

Tarih Alanında Seçme Yazılar- III

Editör: Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

ÖZGÜR
YAYINLARI

Tarih Alanında Seçme Yazılar - III

Editör

Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şehitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🖱 www.ozgurayinlari.com

✉ info@ozgurayinlari.com

Tarih Alanında Seçme Yazılar - III

Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

Language: Turkish

Publication Date: 2023

Interior desing by Yeter Yeşilyurt

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-975-447-634-7

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub142>

OPEN ACCESS

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Tansü, Y.E., (2023). *Tarih Alanında Seçme Yazılar - III*. Özgür Publications. DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub142>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozgurayinlari.com/>

 ÖZGÜR
YAYINLARI

Sunuş

Tarih araştırmalarında gemiş dönemde meydana gelen olayların dönemin Őartları gz önünde tutularak, objektif ve nesnel bir yaklaşımla ele alınması önem arz etmektedir. Geçmişte yaşanan olayların yeniden yaşanması olasılığı olmadığından diğer bilim alanlarında olduğu gibi deney ve gözlem metodu kullanılamaz. Tarih insanlığın tüm gelişim evrelerini incelediği gibi dünyadaki değişimi de hafızasında taşır.

Dünya ve insanlık tarihinin bir bütün olarak incelenemeyeceği tarih felsefecilerinin ortak görüşü olup, tarihi eserlerde yazılış türlerine göre bölümlere ayrılmaktadır. Bu bölümler; rivayeti tarih, öğretici tarih, neden nasılcı tarih, içtimai tarih anlayışı olarak bilinmektedir. Rivayeti tarih anlayışının ilk temsilcisi Herodot olarak bilinir ve doğrudan doğruya hikaye tarzında yazılan eserleri kapsar. Tüm ulusların ilk kuruluşlarında hikayeleştirilmiş tarih anlayışı görülmektedir.

Tüm toplumlar Tanrı ve çeşitli kahramanların etrafında hayal gücüne dayanan çeşitli öykülerle kendi kökenleri hakkında sözlü tarih anlatımları kullanmıştır. Yazıyı kullanmaya başlayan ilk uygarlıklar, tapınakların duvarlarına, kil tabletlere hükümdarların eylemlerini ve önemli olayları yazarak, kayıt altına almışlardır.

Öğretici tarih anlayışında tarihi olaylardan ders çıkarmak esastır ve tarihi ait olduğu millete öğütler vermektedir. Bu anlayışın ilk temsilcisi Thukydides'dir. Araştırmacı tarih günümüz tarih anlayışının temelini oluşturur. 19. yüzyıl tarih araştırmalarında tarihi olaylar arasında sebep sonuç ilişkisi kurularak, bilimsel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı ve bu bağlamda neden nasılcı tarih anlayışının ortaya çıktığı görülmektedir.

İçtimai tarih anlayışı ise tarihi olayların arkasında gizli duran tarihi kanunları belirlemeye yön verir. Tarihin kendisi de bir tarihe sahiptir. H. Carr'a göre ; geçmişle bugün arasında çift yönlü bir trafik vardır. Bugün geçmişin kalıbı ile yoğrulurken, bir yandan da geçmişi sürekli yeniden yaşatmaktadır. Tarihi tarih oluşturuyorsa tarihinde aynı Şekilde tarihçiyi oluşturduğu bir gerçektir.

Tarih Alanında Seçme Yazılar -III- başlıklı kitabımızın yayınlanma aşamasında, bizden emek ve desteklerini esirgemeyen Sayın yazarlarımıza ve Özgür Yayınları'na teşekkürlerimi sunarım.

Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

İçindekiler

Sunuş		iii
Bölüm 1		
Antropomorfik Kapların Anadolu Coğrafyasındaki Tipolojisi		1
<i>Göknil Arda</i>		
Bölüm 2		
Göktürklerin Fetret Dönemi'nde (630-680) Çin ile Yaptığı Siyasi Evlilikler		27
<i>Selma Başkan</i>		
Bölüm 3		
Yuhannâ b. Mâseveyh'in Koku Risalesi: Cevâhiri't-Tîbî'l-Müfrede (Çeviri-Değerlendirme)		49
<i>Mehmet Kavak</i>		
Bölüm 4		
Bağdâd'da Bir Moğol Yönetici: Emir Aruk		97
<i>Mustafa Aylar</i>		
Bölüm 5		
Enderun-u Hümayûn Muallimlerinden Kolcalı Abdülaziz Bey'in Gözüyle Çin'deki Müslümanlar ve Türkler		111
<i>Zeynel Özlü</i>		
<i>Mustafa Murat Çay</i>		

Bölüm 6

- Bir Cenaze ve Cülus Töreni Bağlamında İki Osmanlı Sultanı:
V. Mehmed ve VI. Mehmed** 139
Senem Gönenç

Bölüm 7

- Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağında Askeri İsyanlar** 163
Şehmus Canpolat

Bölüm 8

- Klasik Osmanlı Türkçesine Ait Bir Tıp Kitabı: “Üİbb-ı Kimyâ’ı”** 177
Hacı Veli Bişkin

Bölüm 9

- Tarihî Türkçe Tıp Metinlerinde Kanser Hastalığı ve Tedavi Önerilerine
Dair Bir Deneme** 191
Gülün Öztürk

Bölüm 10

- Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmüt’t-Tıbb’da Kanser ve
Bitkisel ve Hayvansal Tedavi Yolları ile İlgili Öneriler** 217
Nevzat Topal

Antropomorfik Kapların Anadolu Coğrafyasındaki Tipolojisi

Göknil Arda¹

Özet

Bu çalışmamızda “Eskiçağ Anadolu’sunun Antropomorfik Kapları”nı ele aldık. Eskiçağ kültürü araştırmalarımızda bu konuyla ilgili fark ettiğimiz bazı eksiklikleri gidermek hem alanımıza yeni katkılar sağlayacak hem de bu alanda uluslararası bağlantıları ortaya çıkaracaktır. Başka bir ifadeyle kültürel akışın uluslararasındaki önemini vurgulayacak ve dolayısıyla bu alanın global bütünlüğünü sağlayacaktır. Çalışmamızda Anadolu coğrafyasında ortaya çıkarılmış antropomorfik kapların, taramızdan düzenlenmiş kap biçimsel, bezemesel ve kronolojik tipolojisine yer verilmiştir.

1. Giriş

İnsanların en eski çağlardaki sosyolojik ve inançlarına özgü yaşam biçimleri daima merak konusu olmuştur. Geçmişe aydınlatmaya yönelik olarak yapılan arkeolojik araştırmalarla ortaya pek çok nesne konulmaktadır. İnsanların sosyo-kültürel yaşamlarıyla ilgili olan bu nesnelere arasında çanak-çömlekler, aletler, süs eşyaları, mobilya aksamaları, yazılı belgeler vb. gibi birçok buluntu yer almaktadır. Prehistorik çağlara ait nesnelere içinde ayrıcalıklı yapı arz eden parçalar da bulunmaktadır. İşte bu ayrıcalıklı örneklerden bir grup, antropomorfik kaplardır.

Kaplar üzerinde insan yüzünün şekillendirilmesinin yanı sıra kapların insan vücudunu yansıtan biçimlendirilmesi, daha sonraki sanat olaylarına da bir zemin teşkil etmiştir. Söz konusu kapların üretim amacının ne olduğu, sosyal yaşamıyla ilişkisi gibi konular başka bir çalışmada ayrıca ele alınacaktır. En erken dönemlerden itibaren görülen bu sembolizmin daha da gelişerek farklı kap formlarında ve farklı uygulamalarla bile olsa geç dönemlerde de görülmesi, bu sanat anlayışının devamını göstermesi açısından önemlidir.

Bezemeleri ve kap formları açısından diğer çanak çömlek örnekleri arasında farklı bir yapıya sahip antropomorfik kapların önemi bilinmekle beraber,

1 Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, goknilarda@ardahan.edu.tr. Orcid: 0000-0003-3643-8787

bu konu hakkında Ülkemizde hemen hemen hiçbir çalışmanın yapılmamış olması bilim adına bir eksiklik olarak görülmektedir. Ayrıcalıklı bir yapıya sahip antropomorfik kapların, üzerindeki insan yüzü bezemesi ve insan vücudu şeklinde biçimlendirilişi açısından bir tipolojisi yapılmaya çalışılmıştır. Bilindiği kadarıyla bugüne kadar böyle bir tasnifin yapılmamış olması, bu çalışmaya ilk olma özelliği kazandırmaktadır.

1.1. Antropomorfizm (*Anthropomorphismus*) ve Antropomorfik Kavramları

Yunanca “*anthropos*” kelimesi “insan”, “*morphé*” ise “vücut yapısı” anlamına gelmektedir (Brockhaus, 1986: 633; Yazoğlu, 1998: 259-273). Kelime olarak insanın fiziki yapısına ait, insana benzer, insana özgü anlamlarına gelen “antropomorf”, felsefi bir terim olarak “Antropomorfizm” şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Brockhaus, 1986: 633; Ökse, 1999: 69, No. 764, Şek. 17). İnsanlara özgü özelliklerin veya davranışların insanüstü varlıklara, Tanrı’ya veya Tanrılara atfedilmesi, yoluyla somut bir şekilde sunulması anlayışıdır. Başka bir ifadeyle, insan olmayan bütün varlıkları insanmışlar gibi düşünen, “İnsan biçimcilik” olarak da tanımlanan “Antropomorfizm”, Tanrı veya Tanrıların, insan vücuduna, bilincine, duygularına, duyularına, düşüncelerine vb. özelliklerine sahip olduğu inancıdır (Hançerlioğlu, 1967; Brockhaus, 1986; Yazoğlu, 1998; Karlsson, 2011: 107-122; Türk, 2012: 189-217; Karataş, 2013: 70-72, 77; Andrews ve Huss, 2014: 711-729). Din dilinin ne olduğu ve işlevselliği hakkında pek çok yaklaşım bulunmaktadır. Çağlayan, bu tartışmaların gereksizliğini, önemli olanın din dilinde aşırı sembolizme, katı doğrulamacılığa ve anlambilimin dışına taşma gibi tutumlara yönelmemek olduğunu, deneyciliğe verdiği önem dolayısıyla pozitivistlerin öncüleri arasında sayılabilecek olan David Hume’un Tanrı hakkında konuşurken aşırı teşbihî/antropomorfizm dile müracaat edilmesinin sorunlara davetiye çıkaracağını savunduğunu belirtmektedir. Dinin sembolik dili olarak ise antropomorfizmde Tanrı, insana son derece benzeyen fakat birtakım insanüstü güçlere sahip olağanüstü bir “varlık” haline gelmekte (Çağlayan, 2014: 50 vd.), dolayısıyla da onu oluş-yok oluş şeklinde işleyen kategorik yapının içine dâhil etmektedir (Tokat, 2009: 83).

Antik çağ tabiat filozofları tarafından varlığın ilk sebebi olarak görülen su-hava-toprak-ateş, aynı zamanda Tanrı olarak algılandıklarını gösteren verilere sahiptir. Homeros’un anlattığı, ahlaki bakımdan insanlardan pek üstünlükleri olmayan bu eski Yunan tanrıları, Aristoteles’in de belirttiği gibi “ölümsüz insanlar” idi. Bu anlayışla ilk mücadele eden, bununla birlikte “insan biçimciliğin” dinlerin temel niteliği olduğuna inanan kişi Xenophanes’tir. MÖ 6. yy.da antropomorfizmin dinlerin özelliklerinden biri olduğu-

nu savunmakta, o dönemde ifade edilen şekline karşı çıkmakta, bunu eleştirirken Homeros ve Hesiodos'un insanlar arasında ne kadar ayıp ve kusur varsa hepsini Tanrılara yüklediklerini söylemektedir (Yazoğlu, 1998: 260 vd; Yıldırım, 2010: 66 vd.): *“Tanrılar hırsızlık ederler, yalan söylerler, eşlerini aldatırlar. Sonra: Ölümlülere sanıyorlar ki, tanrılar da kendileri gibi doğmuşlardır, kendileri gibi giyinirler, kendilerinin biçimindedirler. Nitekim Habeşler tanrılarını kendileri gibi kara ve yassı burunlu; Trakyalılar sarışın ve mavi gözlü olarak düşünürler. Böyle olunca atların, arslanların elleri olup da resim yapabilselerdi, atlar tanrılarını at gibi, arslanlar da arslan gibi çiizeceklerdi. Oysa, tanrılar ne arslan biçimindedirler, ne zenciler gibidirler, ne de Yunan heykellerinde olduğu gibi insan kılığındadırlar.”* Xenophanes'e göre, Tanrılarını insanlara özgü örneklemeye göre davranışlar yapıyor şeklinde tasvir etmek, Tanrının terbiye etme konusundaki ahlak anlayışıyla birleştirilemez.

Antropomorfizm, “doğa halkları” denilen insanların ve çocukların özellikle soyut yeteneklerini (abstrak) ve naif-gerçekçi (realist) yaşantılarını karakterize eder. Teolojik anlamda ise sosyomorfik ve biyomorfik model düşüncelerinin özel bir durumu olarak Tanrılar, insan şekillerinde ve insanlar gibi reaksiyon gösterip, insanlar gibi davranış sergilerler şeklinde düşünülmüşlerdir. Bu felsefi bakış açısına her türlü doğa fenomeni, hayvanlar, yıldızlar vb. ayrıca Tanrı tasvirlerini içeren konular girer. Antropomorf tasvir şeklinde bir kişileştirme olayı vardır ve bu kişileştirme ile insanların Tanrılarla olan birlikteliği ve iletişim kurmaları sağlanmış olur. Bu temel eleştirinin yanı sıra insanlara ait görünüş şeklini sadece Tanrısal bir görünüşün şekli olarak algılayan teolojik varsayımlar (*Epiphany*) da vardır. Antropomorf ve Teriomorf yapılar arasındaki değişme veya karışık yapılar halinde tasvir etme birbirleriyle ilişkiye sokulan anlatımlardır. Böylece antropomorf gösterimler konusunda bir eleştiri ortaya çıkmıştır, buna göre Tanrının varlığı onun görünüşünün çizgilerle ifadesinden bağımsızdır. Bununla birlikte antropomorf Tanrı tiplerinin savunuculuğunu yapan bir görüş vardır: İnsan, özellikle kral, Tanrının tasviridir veya Tanrı insanı kendi görünüşüne göre yaratmıştır. Böyle bir temele dayandırılan ilişkinin bu şekilde gösterilmesiyle, sadece Tanrı antropomorf özellikte görülmez, aksine insan da teomorf özellikte görülür (Brockhaus, 1986: 633, 634). Antropomorfik düşünceyi, *“doğadaki her şey insanı nitelikler yükleyerek onların davranışlarını ya da duruşlarını anlamlandırma gayreti”* olarak yorumlayan Uhri, bu düşüncenin *“günümüzden yaklaşık 40 000 yıl önce, insanın farklı akıllarının arasındaki duvarların yıkılmaya başlaması ile ortaya çıktığı düşünülen kültürel patlamanın bir sonucu olarak doğduğu”* varsayımını ileri sürer (Uhri, 2014: 39, 76).

Plessner, “sadece ve açık seçik olarak insanlara özgü bir tekel olan taklit etme yeteneği bugüne kadar ortadan kaldırılması mümkün olmayan antropomorflardan birisidir” görüşünde olup antropomorf kavramını “metafer son derece önemli bir iştir: Dil taşır. Bir şeyin yerine bir başka şeyi iterek yerleştirir. Yani insan ile dünya arasındaki labil-ambivalent ilişkideki temsil edici bir ara medyayı kullanır” şeklinde yorumlayan Plessner’in konuyla ilgili devam eden açıklamaları şöyledir (Plessner, 1961: 59, 61, 62, 74, 75): “İnsan yüzü, sınırları ile bütün bir kişinin varlığının yansıtılması anlamındadır ve bunun anlamı da görülebilir olmaktır. Göz, bakış anlamını taşır. Bakış kavramında ise insanlararası anlaşma aracılığı saklıdır... ‘Rol’ ve ‘Oyun’ hiçbir zaman temel anlamdan ayrı olarak görünemezler. Bunlar toplum için temsil edilmesi gereken bir davranışın vurgulanarak gösterilme şeklidir... ‘Rol’ ise bugüne kadar iki anlamda anlaşılıyordu. Birincisi ‘rol’, canlı bir varlığın canlandırılması ve kişileştirilmesi olarak kullanılmıştı. Canlandırma, kimlikleştirme ve kişileştirme olarak diğer rol yapılarını da içerir. Kişileştirmenin arkaik ve doğa halklarındaki izlerine bakacak olursak; insanlar arasında kendilerini hayvanlarla kişileştirme olmuştur; hayvanlar kabilenin tanrıları ve ataları olarak saygı görmüştür; böylece antropomorfik ve daha sonra antropomorfoloji olarak isimlendirilen bu olay belirli yüksek kültürlerde bu kökten hareket ederek varlıklarını sürdürmüş olabilirler... Sosyal yaşamın en önemli unsurlarından biri olan temsil edilme olayı ilahlara ait kültürde veya bir devlet kültüründe kendisini gösterir ve toplumsal-siyasi bir kategoriye teatral bir rol kavramı olarak yayılır. Yüce şeref sahibi kişiler kendi rollerini oynamak zorundadırlar.”

Xenophanes dini reddetmemiş, eski mitolojilerden daha iyi bir din olduğuna inanmıştır (Yazoğlu, 1998: 261 vd; Yıldırım, 2010: 68): “Tek bir Tanrı var... ne biçimi benzer ölümlülere ne de düşüncesi... Her şeyi görür, her şeyi düşünür ve her şeyi iştir... Kıpırdamadan, kıpırdatır her şeyi tinin düşüncesiyle.” Cassirer ve Hegel sanat, dinsel düşünce ve bilimsel araştırmanın meraktan doğduğunu belirtmektedir. Onlara göre realitenin bir keşfi olan sanat, realitenin kavramlar aracılığıyla değil, sezgiler aracılığıyla; düşünce ortamı aracılığıyla değil, duyuşal formlar aracılığıyla yorumlanmasıdır. Büyüyü, dinsel törenleri, mitosları ve dini, sanat ve rüyalarla birlikte sembolik transformasyonlar olarak düşünen Langer’e göre, düşünme faaliyeti semboller üzerinde gerçekleşmektedir. Zihin kendi yaşantılarını sembollere çevirir ve onları kullanarak düşünür. Duyular tarafından getirilen malzemeler devamlı olarak zihin tarafından sembollere dönüştürülür. Kutsal şeyler ritüellerden, teolojiler ise mitoslardan doğar. İnsanda öykü anlatma ve mitos kurma içgüdüğü uyanır uyanmaz antropomorfizm ve teoloji doğmuştur. Mitos metafizik düşüncenin ilkel aşamasıdır. Büyü ve dinsel törenler ilkel sembolik fonksiyonlardır. Bütün bunlar bireyin doğayı açıklama çabaları, içinde yaşadığı

evrendeki düzeni kendi zihninde yarattığı sembollerle anlatmaya yönelme yollarıdır (Tokat, 2009).

1.2. Anadolu Coğrafyasındaki Antropomorfik Kapların Tipolojisi (Tablo 1-4)

Kaplar üzerine yapılmış olan insan yüzü tasvirleri birbirinden farklı tiplerde betimlenmiş olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu farklılıklar kaş, göz, burun, ağız ve kulak işlenişinde kendini göstermektedir.

İnsan vücudu biçimindeki kaplar da, şekillendirmeler sırasında farklı özellikler kazanmışlardır. İnsan vücuduna ait uzuvların gösteriliş şekilleri kapların ayrı tipler halinde ortaya çıkmasına yol açmıştır.

İnsan yüzü tasviri ile insan vücudu biçiminde üretilmiş kaplardaki tasvirlerin bir bezeme unsuru olarak değerlendirildiği bu bölümde bir bezeme tipolojisi oluşturulmaya çalışılmıştır. Yayınlarda fotoğrafı ya da çiziminden bir tipolojisi anlaşılabilen söz konusu eserler değerlendirmeye alınmıştır. Önce insan yüzü tasvirli kaplar (T I) ve insan vücudu biçimli kaplardan (T II) oluşan iki temel grup oluşturulmuş; daha sonra bu iki grup kendi içlerinde, bezeme özelliklerinde gösterdikleri farklılıklar göz önüne alınarak ana tip gruplarına ayrılmışlardır. Bazı ana tipler, alt gruplar oluşturmayı gerektirmiştir. Tip tanımlamalarında kullanılan kodlama şu şekildedir:

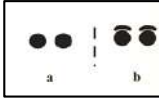
<i>Tip</i>	: T
<i>Temel Grup</i>	: I, II
<i>Ana Tip Grubu</i>	: 1, 2, 3, ...
<i>Alt Tip Grubu</i>	: a, b, c, ...

1.2.1. Kaplardaki İnsan Yüzü Bezemesinin Tipolojisi

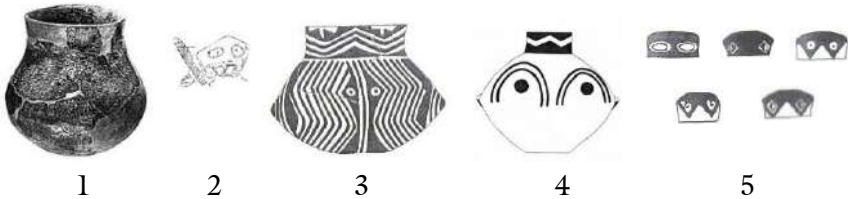
TI/1		TI/2		TI/3			
TI/4							
TI/5			TI/6				

Tablo 1: Anadolu'da İnsan Yüzü Tasvirli Kapların Şematik Bezeme Tipleri (G. Arda).

1.2.1.1. Tip I (= TI): İnsan Yüzü Tasvirli Kaplar:

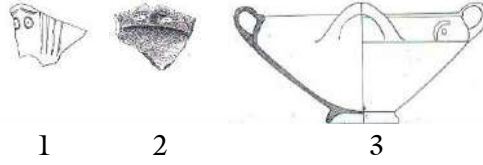
TI / 1 Kaplar üzerinde insan yüzüne ait gözler ve bazı örneklerde kaşlar betimlenmiştir. Burun, ağız ve kulaklar hiç gösterilmemiştir. 2 alt gruba ayrılmaktadır:

TI / 1a: Kaplar üzerinde insan yüzüne ait sadece gözler betimlenmiştir.

Figür 1: 1) Tülintepe (Esin, 1993: Fig. 2); 2) Troia (Blegen vd., 1950: 257/1), 3-5) Hacılar (Mellaart, 1970: No. 102, 144/2; Constantina, 2006: Σχ. 35. δ).

T I / 1b: Kaplar üzerinde insan yüzüne ait sadece gözler ve kaşlar betimlenmiştir.

Figür 2: 1-2) Troia (*Blegen vd., 1950: 257/4; Schliemann, 1972: No. 1*); 3) Kültepe (*Emre, 1963: Fig. 10*).

T I / 2

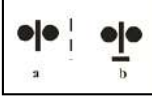

Kaplar üzerinde insan yüzüne ait sadece gözler ve ağız betimlenmiştir. Kaşlar, burun ve kulaklar hiç gösterilmemiştir.

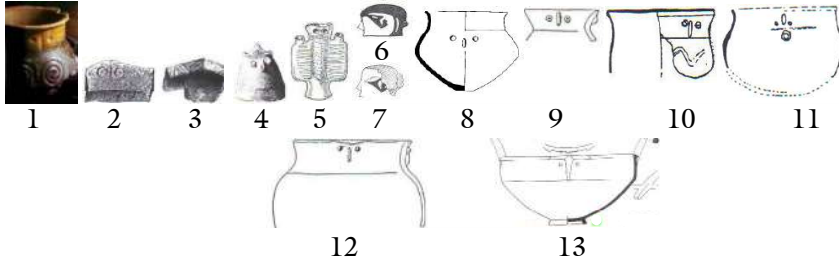
Figür 3: Hacılar (*Mellaart, 1970: No. 150/1*).

T I / 3

Kaplar üzerinde insan yüzüne ait sadece gözler ve burun, bazı örneklerde ise gözler, burun ve ağız betimlenmiştir. Kaşlar ve kulaklar hiç gösterilmemiştir. 2 alt gruba ayrılmaktadır:

T I / 3a: Kaplar üzerinde insan yüzüne ait sadece gözler ve burun betimlenmiştir.

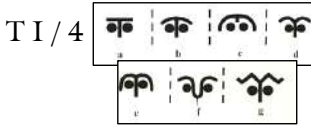

Figür 4: 1) Karaz (Işık, 2011: Res. C); 2-5) Troia (Schliemann, 1972: No. 2; Blegen vd., 1950: 257/3; Schmidt, 1902: No. 1051; Lamb, 1951: Fig. 4/a); 6-7) Hacılar (Mellaart, 1970: No. 102); 8) Anı (Sagona, 1984: Fig. 12/9); 9) Koca Höyük II (Mellart, 1963: Fig. 10/2); 10-11) Karagündüz (Sevin, Kavaklı, 1996: Res. 8/7); 12) Sarlak (Mellart, 1963: Fig. 10/23); 13) Beycesultan (Mellaart, Murray, 1995: Fig. P. 15/9).

T I / 3b: Kaplar üzerinde insan yüzüne ait gözler, burun ve ağız betimlenmiştir.

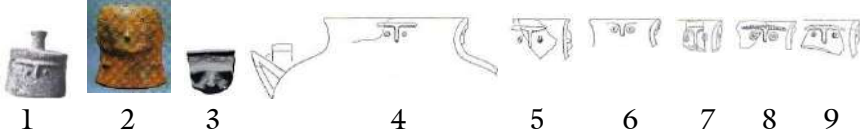

Figür 5: 1-6) Çatalhöyük (Çatalhöyük, 2016_a; Çatalhöyük, 2016_b); 7) Troia (Blegen vd., 1950: 257/2).

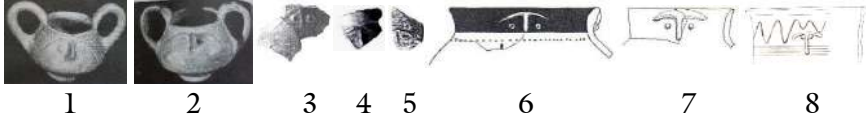
Kaplar üzerinde insan yüzüne ait kaşlar, gözler ve burun betimlenmiştir. Ağız ve kulaklar hiç gösterilmemiştir. 7 alt gruba ayrılır:

T I / 4a: Kaşlar birleşik-düz bir çizgi halindedir. Kaşlara bitişik olarak inen dikey-uzun burun ile birlikte yüz tasviri “T” harfi şeklinde bir görüntüye sahiptir. Gözler gösterilmiştir.

Figür 6: 1) Troia (Schmidt, 1902: No. 1051); 2-3) Hacılar (Mellaart, 1970: Pl. LXX/8; CXVIII/b); 4) Kurtbaba (Mellart, 1963: Fig. 10/24); 5) Kanaç (Mellart, 1963: Fig. 10/20); 6) Yanagelmez (Mellart, 1963: Fig. 10/22); 7) Üçhüyük (Mellart, 1963: Fig. 10/19); 8) Karaca (Mellart, 1963: Fig. 10/17); 9) Akçaşehir (Mellart, 1963: Fig. 10/18).

T I / 4b: Kaşlar, birleşik-yay şeklinde; kaşlara bitişik olarak inen burun ise dikey-uzundur. Gözler gösterilmiştir.

Figür 7: 1-2) Eskiypar (Özgülç, 1999: Pl. 4, 5); 3-4) Kumtepe (Sperling, 1976: Pl. 79/823, 824); 5) Seyitömer (Efe, İlaşlı, 1997: Pl. I/16); 6) Kerhane (Mellart, 1963: Fig. 10/15); 7) Kızlar (Mellart, 1963: Fig. 10/16); 8) Beycesultan (Mellart, Murray, 1995: Fig. P. 23/7).

T I / 4c: Kaşlar, birleşik-uzun yay şeklinde; kaşlara bitişik olarak inen burun ise dikey-kısadır. Burun çok kısa yapıldığı için görüntüde bir orantısızlık izlenmektedir. Gözler gösterilmiştir.

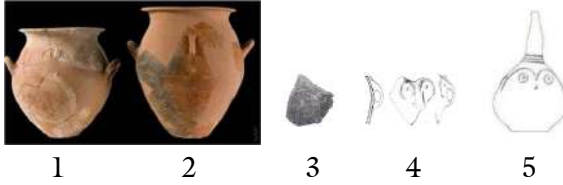
Figür 8: 1) Troia (Schmidt, 1902: No. 1845); 3) Boğazköy (Boehmer, 1983: Taf. IV/5).

T I / 4d: Kaşlar, birbirinden bağımsız-yay şeklinde; kaşlara bitişik olarak inen burun ise dikey-uzundur. Gözler gösterilmiştir.

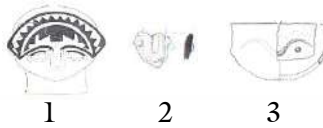
Figür 9: 1-2) Seyitömer (Efè, 2011: 211; Efè, İlash, 1997: Pl. I/17); 3) Bağlararası (Ankara, 2016); 4) Kültepe (Emre, 1963: Fig. 12); 5) Pulur-Sak-yol (Yakar, 1985: Fig. XXI/2); 6) Beycesultan (Mellaart, Murray, 1995: Fig. P. 21/7); 7) Kocabaş Tepe (Arda 2002: Lev. XVI/20); 8) Güvercinkayası (Gülçur, Sağır, 2003: Resim 7); 9-10) Liman Tepe (Günel, 1999: Abb. 15/20, Taf. 12/4; Arda, 2002: Lev. XVII/2); 11) Kuşaklı-Sarissa (Mielke, 2006: Tafel 81/1); 12) Aşağı Pınar (Schwarzberg, 2006: Taf. 1/4); 13) Elmalı-Karataş (Warner, 1994: Pl. 180/f); 14) Çanakkale- Bandırma Bölgesi (Özdoğan, 1991: Res. 4/1366).

T I / 4c: Kaşlar, birbirinden bağımsız-uzun yay şeklinde; kaşlara bitişik olarak inen burun ise dikey-uzundur. Kaşların uçlardaki bitimi ile burun ucu yaklaşık aynı hizaya denk gelmektedir. Gözler gösterilmiştir.

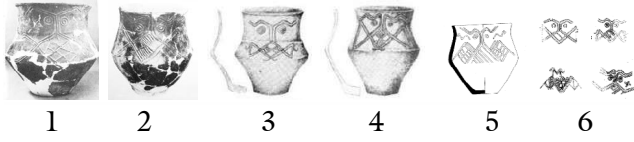
Figür 10: 1-2) Bağlararası (Şahoğlu, 2007: Fig. 6); 3) Liman Tepe (Arda, 2002: Lev. XIV/15); 4) İkiztepe (Atak, 2012: Çiz. 47); 5) Demircihöyük-Sarıkent (Seeher, 1993: Abb. 1/1).

T I / 4f: Kaşlar, birbirinden bağımsız-yay şeklinde; kaşlara bitişik olarak inen burun ise dikey-uzundur. Burun, diğer tiplerdekinden farklı olarak, dikey-tek bir çizgi görünümünde değil, U-harfi biçiminde bir görünüme sahiptir. Gözler gösterilmiştir.

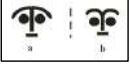

Figür 11: 1) Hacılar (Mellaart, 1970: 328/89-16); 2) Can Hasan (French, 2005: Fig. 059/12); 3) İkiztepe (Alkm, 2012: Lev. I/3).

T I / 4g: Kaşlar, birbirinden bağımsız-zikzak şeklinde; kaşlara bitişik olarak inen burun ise dikey-uzundur. Gözler gösterilmiştir.

Figür 12: 1-6) Pulur-Sakyol (*Uzunoglu, 1983: No. A. 183, 184; Koşay, 1971: Lev. 77/1, 2; Sagona, 1984: Fig. 17/2; 122/233-236*).

T I / 5 Kaşlar üzerinde insan yüzüne ait kaşlar, gözler, burun ve ağız betimlenmiştir. Kulaklar hiç gösterilmemiştir. 2 alt tipe ayrılmaktadır:

T I / 5a: Kaşlar, birleşik-yay şeklinde; kaşlara bitişik olarak inen burun ise dikey-uzundur. Gözler ve ağız gösterilmiştir.

Figür 13: 1-2) Boğazköy (*Boehmer, 1983: Taf. IV/6, 7e*); 3) Maşat Höyük (*Özgüç, 1982: Lev. 88/3a-b*); 4-5) Ahlat Müzesi (*Yiğitpaşa, 2012_a: Res. 11*).

T I / 5b: Kaşlar, birbirinden bağımsız-yay şeklinde; kaşlara bitişik olarak inen burun ise dikey-uzundur. Gözler ve ağız gösterilmiştir.

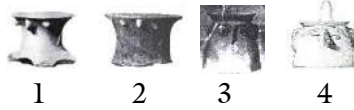
Figür 14: 1) Kusura (*Duru, 1974: Fig. 86*); 2) Kültepe (*Özgüç, 1983: Taf.84/3*); 3-4) Troia (*Efe, 2011: 226; Schmidt, 1902: No. 1037*); 5) Paşatepe (*Yiğitpaşa, 2012_a: Res. 12*); 6) Ahlat Müzesi (*Yiğitpaşa, 2012_a: Res. 11*).

T I / 6

Kapların bazıları üzerinde insan yüzüne ait sadece gözler, burun ve kulaklar, bazılarında kaşlar, gözler, burun ve kulaklar, kimilerinde ise kaşlar, gözler, burun, ağız ve kulaklar gösterilmiştir. 3 alt gruba ayrılır:

T I / 6a: Kaplar üzerinde insan yüzüne ait sadece gözler, dikey-uzun burun ve kulaklar gösterilmiştir.

Figür 15: 1-4) Troia (*Schmidt, 1902: No. 1840, 1841; Schliemann, 1990: Taf. 158; Blegen vd., 1951: No. 33.214*).

T I / 6b: Kaşlar, birbirinden bağımsız-yay şeklinde; kaşlara bitişik olarak inen burun ise dikey-uzundur. Gözler ve kulaklar gösterilmiştir.

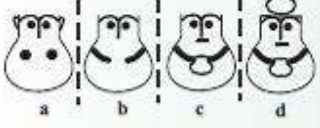

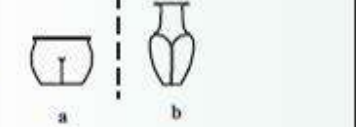
Figür 16: 1-3) Troia (*Blegen vd., 1951: Fig. 79/34.390; Schmidt, 1902: No. 308, 309*).

T I / 6c: Kaşlar, birbirinden bağımsız-yay şeklinde; kaşlara bitişik olarak inen burun ise dikey-uzundur. Gözler, ağız ve kulaklar gösterilmiştir.

Figür 17: 1-8) Troia (*Schmidt, 1902: No. 318a, b, 327, 329, 1048a, b; Blegen vd., 1951: Fig. 79/33.214, 33.215; Blegen 1963: Pl. 31*); 9) Karahöyük (*Bossert, 1942: No. 613-616*); 10-14) Kültepe (*Bittel, 1976: Abb. 57, 86; Özgüç, 2005: No. 229-231*); 15) Eskişehir (*Özgüç, 1999: Pl. 11/a-b*).

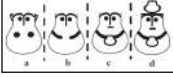
1.2.2. Kaplardaki İnsan Vücutu Biçiminin Tipolojisi

<p>T II / 1</p> 	<p>T II / 2</p>
<p>T II / 3</p> 	<p>T II / 4</p>
<p>T II / 5 Özel Tipler</p>	

Tablo 2: Anadolu'da İnsan Vücutu Biçimli Kapların Şematik Bezeme Tipleri (G. Arda).

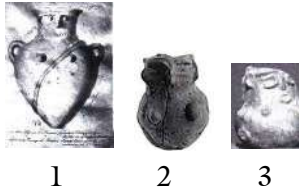
1.2.2.1. Tip II (= T II): İnsan Vücutu Biçimli Kaplar:

T II / 1

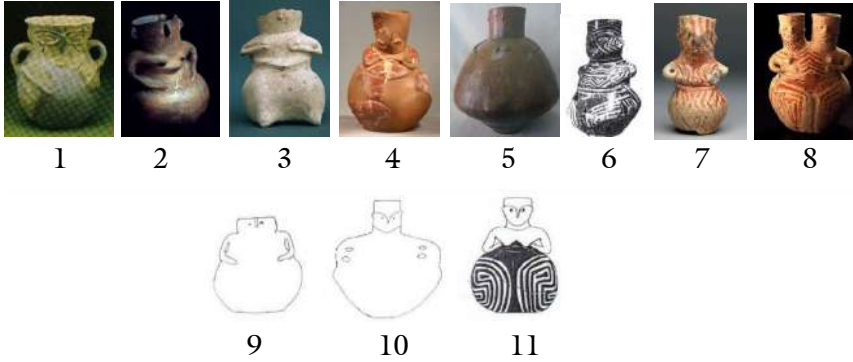
İnsan vücutu biçimli kapların boyun kısımlarında insan yüzüne ait kaşlar, gözler, burun, ağız ve kulaklar yer alırken, kabın gövdesi üzerinde insan vücuduna ait uzuvlar gösterilmiştir. 4 alt gruba ayrılmaktadır:

T II / 1a: Kabın boyun kısmında kaşlar, gözler, burun ve kulaklar, bazı örneklerde ise ağız da gösterilmiştir. Kaptan omuz hizasında önde, göğüsler vurgulanmıştır.

Figür 18: 1) Troia (Schliemann, 1990: Taf. 191); 2) Bakla Tepe (Erkanal, Özkan, 1999: Res. 2); 3) Aphrodisias (Joukowsky, 1986: Fig. 310).

T II / 1b: Kabın boyun kısmında kaşlar, gözler ve burun; bazılarında sadece gözler ve burun; kimilerinde ise ağız ve kulaklar da gösterilmiştir. Kapların omuz kısımlarında yanlardan çıkan kollar, öne karın bölgesine doğru uzanmakta veya karın üzerinde birleşmektedirler. Bazı kaplarda omuz hizasında önde, göğüsler vurgulanmıştır.

Figür 19: 1) Karataş-Semayük (*Uzunoglu, 1983: A. 432*); 2) Bolu (*Uzunoglu vd., 1994: No. A 75*); 3) Ulucak (*Hansen, 2006_a: 203*); 4-5) Köşk Höyük (*Schwarzberg, 2010: Taf. 1/1; Öztan, 2007: Fig. 13*); 6-8) Hacılar (?) (*Umurtak, 1996: Levha 13; Hansen, 2006_a: 202; Abegg-Stiftung*); 9-11) Hacılar (*Mellaart, 1970: No. 114/35, 36; 248/1*).

T II / 1c: Kabın boyun kısmında kaşlar, gözler ve burun, bazı örneklerde ağız ve kulaklar da gösterilmiştir. Bir kaptaki gaga ağızlı boyun kısmı izlenmektedir. Kapların omuz kısımlarında yanlardan çıkan kollar, öne karın bölgesine doğru uzanmakta ve karın bölgesinde bir kabı tutmaktadırlar. Bir örnekte söz konusu kap, omuz üzerine yerleştirilmiştir. Bazı kaplarda omuz hizasında önde, göğüsler vurgulanmıştır.

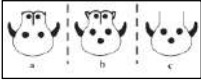
Figür 20: 1) Troia (Bossert, 1983: *Tafel* 40/2, 3); 2) Bavurdu (Uzunoglu vd., 1994: No. A 76); 3-8) Seyitömer (Bilgen vd., 2015: *Fig.* 145, 150, 151a-b). 9-10) Hacılar (Schwarzberg, 2010: *Taf.* 1/2; Mellaart, 1970: No. 249/2).

T II / 1d: Kabın boyun kısmında kaşlar, gözler ve burun, bazı örneklerde ağız ve kulaklar da gösterilmiştir. Kapların omuz kısımlarında yanlardan çıkan kollar, öne karın bölgesine doğru uzanmakta ve karın bölgesinde bir kabı tutmaktadırlar; ayrıca başları üzerinde de ikinci bir kap durmaktadır. Bazı kaplarda omuz hizasında önde, göğüsler vurgulanmıştır.

Figür 20: 1) Troia (Korfmann, 211: 237); 2) Kültepe (Özgülç, 1983: *Tafel* 84/1a-c).

T II / 2

İnsan vücudu biçimli kapların boyun kısımlarında insan yüzüne ait kaşlar, gözler, burun, ağız ve kulaklar yer alırken, kabın gövdesi üzerinde insan vücuduna ait uzuvlar gösterilmiştir. 3 alt gruba ayrılmaktadır:

T II / 2a: Kabın boyun kısmında kaşlar, gözler ve burun, bazı örneklerde ağız ve kulaklar da gösterilmiştir. Kapların omuz kısımlarında yanlardan çıkan kollar, yukarıya doğru uzanmaktadır. Bazı örneklerde bu kollar, kulp vazifesini görmektedir. Kaplarda omuz hizasında önde, göğüsler vurgulanmıştır.

Figür 20: 1-3) Troia (Schmidt, 1902: No. 1072, 1831; Blegen vd., 1951: *Fig.* 168/37.1023).

T II / 2b: Kabın boyun kısmında kaşlar, gözler ve burun, bazı örneklerde ağız ve kulaklar da gösterilmiştir. Kapların omuz kısımlarında yanlardan

çıkan kollar, yukarıya doğru uzanmaktadır. Bazı örneklerde bu kollar, kulp vazifesini görmektedir. Kaplarda omuz hizasında önde, göğüsler; karın bölgesinde önde ise tek bir kabara ile göbek vurgulanmıştır.

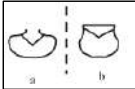
Figür 21: 1-3) Troia (Schmidt, 1902: No.306, 1036, 1068).

T II / 2c: Kabın boyun kısmında kaşlar, gözler ve burun betimlenmemiştir. Yani kapta insan yüzü tasvirinin yer almasının gerektiği boyun kısmı boş bırakılmıştır. Kapların omuz kısımlarında yanlardan çıkan kollar, yukarıya doğru uzanmaktadır. Bazı örneklerde bu kollar, kulp vazifesini görmektedir. Bazı kaplarda omuz hizasında önde, göğüsler ve göbek gösterilmiştir. Bu tip grubundaki kaplar, insan yüzü tasvirli kapaklarla tamamlanmaktadır. Bu kapaklar, tutamaklı-silindir biçimli ve tutamaksız-silindir biçimli olarak iki tipte karşımıza çıkmaktadırlar.

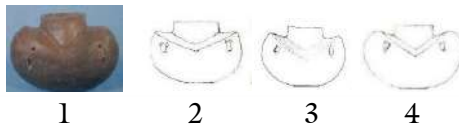
Figür 22: 1-3) Troia (Schmidt, 1902: No. 1044, 1051, 1080, 1084, 1847).

T II / 3

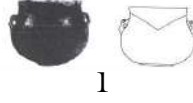
“Böbrek biçimli” olarak tanımlanan insan vücudu biçimli (?) kaplar ile yine insan vücudu biçimli (?) olduğu söylenen başka bir kap tipi, bu grupta yer alır. 2 alt tipe ayrılmaktadır:

T II / 3a: “Böbrek biçimli” kaplarda insan yüzü betimlenmemiştir. Sadece, kabın gövde kısmında insana ait (?) olduğu söylenen bir şekillendirme vardır. Bu kaplar da olasılıkla insan yüzü tasvirli kapaklarla tamamlanıyordu.

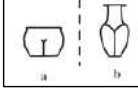
Figür 23: 1-4) Höyücek (Duru, 1996: Lev. 18/3; Umurtak, 1996: Lev. 2/2, 3).

T II / 3b: Kap üzerinde insan yüzü betimi yer almamaktadır. Kap gövdesi insan vücudu biçiminde (?) şekillendirilmiştir.

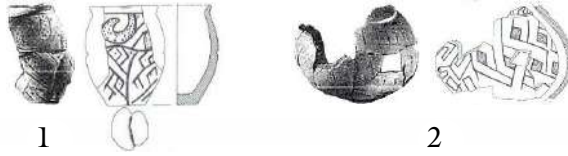
Figür 24: 1) Höyücek (*Duru, 1996: Lev. 20/2, 23/1*).

T II / 4

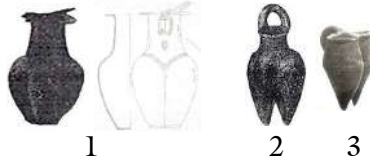
İnsan vücudu biçimli bu kaplarda sadece insanın alt gövdesinin şekillendirmesi yer almaktadır. 2 alt tipe ayrılmaktadır:

T II / 4a: Kabın bütününde bir insanın alt gövdesinin şekillendirilmesi görülmektedir.

Figür 25: 1-2) Köşk Höyük (*Özcan, Özkan, 2003: Fig. 1/Çizim 1, 2, Fig. 3/3:1, 2*).

T II / 4b: Kabın bütününde bir insanın alt gövdesinin şekillendirilmesi görülmektedir. Özellik, iki ayrı kap gövdesinin birleştirilmesiyle vurgulanmıştır.

Figür 26: 1) Kültepe (*Sipahi, 1995: Lev. I, 712*); 2) İnandıktepe (*Sipahi, 1995: Lev. III/2*); 3) Maşat Höyük (*Özgülç, 1982: Lev.-Pl. 50/3*).

T II / 5

Bezeme olarak yukarıdaki tiplerden hiçbirine uygun olmayan ve kap biçimi açısından farklı yapıda özellik gösteren insan vücudu biçimli kaplar, “özel tipler” olarak bu grupta yer almaktadır.

Figür 27: 1) Bozüyük (Koerte, 1899: Taf. II/5); 2) Kültepe (Özgül, 2005: Res. 165); 3) Domuztepe (Carter, Campbell, 2006: Fig. 10); 4) Karahöyük (Kunst- und., 2002: Kat. No. 56); 5-6) Aşağı Pınar (Özdoğan vd., 1999: Res. 10; Özdoğan, 2000_v: Fig. 9); 7) Toptepe (Hansen, 2006_a: 202); 8) Afyonkarahisar (Uzunoglu vd., 1994: 98); 9-10) Maşat Höyük (Özgül, 1982: Lev. 68, 1a-b; 78, 2; Şek. 152); 11) Eskiypar'dan insan vücudu biçimli kap parçası (Sipahi, 2014: Res. 3C); 12) Hacılar (Constantina, 2006: Σχ. 34. β); 13) Kültepe (Özgül, 1979: Şek.-Fig. 1-4).

	TI/1		TI/2	TI/3			TI/4							TI/5		TI/6		
	a	b		a	b	c	a	b	c	d	e	f	g	a	b	a	b	c
Erken Neolitik Çağ				••														
Geç Neolitik Çağ					••													
Geç Neolitik/ Erken Kalkolitik Çağ																		
Erken Kalkolitik Çağ		••	••	••	••		••	••	••	••	••						••	
Erken Kalkolitik/ Geç Kalkolitik Çağ																		
Orta Kalkolitik Çağ																		
Geç Kalkolitik Çağ/ Erken Tunç Çağı																		
Erken Tunç Çağı	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••
Orta Tunç Çağı				••	••		••	••	••	••				••	••			••
Geç Tunç Çağı				••	••		••	••	••									
Erken Demir Çağı																		
Geç Demir Çağı														••				

Tablo 3: Anadolu'da İnsan Yüzü Tasvirli Kapların Kronolojik ve Tıpsel Şematik Dağılımı (G. Arda).

	T II / 1				T II / 2			T II / 3		T II / 4		T II / 5
	a	b	c	d	a	b	c	a	b	a	b	Özel Tipler
Erken Neolitik Çağ												
Geç Neolitik Çağ												
Geç Neolitik/ Erken Kalkolitik Çağ												
Erken Kalkolitik Çağ												
Erken Kalkolitik/ Geç Kalkolitik Çağ												
Orta Kalkolitik Çağ												
Geç Kalkolitik Çağ/ Erken Tunç Çağı												
Erken Tunç Çağı												
Orta Tunç Çağı												
Geç Tunç Çağı												
Erken Demir Çağı												
Geç Demir Çağı												

Tablo 4: Anadolu'da İnsan Vücudu Biçimli Kapların Kronolojik ve Tıpsel Şematik Dağılımı (G. Arda).

1.3. Değerlendirme ve Sonuç

Antropomorfik kapların Anadolu'da bugüne kadar bilinen en erken örnekleri Neolitik Çağ'a tarihlenmektedir (Tablo 3-4).

Erken Neolitik Çağ'da insan yüzü tasvirli kaplar T I/3b tipi ile ilk kez görülmeye başlamıştır. T I/4a tipi ise Geç Neolitik Çağ'da karşımıza çıkmaktadır. T II/3a ve T II/3b tipi insan vücudu biçimli kaplar ise Erken Neolitik/Orta Neolitik Çağ'da üretilmeye ve kullanılmaya başlamıştır. Geç Neolitik/Erken Kalkolitik Çağ'da ise insan yüzü tasvirli kaplara hiç rastlanmamakta, insan vücudu biçimli kaplar ise tek bir tipte, T II/1b tipinde görülmektedir. Bunun yanı sıra T II/5 tipinde kaplar kullanılmaya devam etmektedir.

Geç Neolitik Çağ'da T II/3a tipi kaplar kullanılmaya devam etmiş; T II/3b tipi ortadan kaybolmuştur. Bunun yanı sıra Geç Neolitik Çağ insan vücudu biçimli kaplarında yeni bir tip daha görülmektedir: T II/4a. Ayrıca bu dönemde T II/5 tipinde yani özel tipler olarak adlandırdığımız bir kap tipi ile T II/3a ve T II/4a tipi kaplar görülmeye devam etmiştir. T II/1b insan vücudu biçimli ve T I/4a insan yüzü tasvirli kap tipleri ise ilk kez karşımıza çıkmaktadır. Yani bu çağda insan vücudu biçimli kapların yanı sıra insan yüzü tasvirli kaplar da ilk defa üretilmeye ve kullanılmaya başlamış; ancak hem T II/3a hem de T II/4a tipi kaplar, şimdiki bilgilerimiz ışığında bu çağdan sonra bir daha hiç görülmemek üzere üretimden ve kullanımdan kalkmıştır.

Erken Kalkolitik Çağ'a gelindiğinde ise insan yüzü tasvirlerinde bir çeşitlenme başladığı göze çarpmaktadır. T I/2, T I/3a, T I/4, d, f ve T I/6b tiplerinin kullanıldığı kaplar ortaya çıkmaya başlar. İnsan vücudu biçimli tiplerde ise Geç Neolitik Çağ'daki T II/1b ve T II/5 tipinin devam ettiği izlenmekte, yeni bir tip görülmemektedir. Erken Kalkolitik/Geç Kalkolitik Çağ'da insan yüzü tasvirli kaplarla hiç karşılaşılmamakta, sadece yine önceki dönemden devam eden T II/1b tipi insan vücudu biçimli kaplar kullanım görmektedir.

Orta Kalkolitik Çağ'da insan yüzü tasvirli kaplar T I/4d, insan vücudu biçimli kaplar ise T II/1b tipi ile temsil edilirler.

Geç Kalkolitik/Erken Tunç Çağı'nda insan yüzü tasvirli kaplar sadece bir tek tipte, yani T I/4g tipinde karşımıza çıkmakta; insan vücudu biçimli kaplar ise hiç görülmemektedir.

Erken Tunç Çağı'nda hem insan yüzü tasvirli hem de insan vücudu biçimli kapların sayısında ve çeşidinde ani bir artış gözlemlenmektedir. Kapların yanı sıra kapaklar da sayıca çoğalmaktadır. İnsan yüzü tasvirli kaplarda ve kapaklarda T I/1a-b, T I/3a-b, T I/4a-e, T I/5a-b ve T I/6a-c; insan vücudu biçimli kaplarda ise T II/1a-d, T II/2a-c ve T II/5 tipleri karşımıza çıkmaktadır.

Orta Tunç Çağı'nda insan yüzü tasvirli kaplarda T I/3a, T I/4c-e, T I/5a-b ve T I/6c; insan vücudu biçimli kaplarda ise T II/1b, T II/1d, T II/4b ve T II/5 tipi görülmektedir.

Geç Tunç Çağı'na gelindiğinde ise insan yüzü tasvirli kaplarda T I/3a ve T I/4b, d tipleri karşımıza çıkarken, insan vücudu biçimli kaplara hiç rastlanmamaktadır.

Erken Demir Çağı'nda insan vücudu biçimli kaplar sadece T II/5 tipinde görülmekte, insan yüzü tasvirli kaplarla ise karşılaşılmamaktadır.

Geç Demir Çağı insan yüzü tasvirli kapları T I/5b tipi, insan vücudu biçimli kaplar ise T II/5 ile temsil edilirler.

Özel tipler (T II/5), Geç Neolitik, Erken Kalkolitik, Orta Kalkolitik Çağ ile Erken Tunç, Orta Tunç, Erken Demir ve Geç Demir Çağı'nda kendilerine özgü biçimlerle izlenmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, çağlar boyunca en sevilerek kullanım görmüş tipin, T II/1b olarak tanımladığımız insan vücudu biçimli kap olduğu anlaşılmaktadır. Geç Neolitik Çağ'dan Orta Kalkolitik Çağ'ın sonuna kadar sürekli kullanım gören bu kap tipine sadece Geç Kalkolitik'ten Erken Tunç Çağı'na geçiş döneminde rastlanmamaktadır. Bu tip, Erken Tunç ve Orta Tunç Çağı'nda da kullanılmaya devam etmiştir.

İnsan yüzü tasvirli tiplerde ise T I/4a, T I/4d ve T I/3a tipleri, kaplar üzerinde daha fazla karşımıza çıkmakta ve dönemler arasında bir devamlılık izlenebilmektedir.

T II/3b tipi sadece Erken Neolitik/Orta Neolitik Çağ; T II/3a ve T II/4a tipi Geç Neolitik Çağ için söz konusuyken; T I/2 ve T I/4f tipi Erken Kalkolitik Çağ; T I/4g tipi Geç Kalkolitik Çağ/Erken Tunç Çağı; T I/1a-b, T I/3b, T I/6a, T II/1a, T II/1c ve T II/2a-c tipleri Erken Tunç Çağı'na özgü olup diğer dönemlerde görülmezler. T II/4b tipi ise Orta Tunç Çağı'nda karşımıza çıkmaktadır.

Erken Neolitik/Orta Neolitik Çağ'da tek bir tipte kaplar üretilmiş ve kullanılmışken, Geç Neolitik Çağ'da tip sayısı 4'e çıkmakta, buna karşın Geç Neolitik Çağ'dan Erken Kalkolitik Çağ'a geçiş döneminde tekrar tek bir tipe inmektedir. Aynı durum, Erken Kalkolitik Çağ'da da izlenmektedir. Önceki geçiş döneminde tek tip kap söz konusuyken, Erken Kalkolitik Çağ'da tip sayısı 7'ye yükselmekte, Erken Kalkolitik/Geç Kalkolitik Çağ geçiş evresi ise yine tek bir tipte temsil edilmektedir. Söz konusu bu durum Geç Kalkolitik Çağ'dan Erken Tunç Çağı'na geçiş döneminde de aynı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Orta Kalkolitik Çağ'da 2 tip görülürken, geçiş döneminde sadece tek tip izlenmektedir.

Erken Tunç Çağı'na gelindiğinde, insan yüzü tasvirli ve insan vücudu biçimli kaplar, en geniş tip yelpazesine sahiptir. Geç Kalkolitik Çağ'dan Erken Tunç Çağı'na geçiş döneminde sadece bir tip görülürken, Erken Tunç Çağı'nda aniden bir çeşitlenme olmakta, insan yüzü tasvirli kaplarda ve kapaklarda 14, insan vücudu biçimli kaplarda 7 tip ortaya çıkmaktadır. İnsan yüzleri ve insan biçimleri ulaşabildiği en zengin çeşitlemelerle Erken Tunç Çağı'nda temsil edilmektedir. Orta Tunç Çağı'nda Erken Tunç Çağı'nda görülen tiplerin bir kısmı kullanılmaya devam etmekte, bununla birlikte tiplerde çeşitlilik azalmakta ve sayıca bir düşüş izlenmektedir. Geç Tunç, Erken Demir ve Geç Demir Çağı'nda ise antropomorfik kapların üretimi ve kullanımı yok denecek kadar azalmıştır.

Geçiş dönemlerinde hem insan yüzü tasvirli hem de insan vücudu biçimli kap tiplerinin sayısında azalma olduğunu, birdenbire tek bir tipe kadar düşebildiğini, hatta üretimlerinin dahi yapılmadığını söylemek mümkündür. Bu durum insan gruplarının yer değiştirmesi, sosyal örgütlenme, inanç dünyası, yeni yerleşim birimlerinin oluşması vd. değişimlerle birlikte toplumlarda yaşanan belirsiz ve karmaşık süreçlerin bir yansıması olarak da yorumlanabilir.

Kaynakça

- Abegg-Stiftung (t.y.). Erişim Tarihi: 27.02.2017, <http://abegg-stiftung.ch/en/collection/ancient-near-east/>
- Alkım, H. (2012). “İkiztepe Geç Kalkolitik Çağ Keramiği”. *İstanbul Üniversitesi Anadolu Araştırmaları* F. 8, 99-109.
- Andrews, K., Huss, B. (2014). “Anthropomorphism, anthropotomy, and the null hypothesis”. *Biology & Philosophy*, 29 (5), 711-729.
- Ankara Üniversitesi Mustafa V. Koç Deniz Arkeolojisi Araştırma ve Uygulama Merkezi (2016). Erişim Tarihi: 05.02.2016, <http://ankusam.ankara.edu.tr/cesme>
- Arda, G. (2002). *Liman Tepe, Bakla Tepe ve Kocabaş Tepe İnsan Yüzlü Kapları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atak, K. (2012). *Anadolu’da Kalkolitik Çağ Kabartma Bezemeli Seramik Geleneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bilgen, A. N., Bilgen, Z., Coşkun, G., Çevirici Coşkun, F., Çırakoğlu, S. (2015). *Seyitömer Höyük I*. İstanbul.
- Bittel, K. (1976). *Die Hethiter: Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum Anfang des 1. Jahrtausend vor Christus*. München.
- Blegen, C. W. (1963). *Troy and the Trojans*. (ed. G. Daniel). London.
- Blegen, C. W., Caskey, J. L., Rawson, M. (1951). *Troy. The Third, Fourth, and Fifth Settlements*, Vol. II, Part 1-2. Princeton.
- Blegen, C. W., Caskey, J. L., Rawson, M., Sperling, J. (1950). *Troy: General Introduction the First and Second Settlements*, Vol. I, Part 1-2. Princeton.
- Boehmer, R. M. (1983). *Die Reliefkeramik von Boğazköy: Grabungskampagnen 1906-1912, 1931-1939, 1952-1978*. Berlin.
- Bossert, E. M. (1983). “Zu einigen Figurgefäßen von den Kykladen und aus Westkleinasien”. (ed. R. M. Boehmer, H. Hauptmann). *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift für Kurt Bittel*, Band 1, Mainz am Rhein, 121-138.
- Bossert, Th. H. (1942). *Altanatolien*. Berlin.
- Brockhaus, F. A. (1986). *Brockhaus Enzyklopädie: Band 1 (A-APT)*. Mannheim.
- Carter, E., Campell, S. (2006). “Report on the 2004 Excavation Season at Domuztepe”, 27. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, 313-324.
- Constantina, P. (2006). *Η νεολιθική ανθρωπόμορφη αγγειοπλαστική των Βαλκανίων. The neolithic anthropomorphic pottery of Balkans (in Greek)*. Thessaloniki.
- Çağlayan, H. (2014). “Rasyonalizm Bağlamında Dilbilim ve Din Dili İlişkisi”, *EKEV Akademi Dergisi*, 18 (58), 41-58.

- Çatalhöyük Research Project (2016a). Erişim Tarihi: 07.03.2016, http://www.catalhoyuk.com/sites/default/files/Catal_News_2007.pdf
- Çatalhöyük Research Project (2016b). Erişim Tarihi: 20.03.2016, http://www.catalhoyuk.com/sites/default/files/media/pdf/Archive_Report_2006.pdf
- Duru, R. (1996). "Höyücek Kazıları-1991/1992". *Belleten*, LIX (224-226), 447-490.
- Duru, R. (1974). "A Human-Shaped Rhyton from Kumrulu", *Mansel'e Armağan-Mélanges Mansel*, I-III Cilt, Ankara, 679-690.
- Efe, T. (2011). "Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı. Batı Anadolu". (ed. N. Karul). *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeolojisi Atlası*, No. 2011/01, İstanbul, 198-228.
- Efe, T., İlaslı, A. (1997). "Pottery Links Between the Troad and Inland Northwestern Anatolia During the Trojan Second Settlement". (ed. Ch. G. Dumas, V. La Rosa). *Poliochni e l'Antica Età del Bronzo nell'Egeo Settentrionale*, Athens, 596-609.
- Emre, K. (1963). "The Pottery of the Assyrian Colony Period according to the building levels of the Kaniş Karum". *Anatolia*, VII, 87-99.
- Erkanal, H., Özkan, T. (1999). "Kazı Çalışmaları: Bakla Tepe, Kocabaş Tepe". (ed. T. Özkan). *Tahtalı Barajı Kurtarma Kazısı Projesi*, İzmir, 12-42.
- Esin, U. (1993). "The Relief Decorations on the Prehistoric Pottery of Tülintepe in Eastern Anatolia". (ed. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink). *Between the Rivers and Over the Mountains*, Roma, 105-119.
- French, D. (2005). *Canhasan Sites 2. Canhasan I: The Pottery*. Ankara.
- Gülçür, S., Sağır, G. (2003). "Güvercinkayası 2001 Yılı Kazısı". 24. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 1, 49-58.
- Günel, S. (1999). "Vorbericht über die mittel-und spätbronzezeitliche Keramik von Liman Tepe". *Istanbul Mitteilungen*, 49, 41-82.
- Hançerlioğlu, O. (1967). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul.
- Hansen, S. (2006). "Kleinkunst und Großplastik. Menschendarstellungen von Vorderasien-Anatolien bis in den Donaauraum". *Beiträge ANA.qxd*, 192-206. Erişim Tarihi: 04.02.2016, http://www.academia.edu/2902591/Kleinkunst_und_Großplastik_Menschendarstellungen_von_Vorderasien-Anatolien_bis_in_den_Donaauraum.
- İşıklı, M. (2011). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü. Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*. İstanbul.
- Joukowsky, M. S. (1986). *Prehistoric Aphrodisias: An Account of the Excavations and Artifact Studies*. Vol. I-II, Archaeologia Transatlantica III. Louvain, Providence.

- Karataş, İ. E. (2013). “Max Müller’e Göre Dinin Ortaya Çıkış Sürecinde Sınırsız (Kutsal) Fikri”, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3 (2), 54-86.
- Karlsson, F. (2011). “Anthropomorphism and mechanomorphism”. *Humanimalia. A Journal of Human/Animal Interface Studies*, 3 (2), 107-122.
- Koerte, A. (1899). *Kleinasiatische Studien IV*, Mittheilungen des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung, Band XXIV. Athen.
- Korfmann, M. (2011). “İlk Tunç Çağı. Denizsel Troia Kültürü”. (ed. N. Karul). *Tarihöncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası*, No. 2011/01, İstanbul, 234-241.
- Koşay, H. Z. (1971). “Pulur (Sakylol) Kazısı, 1969”. *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I, No. 2, Ankara. 99-101.
- Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland. (2002). *Die Hethiter und Ihr Reich: Das Volk der tausend Götter*, Katalog zur Ausstellung in Bonn 2002, Bonn, Stuttgart.
- Lamb, W. (1951). “Face-urns and kindred Types in Anatolia”. *British School at Athens*, XLVI, 75-80.
- Mellaart, J. (1963). “Early Cultures of the South Anatolian Plateau, II. The Late Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Konya Plain”. *Anatolian Studies*, XIII, 199-236.
- Mellaart, J. (1970). *Excavations at Hacilar 1-2*. Edinburg.
- Mellaart, J., Murray, A. (1995). *Beycesultan. Vol. III, Part II*. Ankara.
- Mielke, D. P. (2006). *Kuşaklı-Sarissa: Die Keramik vom Westhang*. Rahden/Westf.
- Ökse, A. T. (1999). *Önasya Arkeolojisi Seramik Terimleri*, İstanbul.
- Özdoğan, M. (2000). “Kırkklareli Kazıları: Aşağı Pınar ve Kanlıgeçit”. (ed. O. Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, 1932-1999*, İstanbul, 69-76.
- Özdoğan, M. (1991). “1989 Yılı Marmara Bölgesi Araştırmaları ve Toptepe Kazısı”. 12. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, 345-375.
- Özdoğan, M., Parsinger, H., Karul, N. (1999). “Kırkklareli Höyüğü 1997 Yılı Kazısı”. 20. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, 139-164.
- Özgüç, T. (1979). “Assur Ticaret Kolonileri Çağına Ait İnsan Biçimli Kap”. *Belleten*, XLIII, 261-272.
- Özgüç, T. (1982). *Maşat Höyük II. Boğazköy’ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi*. Ankara.

- Özgülç, T. (1983). "New Finds from Kanesh and What They Mean for Hittite Art". (ed. R. M. Boehmer, H. Hauptmann). *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift für Kurt Bittel*, Mainz am Rhein, 421-426.
- Özgülç, T. (1999). "Vases Used for Ritual Purposes from Eskiyapar". *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan (BMECCJ)*, XI, 1-22.
- Özgülç, T. (2005). *Kültepe Kanış/Neşa*. İstanbul.
- Öztan, A. (2007). "Köşk Höyük. Niğde-Bor Ovası'nda Bir Neolitik Yerleşim". (ed. M. Özdoğan, N. Başgelen). *Türkiye'de Neolitik Dönem*, İstanbul, 223-235.
- Öztan, A., Özkan, S. (2003). "Çizi ve Nokta Bezekli Köşk Höyük Seramikleri". (ed. M. Özdoğan, H. Hauptmann, N. Başgelen). *Köyden Kente Yakın-doğu'da İlk Yerleşimler 2. Ufuk Esin'e Armağan*, İstanbul, 447-458.
- Plessner, H. (1961). "Sprache, Imitation und Reziprozität die Überhöhung des Auge-Hand-Feldes durch die Sprache". (ed. G. Mann, A. Heu□). *Propyläen Weltgeschichte. Vorgeschichte-Frühe Hochkulturen*, Erster Band, Berlin.
- Sagona, A. G. (1984). *The Caucasian Region in the Early Bronze Age, Part i-iii*. Oxford.
- Schliemann, H. (1972). *Troja: Results of The Latest Researches and Discoveries on the Site of Homer's Troy, and in the Heroic Tumuli and Other Sites, Made in the Year 1882; and A Narrative of A Journey in the Troad in 1881*. Chicheley.
- Schliemann, H. (1990). *Bericht über die Ausgrabungen in Troja in den Jahren 1871 bis 1873*. (ed. M. Korfmann). München, Zürich.
- Schmidt, H. (1902). *Heinrich Schliemann's Sammlung: Trojanischer Altertümer*. Berlin.
- Schwarzberg, H. (2006). "Neolithische Gesichtsgefäße von Aşağı Pınar, Türkisch Thrakien". (ed. S. Conrad, R. Einicke, A. E. Furtwängler, H. Löh A. Slawisch). *Pontos Euxeinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des Antiken Schwarzmeer- und Balkanraumes*. Langenweißbach, 1-12.
- Schwarzberg, H. (2010). "Mirrors and Masks? Menschliche Gesichter auf Gefäßen des mittel- und südosteuropäischen Neolithikums". *Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle*, Band 4, 61-72.
- Secher, J. (1993). "Körperbestattung und Kremation-ein Gegensatz?". *Istanbul-er Mitteilungen*, 43, 219-226.
- Sevin, V., E. Kavaklı (1996). "Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazıları". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, XVII/1, 337-361.
- Sipahi, T. (1995). "Kültepe'den Sepet Kulplu Madeni Bir Kap". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 377, Cilt: XXXVII, Sayı: 1-2, 711-718.

- Sipahi, T. (2014). “2013 Çalışmalarının Işığında Eskiypar Kazıları”. 4. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, 45-58.
- Sperling, J. W. (1976). “Kumtepe in the Troad, Trial Excavation, 1934”. *Hesperia*, 45/4, 305-364.
- Şahoğlu, V. (2007). “Çeşme-Bağlararası: A New Excavation in Western Anatolia”. (ed. F. Felten, W. Gauss, R. Smetana). *Middle Helladic Pottery and Synchronisms*. Proceedings of the International Workshop held at Salzburg. October 31st-November 2nd, 2004. Wien, 309-322.
- Tokat, L. (2009). “Dinin Sembolik Dili”, *Milel ve Nibal*, 6 (1), 75-98.
- Türk, D. (2012). “Eleştirel Gerçekçilik Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi (SBF) Dergisi*, 67 (3), 189-217.
- Uhri, A. (2014). *Anadolu’da Ölümün Tarihöncesi. Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri*. İstanbul.
- Umurtak, G. (1996). “Anadolu’nun Batı Bölgeleri’nde ve Trakya’da Tunç Çağları Öncesi Yerleşmelerde Bulunmuş Olan Ayrışık Kaplar”. *Anadolu Araştırmaları*, XIV, 479-517.
- Uzunoglu, E. (1983). *Anadolu Medeniyetleri I*. (ed. F. Edgü). Avrupa Konseyi 18. Avrupa Sergisi, İstanbul 22 Mayıs-30 Ekim 1983, Ankara.
- Uzunoglu, E., Baykal-Seher, A., Kızıltan, Z., Tulunay, F., Tuzcular, A., Yıldız, F., Donmaz, V., (1994). *Çağlarboyu Anadolu’da Kadın. Anadolu Kadınının 9000 Yılı*, Topkapı Sarayı Müzesi, 29 Kasım 1993-28 Şubat 1994, Ankara. 36-115.
- Warner, J. L. (1994). *Elmalı-Karataş II: The Early Bronze Age Village of Karataş*. Bryn Mawr, PA.
- Yakar, J. (1985). *The Later Prehistory of Anatolia: The Late Chalcolithic and Early Bronze Age*, BAR International Series 268 (i, ii). Oxford.
- Yazoglu, R. (1998). “Antropomorfizm ve Hıristiyanlık”. *EKEV Akademi Dergisi*, 1 (2), 259-273.
- Yildirim, T. (2010). “Ludwig Andreas Feuerbach’ın Yansıtma Din Teorisi ve Eskatoloji Eleştirisi”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1(1-2), 65-85.
- Yığıtpaşa, D. (2012). “Doğu Anadolu Geç Demir Çağı Seramikleri Üzerinde Görülen Figürlü ve Bitkisel Bezemeler”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (25), 613-628.

Göktürklerin Fetret Dönemi'nde (630-680) Çin ile Yaptığı Siyasi Evlilikler¹

Selma Başkan²

Özet

I. Göktürk Devleti 581 yılında yaşanan taht kavgaları, Çin'in entrikaları ve kıtlık gibi birçok siyasi, askeri ve ekonomik faktörler sebebiyle yıkıldıktan sonra 630 yılına kadar yaklaşık yetmiş yıl Doğu ve Batı olarak Çin ile olan dış siyasetinde zarara uğramamak için mücadele etmeye çalışmıştır. Doğu ve Batı Göktürk Devletinin yıkılarak elli yıllık Fetret Dönemi'ne girmesinde Çin'in birçok politikası etkili olmuştur. Bu politikalardan heqin politikası en önemlisi olarak görülebilecek niteliktedir. Heqin politikası tarihte akrabalık yoluyla evlilik anlamına gelmektedir. Göktürklerin güçlü olduğu yıllarda sulh amaçlı kullandığı heqin politikasını Çin bu defa Fetret Dönemi'nde farklı işlevi ile uygulama yoluna gitmiştir. Göktürk topraklarına yerleştirilen Çin askeri valilikler (garnizonlar) ile onları kontrol altında tutmayı amaçlamıştır. Bu valiliklerde Göktürk beylerini Çin prensesleri ile evlendirip önemli görevlere getirmiştir. Yapılan bu çalışmada Göktürk Devletinin yıkılış süreci, bağımsızlık mücadelesi ve esaret altında geçen elli yıllık tarihi süreçte Çin'in Ashina soyundan gelen önemli kişilerle yaptığı evlilikler ve bu evliliklerin Çin-Göktürk tarihi açısından önemi ele alınmaya çalışılacaktır.

Giriş

Göktürk Devleti 6. yüzyılın ilk yarısında Altay Dağlarının doğu eteklerinde madencilikle meşgul olan ve Juanjuanlara silah imal eden bir boy iken Juanjuanlara karşı Töles isyanını bastırması onların bağımsızlığı için bir basamak olmuştur. Bu olaydan sonra onunla eş değerde olduğunu göstermek için kızını ile evlenme talebinde bulunması üzerine kabaca reddedilmiştir. Bumin 552 yılı başlarında Juanjuanları mağlup ederek

¹ Bu çalışma "Heqin Politikası Kapsamında Göktürk-Çin İlişkileri (534-744)" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr., Erciyes Üniversitesi, baskan.selma@gmail.com, Orcid: 0000-0002-1249-615X

resmen “İl Kağan” unvanını almış ve Göktürk Devletini kurmuştur(Kafesoğlu, 2015, s. 96).

I. Göktürk Devleti güçlü olduğu dönemlerde Çin’de Zhou ve Qin Hanedanlığı mücadele içerisindeydi, rekabet halinde olan Kuzey Zhou ve Kuzey Qi Devletleri Türklerle iş birliği yapmaya ve ittifak kurmaya çalışmaktaydılar. Mukan Kağan bu durumu devleti adına fırsat bilmiş ve iç karışıklıkta faydalanmıştır(Ekrem, 2020, s. 62). Çin Sui Hanedanlığı kuruluşu ile yükselişe geçerken aynı dönemde (581 yılları) Göktürk Devleti Doğu ve Batı Göktürk olarak ikiye ayrılmıştır(Xu, Sui Shu, 2004, s.1685). Göktürk Devletindeki taht kavgaları ve siyasi, ekonomik sebepler Çin için kullanılmaya müsait bir durum teşkil etmiş ve özellikle iktidar mücadeleleri Fetret³ Dönemi’ne kadar kendini göstermiştir.

Fetret Dönemi’ndeki halkın durumu söz konusu olduğunda Çin daha önce Göktürk kağanlarının bağımsızlık uğruna nasıl hareket ettiklerini göz önünde bulundurarak önlem almıştır. Yaşanan bağımsızlık mücadelesi sonrasında da Göktürkleri nasıl yerleştirecekleri konusu istişare edilmiştir. Çalışmada I. Göktürklerin yıkılış süreci, yaşanan bağımsızlık mücadelesi ve bu süreçte Çin ile olan siyasi süreç Çince kaynaklar da olmak üzere ele alınmaya çalışılmıştır.

Tang imparatoru bağımsızlığına düşkün olan bir devletin halkına yönelik onları daha çok harekete geçirmek yerine bazı bölgelerde hayatlarına devam etmelerini ancak aynı zamanda kendi himayesinde olmaları için gerek eski gerek Çin topraklarına yerleştirmeyi tercih etmiştir. Bu süreçte devletin menfaatine Ashina soyundan olan kişileri yanında tutmayı amaç edinmiş ve bunu da başarmıştır. Zira bu dönemde Çin ile bu önemli üç kişi arasında yapılan evlilik ve hizmetleri incelenmiş, ardından sebepler ve sonucunda Çin açısından etkileri açıklanmaya çalışılmıştır.

1. Doğu Göktürk Devleti’nin Yıkılışı (630-639)

Doğu Göktürk Devletinin son kağanı olan Xieli Kağan (620-630) (Xiéli Kèhán 頡利可汗)⁴ Qimin Kağan’ın üçüncü oğluydu. Önceden Bağatur Şad (Mòhèduō Shè 莫贺咄设) unvanıyla Wūyuán’in (五原) kuzeyindeydi(Xu, Jiu Tang Shu, 2004, 4430).

³ Fetret kelime anlamı olarak duraklama, iki olay arasındaki zaman manasına gelmektedir(Develiöglü, 2016, s. 301).

⁴ Türkçe kaynaklarda İl Kağan olarak geçmektedir; fakat bu çalışmada Çin yıllıklarında geçen Xieli Kağan ismi kullanılmıştır. Lakabı İl Kağan olan Göktürk Devleti’nin kurucusu Bumin Kağan ile karıştırılmamalıdır. Ayrıca bkz.(Taşağıl, Bozkırın Kağanlıkları, 2019, s. 137)

Xieli Kağan'ın tahta çıktığı dönem Doğu Göktürk Devletinin güçlü olduğu, Tang Hanedanlığına sürekli saldırıda bulunduğu yıllardır, öyle ki 624 yılında Tang hanedanlığının hükümet merkezlerine kadar saldırıları olmuştur (Eberhard, 2019, s. 202). Ancak Xieli Kağan'ın yeğeni Tuli Kağan ile anlaşmazlığa düşmesi, yüksek vergiler ve kıtlık sebebiyle iç siyasetteki karışıklık yaşaması sürekli saldırıya maruz kalan Çin için sulh yapmasına fırsat olmuştur. Doğu Göktürk Devletinin iç siyaseti Xieli Kağan'ın Wei Nehri Anlaşması'nı yapmasıyla daha da karışıklığa sürüklenmiştir. Tuli Kağan'ın amcası Xieli Kağan ile arasındaki ilişki kendisine bağlı boyların isyanını bastıramaması sebebiyle bozulmuş, Çin ile yaklaşması Doğu Göktürk Devletinin sonunu hazırlayan etkenlerden biri sayılabilir. Xieli Kağan'ın son yılları Çin kaynaklarında şu şekilde geçmektedir:

630 yılında Zhenguan 4. yılda (630 yılında) General Lǐ Qīng (李清) Göktürklerin Ding Xiang bölgesine saldırdığında Xieli Kağan korkmuş ve Demir Dağ'ında (Tiě Shān 铁山) savunmaya geçmiştir. Hanedanlığa hatasını kabullendiğine dair elçisini göndermiş, bütün sınır bölgelerinin hâkimiyetinin Çinlilere bağlı olmasını istedi. İmparator ayrıca Li Qing'i Ding Xiang şehrine ordu komutanı olarak gönderdi, önce Xieli Kağan'ı karşılamasını istemiştir. Xieli Kağan aslında Çin imparatoruna sadakatini bildirmesine rağmen tam aksine içinde bu düşüncesiyle ilgili bir endişe vardı. O yıl ikinci ay imparator Tai Zong, Táng Jiǎn (唐俭) ile General Ānxiūrén'ı (安修仁) Xieli Kağan'ı rahatlatmak ve bilgilendirmek amacıyla gönderdi, Li Qing ise Xieli Kağan'ın niyetini anlamaya çalıştı. Xieli Kağan elçiyi gördüğü zaman çok memnun oldu ancak Çin askeri birliğinin de gelmesini beklemiyordu. Li Qing'in ordusu otağına on beş li⁵ kadar yaklaştığında düşmanı fark etti. Xieli Kağan Çin askeri birliğinin gücünden çekinerek önce kaçtı, ordunun çoğunluğu bu yüzden mağlubiyete uğradı. Li Qing sayısı on bini geçen Göktürkleri öldürdü, yüz binden fazla erkek ve kadını esir aldı, Xieli Kağan'ın eşi Sui hanedanından Prens Yi Cheng'ın da yaşamına son verdi. Xieli Kağan yaklaşık bin li (yaklaşık 576 km) koşabilen atına binerek Tuyuhunlara kaçmak üzereyken batı yolundaki ordu görevlisi Zhāng Bǎoxiāng (张宝相) Xieli Kağan'ı yakalayarak hanedanlığa götürdü (Xu, Jiu Tang Shu, 2004, s. 1983). Xieli Kağan, Tang hanedanlığı tarafından yakalandıktan sonra Tai Zong memleketine zarar

⁵ Li (里) Çin'de uzunluk birimidir ve yaklaşık 500 metreye karşılık gelir. "Li (里)" (Erişim Tarihi 24.05.2023), <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/chinese-english/%E9%87%8C>

vermediği için onu cezalandırmadığını dile getirmiş ancak kendisine bağımlı bir yaşam sürmesini istemiştir.

Bu olaylardan sonra Tai Zong'un kendini "Türklerin Gök Kağanı" ilan ettiği Zhenguan 4. yılda (630) Doğu Göktürk Devletinin bağımsızlığının sonu olarak görülmüştür. Göktürk Devletine bağlı boylar ve yabancı topluluklar dağılıyor, Göktürk beylerinin birlikte hareket edebilecekleri kimse olmadığından, herkes bireysel hareket ediyor, bazı topluluklar Çin'e sığınıyorlardı. Aslında başta Ashina soyundan kağanlar vardı, ancak onlar artık Çin sarayının himayesinde, Çinlilere hediyeler sunan, hanedanlıktan çeşitli unvanlar alan, Çin'e hizmette bulunan kişilerdi. (Kafesoğlu, 2015, s. 102).

Devleti dağılan Xieli Kağan, Zhenguan 8.yılda (634) vefat etti, imparator Tai Zong Göktürk Devleti emrindeki kişilere onu defnetmesini emretti, Göktürklerin gelenekleriyle tören yaptılar, Ba suyunun (Bà Shuǐ 霸水) doğusunda naaşını ateşe verdiler. İmparator Xieli Kağan'a 'Hakkaniyete Dönen Hükümdar' (Guīyì Wáng 归义王) unvanını, ayrıca ölümünden sonra anılmak üzere 'Huang' (荒) unvanını verdi. Xieli Kağan'ın çalışanlarından (Ulu Tarkan) Húlù Dáguān Tüyühúnxié (胡禄达官吐谷浑邪) kendisini Xieli Kağan'a kurban etti (Xu, Jiu Tang Shu, 2004, s. 4435). Başsız kalan Türk halkının dağılışının Xieli Kağan'ın yakalanmasıyla birlikte başladığı söylenebilir.

"Bu acıklı durum Orhun yazıtlarında: '...(Bumin Kağan'dan sonra) ... küçük kardeşleri kağan olmuş ve tabii oğulları, yeğenleri kağan olmuşlar. Ondan sonra küçük kardeş büyük kardeşler gibi kardeşler yaratılmamış, oğul babası gibi yaratılmamış ve şüphesiz kötü kağanlar tahta çıkmışlar. Buyurukları da (Yüksek memurlar) kezalik her halde cabil imişler, kötü imişler. Beylerle halk arasına nifak ve Çinlülerin kurnazlık, hilekârlık ve şirretliği dolayısıyla ve küçük kardeşlerle büyük kardeşleri birbiri aleyhine kıyam ettirdikleri ve beylerle halk arasında nifak tohumu ektikleri için, (Türk Tanrısı) Türk milletinin atalarından kalma ülkesini zevale tutturmuştu.' sözleriyle ifade edilmiştir (Kurat, s. 95)."

2. Göktürklerin Bağımsızlık Mücadelesi

Yaşamı boyunca istiklali her zaman önceliği olan Türk milleti istiklali adına farklı topraklarda sürekli göç ederek yaşadığı olmuştur. Konar-göçer yaşam tarzlarını esasında buna bağlayabiliriz; göç ettikleri topraklarda kendi istiklallerine engel teşkil edecek bir durum yoksa orada yaşamlarını sürdürebilmeleri olasıdır. Elli yıl Çin hegemonyası altında kaldıkları zaman

içerisinde karşılaştıkları koşullar Göktürklerin daimi kabullenebileceği bir yaşam tarzı değildir. Yerleştirildikleri topraklarda milli bilincini kaybetmemiş ve milli benliklerinden uzaklaşmamışlardır.

Yıkılan Göktürk Devleti bu tarihten itibaren (630) Fetret Devri'ne girmiştir. Bu dönem Türk tarihçisi Kafesoğlu ve Taşağıl tarafından Fetret Devri olarak değerlendirilmiştir. Kafesoğlu bu dönemin matem devresi olduğunu, Taşağıl ise devletin büyük bir siyasi boşluk içerisine girdiğini belirtmiştir(Kafesoğlu, 2015, s. 108; Taşağıl, Bozkırın Kağanlıkları, 2019, s. 151). Dağılan birinci topluluk Ötüken bölgesini hâkimi olan Sir Tarduşlara gitmiştir. Xieli Kağan'ın Çin tarafından yakalanıp, kağansız kalan Göktürklerin bir kısmının kendilerine dâhil olmasıyla Sir Tarduşların sayısı artmış ve güçlenmiştir(Chavannes, 2007, s.138). İkinci topluluk ise Batı Ülkeleri adındaki bölgelere yönelmiştir. Kağansız kalan boyların bir kısmının gelip bu bölgelere göç etmesiyle de Türkleşmeleri artmıştır(Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi), 2013, s. 154).

Göktürklerin esaret altında kaldıkları süreçte bağımsızlıklarını geri kazanmak amacıyla ilk başkaldırış yaşanmıştır; halkın esaretinin onuncu yılında yaşanan bu başkaldırış Göktürkler için ilk adım olmuştur; başkaldırış Çin kaynaklarında şöyle geçmektedir:

“Tuli Kağan'ın kardeşi Jiesheshuai, Zhenguan saltanat devresinin ilk yılında (627) saraya girmiş ve saray muhafızlığı görevi verilmiştir. (639 yılında-13. yılda) İmparator Tai Zong, Jiùchéng Gōng (九成宮) sarayına doğru yola çıktı, Jie-she-shuai gizlice Göktürk kabilesinden kırktan fazla kişiyle işbirliği yaptı; onlar aynı zamanda He-luo-gu'yu destekleyip geceleyin birlikte hareket ederek imparatorun bulunduğu yere geçtiler; dördüncü çadırı aştılar; yaylarını gererek oklarıyla vurmaya başladılar ve böylece onlarca nöbetçiyi öldürdüler. Sūnwǔ Kāi (孙武开) askerleriyle tüm gücüyle hücumu geçti, düşmanı püskürttü, Jiesheshuai ve diğerleri geri çekildiler (kuzeye) ve mağlup oldular, Wei nehrini kaçarak geçtiler; kendi kabilelerinin oraya gitmek istediler. Çok geçmeden hepsi yakalandı ve kafaları kesildi. İmparator Tai Zong, Heluogu'nun ölüm cezasının geri alınmasını istedi ve dağların ardına (岭外 Lingwài) ⁶ sürüldü(Xu, Jiu Tang Shu, 2004, s. 4437)”. Bu dönemde istiklal amacıyla yapılan başkaldırışların çoğu kanlı bastırılmıştır. İlk başkaldırışı gerçekleştiren Kürşat⁷ ve arkadaşlarının Çin'e karşı başlattığı

⁶ Ling -wai 'Ts'in-ling Dağları'nın' dışına anlamına geliyor(Liu, 2011, s. 199).

⁷ Olumsuz sonuçlanan bu ilk başkaldırışta 'Jiesheshuai' olarak geçen kişi Türk eserlerinde 'Kürşad Olayı' olarak adlandırılan başkaldırıştaki kişi ile özdeşleştirilmiştir. Çin kaynaklarında isim Kürşad olarak geçmez fakat ilk çıkış yeri olarak bu isim ve unvan Nihal Atsız tarafından yapılan bir tekliftir. Ancak yayımlanan romanları o kadar ikna edici bir üslupla kaleme alınmıştır ki

isyan amacına ulaşamasa dahi diğerleri için büyük bir umut ışığı olmuştur(Çakan, 2015, s. 225).

Bu isyanın ardından Göktürk Devleti uzun bir duraklama dönemine girmiş, Çin'e bağlı olarak varlığını kağansız sürdürmüştür. Çin ise kendi gözetiminde ancak onları uzakta tutarak önlem almıştır. Öncelikle Çin sarayına atlı girişi yasaklanmıştı. Ancak asıl sorun seddin içine yerleştirilen Göktürklerin sayıca fazla olmaları ve her fırsatta onların isyan çıkarma potansiyeline sahip olmalarıydı. 640 yılında Çin'in kuzeyinde yaşayan ve Ding Xiang şehrini neredeyse başkent haline getirilen Göktürk boylarının eski topraklarına yani Gobi'nin güneyine döndürülmesine karar verildi(Baykuzu, 2016, s.103). Bu gözü kara başkaldırış Çin İmparatoru Tai Zong ve halkını tedirgin etmiştir. Göktürk halkının Çin topraklarında yaşamlarını sürdürmeleri Çin için tehlike oluşturabileceğini düşündürmüştür. Öyle ki sarayda üçüncü topluluğun Çin'e yerleştirilmeleri hakkında farklı görüşleri ve kağansız kalan Göktürklerin durumunu Çin kaynaklarında yer alan diyaloglarda bulabiliriz.

Çin sarayında imparatorun huzurunda çoğu devlet adamının tarihi belgelere yansıyan konuşması şu şekildedir:

“Göktürkler kendi güçlerine güvenerek Çin'e rahatsızlık verdiler, yıllar geçti ve şimdi artık bu tutumları Göğün (Tien-Tanrı) onları gerçekten yok etti, bu yüzden bize teslim olmaktan başka çıkar yolları kalmadı, aslında bize hayran oldukları için değil zor durumda kaldıkları için teslim olmaya geliyorlar. Şimdi onları bölmeliyiz, onların kabilelerini bölmeli; Sarı Nebrin güneyindeki Yän (兗), Yü (豫) gibi bölgelere gönderilmeli, her bir bölgede güvenli yerlere dağıtılmalı, onları ayırıp tarım ve dokumacılığı öğrenmelerini sağlamalısınız. Bu şekilde milyonlarca Türk yabancı halka dönüştürülebilir ve bu şekilde Çin nüfusunun artışına faydası olur, kuzeydeki bölge artık boş kalır.” demıştır.”

Wei Cheng ise: ‘Türkler eski zamanlardan bugüne kadar hiç böyle mağlup olmamışlardı. Bu, göğün (Göğün Tanrısı) onları yok etmesi ve aynı zamanda imparatorumuzun atalarının ruhani gücündendir. Ayrıca Göktürkler nesiller boyu Çin'i işgal etti, bu yüzden halkımız onlardan nefret ediyor. Eğer siz onları bize teslim oldukları için yok etmek istemezseniz o zaman Sarı Nebrin kuzeyine geri göndermeli, eski yerlerinde kalmalarına izin vermeliyiz. Hunlar ikiyüzlüdür; vahşi insanlardır, bizim ırkımızdan değiller. Güçlü oldukları zaman işgale geçip yağmalama yapmaları kaçınılmazdır; zayıf oldukları zaman

okuyan herkes Türk tarihinde Kürşad adlı bir Göktürk prensinin yaşadığı düşüncesine kapılmıştır. Nihal Atsız Çince Chieh shê = Chie shih = Cie şı kelimelerinin Göktürkçesinin Kürşad olması gerektiğini düşünmüştür. Kür kelimesi Türkiye Türkçesi'ndeki “gür” kelimesidir. Şad kelimesi ise Eski Türkçede kullanılan bir idari unvandır.(Başkan, 2023, s. 59).

ise teslim olurlar. Minnettarlık ve sadakat duygularını hiç hesaba katmazlar, bu onların doğasında var' diyerek öneride bulunmuştur.

Wen Yen Po: 'Eğer onların Sarı Nebrin güneyinde kalmalarına izin verirsek, bu onların ölüm yerine yeniden doğuşunu; yok olmak yerine yeniden var olmalarını sağlar. Bizim bu iyiliğimizi hissederler ve bir daha da isyana kalkışmazlar' demiştir.

Wei Cheng ise: 'Eğer Majesteleri, Wen Yen Po'nun önerisini kabul ederek Göktürkleri Sarı Irmağın güneyine yerleştirme önerisini kabul ederseniz, bu tamamen vahşi hayvanları beslemek ve kendi kendini felakete terk etmek olur.' diyerek karşı çıkmıştır.

Wen Yen Po ise tekrar söz alarak: 'Göktürklerin hayatta kalanları bize teslim oldular. Eğer biz onlara yardım eder, onları korur, ülkemizin iç bölgelerinde onlar için uygun bir yer bulur ve onları adet, görgü kurallarımızla eğitirsek böylece birkaç yıl sonra Göktürklerin hepsi çiftçilere dönüşmüş olur. Hanedanlığımız onların liderlerini seçer ve sarayda nöbet tutturursa, onlar gücümüzden korkar ve iyiliklerimizi hatırlarlar; bu durumda kendimizi nasıl felakete uğramış hissederiz?' dedi. Bu fikir görüşmeleri üzerine Türkler Sarı Nebrin güneyine yerleştirildiler(Xu, Jiu Tang Shu, 2004, s. 4437-38).

Bu yerleştirme ile imparator, Aşina Simo'yu Yiminishulipi Kağan (乙弥泥熟侯利苾可汗李思摩) ilan etti ve ona kendi soyadı Li'yi (李) verdi. Aşina Simo otağını Sarı Nehrin kuzeyine kurdu ve tüm Göktürkleri eski topraklarına yerleştirdi. Simo, Xieli Kağan'ın boyundandı, babası Duoliu Şad (咄六设) idi. O zamanlar Qimin, Suilere teslim olduğunda çölün kuzeyinde halk Simo'ya kağan olarak saygı duyuyordu ancak Qimin Kağan tekrar Göktürlere kağan olunca (Çin tarafından) Simo, kağan unvanını bırakmıştı. Shibi ve Chuluo onu severdi ancak görünüşü bir Hu⁸'ya benziyor diye Ashina soyundan olmamasından şüphelendiler, bu nedenle tegin ilan edildi, şad olamadı. Ashina Simo birçok kez elçi olarak Tang hanedanlığına geldiğinde imparator onu dürüstlüğünden dolayı överek ona

⁸ “胡” Sözcüğünün ilk anlamlarından olan gıdık, kursak ya da sakal anlamıyla ilişkisini sezdirişli olarak vermektedir. Aynı şekilde bugün Çince kullanılan “hushuo 胡说”, saçmalık “hu” sözcüğünün “kaba” anlamının dildeki bir kalıntısı olduğunu düşündürmektedir. Bunun yanında Resmî Tarihler içinde görülen “Hu yağmacıları” “Hu eşkıyaları” gibi kötücül çağrışımlı tamlamalar bu saptamayı doğrular niteliktedir. Belki de soğuk iklim şartlarında yaşayan ve sakal bırakan insanları imlemek için özellikle seçilmiştir. Han 读 Hanedanı döneminde ise “Hunlar ve Tibetliler için kullanılan Hu adı, daha sonraki dönemlerde, Soğdlular, Türkler, Moğollar, Mançular ve Çin'in doğusunda, kuzeyinde ve kuzeybatısında bulunan neredeyse bütün halkları karşılamıştır(Kirilen, 2012, s. 107-109).

“Heshunjun (和順郡)” unvanını verdi. Göktürklerde her bir boy Tang hanedanlığına bağlılığını bildirdiğinde Simo tek başına kaldı ve Xieli Kağan ile birlikte yakalandı. İmparator onu sadık olarak göreyerek Sağ Askeri Muhafız Alayı Büyük General ve Huazhou (化州) valisi olarak atadı. Sarı Nehrin güneyinde Xieli Kağan’ın eski bölgesinde yaşamasını sağladı, unvanını Huailhuajun (懷化郡) prensi olarak değiştirdi. Ancak o sırada Simo, başka yere göç etmek istediye de Sir Tarduşlardan korktuğu için sınırı geçmeye cesaret edemedi. İmparator, Sir Tarduşlara Simo’yu yeniden kağan ilan ettiğini ve eski topraklarına dönmelerine izin verdiğini bildirdi. Göktürklerden daha önce orada olan Sir Tarduşların çölün kuzeyine hâkim olduğunu, güneyin ise Göktürlere ait olduğunu, birbirlerinin sınırlarını koruyarak işgal etmemeleri gerektiğini aksi durumda asker göndereceğini iletti. Bu sebeple İmparator, Simo yola çıkmadan onun için ziyafet vererek: *“İnsan bir bitki ya da ağaç ektiğinde nasıl büyüdüğünü ve geliştiğini görüp sevinir, dabası ben senin boyunu büyütüyorum”* dedi. Simo duygulanıp ağladı ve kadehini kaldırıp imparatorun on bin yıl yaşamasını dileyerek: *“Devletimiz yıkıldıktan sonra majesteleri bizi yine de eski vatanımıza geri getirdi. Çocuklarımın ve çocuklarımın çocuklarının bu erdem ve iyiliğin karşılığını vermek için nesiller boyu Tanğlara hizmet etmelerini diliyorum”* dedi(Xu, Xin Tang Shu, 2004, s.4599-4600).

641 yılında Simo yola çıkarak Ding Xiang şehrine otağını kurdu. Devletin gücü geçmişteki kadar büyük değildi. Toplam nüfusu 30.000’den fazla aile, 40.000’den fazla asker ve 90.000 atlıdan oluşuyordu. Simo, Tang Tai Zong’un Sarı Nehri geçmesine izin verme niyetini çok iyi biliyordu ama aynı zamanda bunun Göktürklerin askeri gücüne bağlı olduğunun farkındaydı, bu nedenle Xueyantuo ile savaştan uzak durulamayacağını da biliyordu(Wang, 2013, s. 56). Daha önce kağanlığı bırakmak zorunda kalan Simo, Doğu Göktürklerin kağanı olmakta ve Çin himayesinde devletin varlığını eski topraklarında devam ettirmekteydi. Ancak Çin kaynaklarında bahsi geçen ayaklanmalar sebebiyle Simo’nun hâkimiyeti uzun sürmedi: Zhenguan 17. yılı (643 yılında) halk ayaklandı, güneye doğru yönelerek Sarı Irmağı geçti. Ayrı ayrı Sheng ve Xia adlı yere yerleştirilmek istediklerini dile getirdiler, imparator fermanla onların bu talebine onay verdi. Bu nedenle Simo, süvarilerle saraya geldi ve çok geçmeden kendisine Sağ Askeri Savunma Generalliği görevi verildi. İmparatorla birlikte çıktığı Liaodong seferinde okla vurulunca imparator Tai Zong, kağanın kanını emdi, çok geçmeden Li Simo Kağan başkent Chang’an’da vefat etti(Xu, Jiu Tang Shu, 2004, 4440).

Tang imparatoru Tai Zong, yüzyıllar boyu bağlantı halinde olan ve kimi zaman Çin için tehlike arz eden Göktürkleri hâkimiyeti altına aldıktan sonra onların topraklarını yalnızca Tang kanunlarına göre yönetmelerine izin vermiştir. Uygulanan bu dış politika gerçekten etkileycidir. İlk olarak Xieli Kağan'ı affedip ona sürü vererek eski hayatına devam etmesine olanak sağlaması ayrıca kendi imparatorluğuna da Türklerden general ataması onun Türklere olan güvenini göstermektedir. Böylelikle Türkler ötelenmemiş ve yabancı hissetmemiş olacaktır. Tang imparatoru bağımsızlığını kaybetmiş Göktürk halkına yönelik kışkırtıcı politika gütmek yerine gerek eski topraklarında gerek başka topraklarda eski hayatlarını devam ettirmelerine izin vererek ülkesinin menfaatine uygun olarak asimile politikası uygulamış, Türk beylerini ve kağanlarını yanında tutmayı amaç edinmiş ve bunu da başarmıştır.

Doğu Göktürklerde ayaklanmalar sonucu toparlayamayan Simo yerine İnan Yinçü Kağan (Zhenzhu Kehan 珍珠可汗) geçmiştir. Xieli Kağan zamanında Sir Tarduş boyu, kağanlarına karşı isyan edince onu kağan olarak seçmek istemişlerdir. Tang Hanedanı, Doğu Göktürkleri ele geçirdiği zaman Doğu Göktürklerin hâkimiyetindeki birçok bölgeyi ele geçirmiştir (Long, 2019, s. 166). Daha sonra Xieli Kağan'ın mağlubiyetiyle birlikte Doğu Moğolistan'da birinci şahıs durumuna gelerek 645 yılı vefat edene kadar hâkimiyet sürmüştür (Barthold, 2018, s.24-25).

Söz konusu dönemde Göktürklerin diğer boyunun başında kendisi Aşina boyundan olan ve otağı Altay Dağlarının kuzey bölgesinde yerleşen Chebi Kağan (车鼻可汗)⁹ vardı. Xieli Kağan mağlup olduktan sonra bütün boylar onu büyük kağan olarak ilan etmeyi düşünseler de Xueyantular kendi kağanlarını seçtikleri için kağan olmaya çekinmiş böylelikle Xueyantulara bağlanmıştır. Chebi Kağan cesur, dürüst ve stratejik birisiydi, insanların kalbini kazanmıştı. Xueyantuların kendisinden nefret ettiklerini ve bu nedenle de onu öldürmek istediklerini gizlice öğrenen Chebi Kağan Chang'an'dan binlerce mil uzakta olan eski yurduna kaçtı, savaşmakta iyi olan 30.000 kişilik ordusu vardı ve kendisine Yizhu Chebi Kağan (乙注車鼻可汗) diyordu. Batıda Karlukları, kuzeyde Kırgızları kendisine bağladı. Xueyantolar mağlup olduktan sonra Chebi Kağan, oğlu İşbara Tegin'i (沙钵罗特勤 Shābōluō Tèqín) Çin imparatoruna göndererek huzuruna çıkmak istediğini iletmiştir. İmparator generalini göndererek onu karşılaması için yola çıkartmış ancak o imparatorun huzuruna çıkmamıştır. Bunun üzerine sinirlenen imparator

⁹ Burada bahsi geçen Chebi Kağan bazı kaynaklarda Çabiş veya Bilge Kağan olarak geçmektedir.

Zhenguan yirmi üçüncü yıl (649) Uygur, Bugut gibi boyların askerlerini Chebi Kağan'a karşı kıskırtmıştır, birbiri ardına Yunghui saltanat birinci yılı (650) imparatorun askerleri Altay Dağlarına gelmiştir. Chebi, askerler gelmeden kendi idaresindeki orduyu toplamak istemiş fakat askerler Chebi'nin emrine uymamıştır. Bu nedenle Chebi ailesi ve birkaç süvari ile kaçmıştır. Halkının hepsi bize (Çin'e) teslim oldu. Chebi yakalanarak saraya getirildi. İmparator Gao Zong hatalarını tek tek saydıktan sonra onu affetti. Chebi'nin kalan halkını Ötüken Dağı'na (郁督军山 Yudujun Shan) yerleştirdi(Xu, Jiu Tang Shu, 2004, s. 44440). Çin Devleti açısından tehlike arz eden Doğu Göktürkler, Çin'in diğer ulusları kıskırtmasıyla ortadan kalkmış bulunuyordu.

Bu olaylar esnasında 649 yılında Çin'de taht değişikliği yaşanmış, yukarıda bahsi geçen Gao Zong tahta geçmiştir. Tai Zong'dan sonra 649 yılının altıncı ayının ilk gününde babasının tabutunun önünde tahta çıkan vârisi Li Zhi (李治 649-683) onun dokuzuncu ve en genç oğluydu. 628 yılının altıncı ayının on üçüncü gününde doğan Li Zhi, 643 yılından itibaren vârisi idi. Henüz yirmi bir yaşında olmasına rağmen saltanatının başında vicdanlı bir şekilde babasının çok başarılı bir şekilde uyguladığı yönetim tarzını devam ettirmeye çalıştı, ekonomiyi geliştirmek için çaba gösterdi. Ancak Tai Zong'un kişiliğindeki liderlik vasfı Gao Zong'da bulunmayan nitelikleri barındırıyordu. İmparatorun etkisizliğinin sebebi, saltanatının son zamanlarında kısmen baş dönmesi ve görme bozukluğu atakları ile tekrarlayan hastalığından kaynaklanıyordu(Twitchett ve Fairbank, 2008, s. 242).

Çinliler, Göktürklerin karşılaştıkları çoğu olumsuz durumları Tanrı'nın cezası olarak düşünmüştür, ayrıca Çinlilere sığınmalarını da lütuf olarak görmüşlerdir. Göktürkler Çinlilere bağlansalar dahi istiklali her şeyden önce gelen Göktürkleri endişeli şekilde yerleştirmiş, sindirme ve asimile politikasına başvurmuşlardır. Göktürkler iç siyasetinde yaşanan ayrılığa rağmen istiklalinden hiçbir zaman fedakâr davranmamışlardır; bunun temel nedenleri arasında sayılabilecek en önemli unsur hiç şüphesiz Göktürklerin konar-göçer yapıya sahip olmalarıydı. Yaşanan teslimiyetlerde bu durumun tesiri fazlasıyla görülmüştür. Dağılan Doğu Göktürk Devleti, İkinci Göktürk Devletine kadar olan süreçte milli benliğini terk etmeden elli yıllık bir esaret dönemi yaşamıştır.

Bağımsızlığına düşkün olan Göktürk Devletinin bölünüp bu denli sessizliğe gömülmesinde yöneticilerin kabiliyetsizliğinden ziyade Çin'in uyguladığı yıkıcı stratejiler ve kağanların iç siyasette birbirlerine karşı mücadelecî tavrı etkili olmuştur denilebilir. Gücünü kaybeden Göktürk

Devletin yeniden gücünü elde etmesini engellemek amacı ile Tang İmparatorluğu, askeri valilik uygulamasıyla Türkleri yönetmeyi planlamış, bu valiliklerin başına Çin'e bağlanan Ashina soyundan kişilere Çince unvan vererek onları bölgelere atamıştır.

3. Dingxiang Xuanzhu (定襄县主) ile Ashina Zhong'un (阿史那忠) Evliliği

Ashina Zhong ile Dingxiang Xuanzhu arasında yapılan evlilik Ashina Zhong'un Shibi Kağan'ın torunu olması sebebiyle Doğu Göktürk ile Tang hanedanlığı arasında yapılmıştır denilebilir.

Ashina Zhong (阿史那忠) Shibi Kağan'ın oğlu olan Ashina Sunishi'nın (阿史那蘇尼失)¹⁰ oğludur(Xu, Xin Tang Shu, 2004, s. 2766). Tang hanedanlığına bağlı olmasına sebep olacak olaylar şu şekilde gelişmiştir: Doğu Göktürk kağanı Xieli Kağan'ın topraklarında yoğun kar yağışı olmuş, hayvanları telef olmuştur, gelir gider dengesi yok olduğundan ağır vergiler sebebiyle halkı ayaklanmıştır. Çin'den barış talep eden kağan imparatorun saldırısından dolayı Temür Dağı'na kaçmıştır(Togan, Kara ve Baysal, 2006, s. 20). Eski Tang yıllığındaki bilgiye göre ise, bu süreçte Xieli Kağan'ın sağ yakalanmasına yardım ettiği için Ashina Zhong Sol Savunma Generallğine terfi ettirilmiş ve imparator Tai Zong, kızı Dingxiang Xuanzhu'yu ona eş olarak vermiş, ona sadık anlamına gelen “Zhong (忠)” adını vermiş, soyadını “Shi (史)” olarak kısaltmıştır. Daha sonra Zhenguan dokuzuncu yılda (635) Ashina Zhong'a Sağ Savunma Muhafızları Büyük General unvanı verilmiştir(Xu, Jiu Tang Shu, 2004, s. 2726).

634 yılında babası Ashina Sunishi vefat ettiğinde Ashina Zhong ve karısı Dingxiang Xuanzhu iliklerine kadar acı hissetmiştir, geleneksel yas adetlerini oğul ve gelin olarak yerine getirmişlerdir(Mingde, 2007, s. 180).

Doğu Göktürk Devleti'nin yıkılış sürecinden sonraki yıllarda (641 yılında) Ashina Simo ile Xieli Kağan yakalandıktan birkaç yıl sonra Simo, Göktürk kağanı yapılmış, fakat imparatora eşlik ettiği bir seferde vurularak vefat etmiştir. Sağ Muhafız Generali olan Ashina Zhong, Li Simo'nun peşinden giderek Çin sınırlarını geçtiği için Çin'e olan hasretinden dolayı Tang elçisini her gördüğü zaman gözyaşlarını tutamayarak imparatorun sarayına gelmek için talepte bulunmuştur, talebini imparator kabul etmiştir(Xu, Xin Tang Shu, 2004, s.4600-4601). Ashina Zhong ve Dingxiang Xuanzhu bu duyguları yaşadıkları süreçte imparatorun Doğu Göktürk Kağan'ı Xieli Kağan'ın ölümünden sonra Göktürk halkını

¹⁰ Qimin Kağan'ın aynı anneden kardeşidir, Ashina She'er'in amcasıdır, Shibi Kağan'ın oğludur(Xu, Jiu Tang Shu, 2004, s. 2726).

yerleştirdiği topraklarda olmaları söz konusu olabilir. Nitekim Taşağıl, Jiesheshuai isyanı sonrasında tedirgin olan imparator 641 yılında Xieli Kağan ile birlikte sadık kalıp esir olan Ashina Simo'yu halkı ile birlikte Çin Seddi'nin kuzeyi ile Gobi Çölu'nün güneyi arasında vassal bir kağanlık kurmak üzere gönderdiğini belirtmektedir(Taşağıl, Göktürkler I II III, 2014, s.222).

Ashina Zhong, 674 yılında vefat etmiş ve imparatorların gömüldüğu anıt mezar Zhao Ling'e (昭陵) gömülmüştür(Xu, Jiu Tang Shu, 2004, s. 2766). Aşina Zhong'un mezarı Shanxi eyaletinin başkenti Xi'an'a bağlı Liquan (礼泉) bölgesinin Xizhou köyünün 300 m. batısında yer alan Çin hükümdarı Tang Tai Zong'un mezarının yakınlarında 1972 yılının haziran ayında ortaya çıkarılmıştır(Sarıtaş, 2012, s. 113). Ashina Zhong'un Dingxiang'la evliliği, bir taraftan onun Çin imparatorluğundaki konumunu sağlamlaştırmış diğer taraftan İmparatorun Göktürkler karşısındaki tedirginliğini gidermenin bir garantisi olarak işlemiştir denilebilir.

4. Heng Yang Prenses (衡阳公主 Heng Yang Gongzhu) ile Ashina She'er'm (阿史那社尔) Evliliği

Heng Yang Prenses ile evlenen Prens Ashina She'er Göktürk kağanı Chulo'nun ikinci oğludur, on bir yaşındayken bilge ve cesaretli oluşuyla tanınmıştır. Otağını kuzeye kurmuş (çölu'n kuzeyine), Xieli Kağan'ın oğlu Yugu (欲谷) ile Tiele gibi boyları hâkimiyeti altına almıştır. Halkından vergi istemeden on yıl hüküm sürmüştür(Xu, Xin Tang Shu, 2004, s. 2765). Heng Yang Prenses ise Tang imparatoru Tang Gaozu Li Yüan'in on dokuz kızından on dördüncüsüdür. Gaozu, 636 yılında kızını Ashina She'er ile evlendirmiştir(Xu, Xin Tang Shu, 2004, 2328). Dolayısıyla Göktürk ile Çin arasında yapılan bu evliliğin Doğu Göktürk soyu ile yapıldığı söylenebilir.

Ashina She'er'm kağan oluşu Çin kaynaklarında şu şekilde yer almaktadır: Wude dokuzuncu yıl 626 yılında Göktürklerde Yantuolar ve Huihe gibi diğer boyların hepsi isyan etmiştir, Yugu şad mağlubiyet yaşamıştır. She'er ise Yantuolara saldırarak onlar tarafından mağlup edilmiştir. Zhenguan ikinci yılı 628 yılında kalan birliklerle batıya geçmiştir, sonrasında Xieli Kağan'ın ölümu üzerine batıdaki yabgu da vefat etmiştir. She'er, kardeşi Libidoulu Kağan (利邲咄陆可汗 Libidoulu Kehan) ile tahta geçmek için mücadele etmiş, bunun üzerine She'er onlara bağlı kalacağını söyleyerek batıya yönelmiş ancak aniden birlikleriyle batıya saldırmış, onları mağlup ederek batı topraklarının yarısını ele geçirmiş ve kendisine bağlı halkın nüfusu yüz bini geçmiştir. Böylece kendisini Doubu Kağan (都布可汗 Doubu Kehan) olarak ilan etmiştir. Boylarına şu sözlerle seslenmiştir:

“Ülkemize ilk ihanet eden Yantuolar olmuştur. Şimdi batıyı işgal ettim, çok sayıda askerim, atım oldu, Yantuolara adaletle hesap sormaz, hayatıma mutlu bir şekilde devam edersem bu, ölen atalarımı unuttuğum ve saygısız olduğum anlamına gelir. Eğer Gök bana zafer nasip etmezse o zaman hiç kızgınlık duymadan ölmeyi göze alırım.” Bunun üzerine devlet büyükleri bu sözlere karşılık: “Bugün batıyı ele geçirdik, burada sakin kalmalısınız. Eğer uzaklardaki Yantuolara saldırmak için bu topraklardan hemen uzaklaşırsak korkarız ki Yebu'nun oğulları, torunları devletlerini geri alma fırsatını yakalayabilir.” She'er onları dinlemeyerek elli bin atısıyla yüz günden fazla süre Yantuolara saldırmış ve ordusundaki askerlerin bazıları uzun süreden dolayı acı çektiği için ona ihanet edip kaçmıştır. Yantuolar asker gönderme fırsatını elde edip onu mağlup etmiş bunun üzerine She'er geriye kalan sayısı on bini bulan ordusu ile Gaochang'a konuşlanmıştır, yine batıdakilerle düşmandır(Xu, Jiu Tang Shu, 2004, s.2724). Ashina She'er, Doğu Göktürklerin yok oluşuna şahit olduğu zamanlar iktidara geçmek amacıyla Batı Göktürklerdeki karışıklıktan faydalanmıştır ancak yeniden bağımsız Göktürk Devleti kurma isteğine rağmen Çin topraklarında yaşamak durumunda kalmasının sebebinin stratejik hareket edememesi olarak gösterebiliriz.

Sonuç olarak, Zhenguan dokuzuncu yılda (635) She'er, Batı Türkleri ile birlikte olmadığından adamlarıyla Tang hanedanlığına bağlanmıştır. Hanedanlığa dâhil olmuş ve onuncu yılda imparator Tai Zong, onu Sol Süvari Büyük General olarak atamış, boyunu Ling bölgesine (靈州 Lingzhou) yerleştirmiştir, bir fermanla Prenses Heng Yang ile evlendirmiştir(Xu, Xin Tang Shu, 2004, 2766). İmparatorun kızını vermesi Ashina She'er ile siyasi, askeri ittifak olarak onu tanıdığını göstermektedir.

İmparatorun hizmetinde olan She'er, Zhenguan on dokuzuncu yıl (645) imparatora Liaodong'a karşı seferinde eşlik ederken savaş sırasında oklarla vurulmasına rağmen oku çekip ilerlemeye devam etmiştir. Komutasındaki ordu yiğitçe savaşmış ve büyük bir zafer kazanmıştır. Ordusuyla döndükten sonra birçok önemli göreve getirilmiştir. 649 yılında Tang imparatoru Tai Zong vefat ettiğinde She'er imparatorla birlikte gömülmeyi talep etmiş, ancak Tang Gao Zong elçi gönderip buna müsaade etmemiştir. Ardından 655 yılında She'er vefat etmiştir, kendisine ölümünden sonra ülkeyi destekleyen Büyük General (辅国大将军 Fuguo Da Jiangjun) unvanı verilmiştir(Xu, Jiu Tang Shu, 2004, s. 2725). She'er vefat ettikten sonra

imparatorun çevresinde iki yüzden fazla mezar bulunan Zhao Ling (昭陵) adlı anıt mezarına gömülmüştür.¹¹

Ashina She'er'ın sonunu aslında devlet büyüklerinin sözlerine karşı olan tavrının belirlediği sonucuna varılabilir, onların önerilerinin aksine Yantuolara saldırıya geçince güçsüz düşmüş sonuç olarak yok olmaktansa adamlarıyla Tang Hanedanlığına bağlanmayı seçerek askeri hizmette bulunmuştur. Öyle ki hayatı ile ilgili Çin'de 2021 yılında yayınlanan Kore'de ödül almış (长歌行 Chang Ge Xing) adlı dizide ismi geçmekte ve Yi Cheng Prensesin oğlu olarak bahsedilmektedir.¹² She'er'ın babası Chulo Kağan, Yi Cheng Prenses ile yapmış olduğu levirat evliliği dizide bahsi geçen She'er'ın annesi Yi Cheng Prenses olduğu bilgisini desteklemektedir. Bu durumda Çinli annesi olan bir kağan daha karşımıza çıkmaktadır ki o da Ashina She'er'dır. Ashina She'er, Doğu Göktürklerin yok oluşuyla batıya geçmiş, batıya saldırarak orada kendisini kağan ilan etmiştir. Onun kağanlığını mümkün kılan durum, bu sırada Doğu Göktürklerin yıkılmış olması ve ele geçirdiği topraklarda kurulu olan bir devletin olmamasıdır. Zira bir devletin otoritesinin varlığı durumunda Ashina She'er'ın kağanlığının meşruiyeti için kurultay kararı gereklidir. Böyle bir durumda Ashina She'er'ın kağanlığının tanınmaması olasılığı oldukça yüksektir. Ashina She'er on yıl hüküm sürdükten sonra kağanlığı kaybetmiş ve heqin yoluyla imparatora bağlanmış ve Çin'de önemli bir konuma gelmiştir. Bu durum heqin politikasının sadece iki bağımsız devlet arasında olmadığını bize göstermektedir. Ashina She'er'ın evliliği bir taraftan onun imparatorluk içinde güç sahibi olmasını sağlarken bir taraftan da Çin'in güçlü bir devlet adamına sahip olmasına imkân sunmuştur.

5. Jiu Jiang Prenses (九江公主 Jiu Jiang Gongzhu) ile Göktürk Lideri Zhishi Sili'nin (执失思力) Evliliği

Zhishi Sili ile Jiu Jiang Prenses arasındaki evlilik Zhishi Sili'nin Tang imparatorluğuna olan hizmetinden dolayı onaylanmış bir evliliktir. Zhishi Sili (执失思力) aslında bir Göktürk lideridir (Xu, Xin Tang Shu, 2004, s. 2766). 626 yılının yedinci ayında Xieli Kağan, güçlü olduğu zamanlarda yüz bin kişilik ordusuyla Tang Hanedanlığına saldırarak binden fazla kişinin başını kesmiş ve Zhishi Sili'yi Çin'den haberdar olmak için saraya göndermiştir. Zhishi Sili iki kağanın (Xieli Kağan ve Tuli Kağan) toplamda bir milyon sayıda orduları olduğunu ve gelmekte olduklarını söylemiştir. Bunun üzerine imparator: *“Bir zamanlar Göktürklerle evlilik anlaşması*

¹¹ “唐昭陵陵山风光”, (Erişim Tarihi 27.03.2023), <http://m.liquan.gov.cn/html/zjlq/yqxc/201610/24.html>

¹² “The Long Ballad”, (Erişim Tarihi 27.03.2023), https://en.wikipedia.org/wiki/The_Long_Ballad

yapmıştık fakat siz ona sadık kalmadınız, benim vicdanım rahat. İsyân çıktığı zamanlarda (haklı olarak) ordu toplarken baba ve oğulları bizi takip etmişti; biz de yeşim taşı ve ipek takdim etmiştik, daha fazlası da var. Şimdi topraklarını neden askerlerinizi gönderiyorsunuz? Türk olmanıza rağmen sizin de vicdanınız olmalı, bütün merhameti unutup gücünüzle övünüyorsunuz. Burada ilk seni öldürmeliyim.” demiştir. Zhishi Sili korkup¹³ hayatının bağışlanması için yalvardı, imparator onu Mengxia (門下省 Menxia Sheng) eyaletinde hapsedti, Zhishi Sili'yi hapsedtirmesi aslında onu koruma amaçlıydı (Wang, 2013, s. 28).¹⁴ İmparatorun onu koruma amaçlı hapsedtirmesinin sebebinin kendi çıkarı için onu kullanmak amaçlı olduğu söylenebilir.

Wu Jing, imparatora sorduğunda Zhishi Sili'yi serbest bırakmayacağını aksi takdirde kendilerinin Göktürklerden korktuklarını düşüneceklerini söylediğini kaydetmiştir (Jing, 2021, s. 286). Bunun üzerine o gün (626 yılının sekizinci ayında) imparator, (Wei Nehri'ne gelip) Xieli Kağan ile görüşmüş ve kağanın barış talep etmesi üzerine imparator ona söz vermiştir. İmparatorun birlikleri saraya geri dönmüş ve eski geleneklere uygun olarak beyaz bir at kesilerek anlaşılmaya varılmış, Xieli Kağan da askerlerini geri çekmiştir (Xu, Jiu Tang Shu, 2004, s.4433).

Zhenguan üçüncü yılda (630 yılında) Tai Zong üç bin süvari ile Dingxiang'a saldırmıştır, mağlup olan Xieli Kağan, Demir Dağı'na (铁山 Tie Shan) kaçmıştır. Kağan, Zhishi Sili'yi saraya göndermiş ve bağlılığını bildirmek istemiştir.¹⁵

Kağan'ın önemli konularda başvurduğu Zhishi Sili'nin biyografisinde hayatı hakkında Çin kaynaklarında şu bilgilere yer verilmiştir: “Zhishi Sili, Tang ile Göktürkler arasında önemli konularda aracılık yapmıştır, öyle ki 630 yılında Suilerin imparatoriçesi Xiao'ya hanedanlığa kadar eşlik etmiştir. Bunun üzerine Tang Tai Zong, onu Sol Ordu Generali olarak atamıştır. O sırada Xieli Kağan'ın ordusu Tanglara mağlup olmuştur. İmparator 645 yılında Liaodong'a karşı savaşma zamanı geldiğinde Zhishi Sili'ye Altaylarda yerini almasını ve komutasında Göktürkleri Xueyantulara karşı savunmasını emretmiştir, Xueyantular yüz bin kişilik ordusuyla Henan

¹³ “Tang China in Multi-Polar Asia: A History of Diplomacy and War” eserinde “korkmuş gibi davranıp hayatının bağışlanmasını istemiştir.” ifadesi yer almaktadır ancak yıllıklarda korktuğu ifade edilmektedir (Wang, 2013, s. 27).

¹⁴ İmparatorun konuşması: “我與突厥面自和親，汝則背之，我實無愧。又義軍入京之初，爾父子並親從我，賜汝玉帛，前後極多，何故輒將兵入我畿縣？爾雖突厥，亦須頗有人心，何故全忘大恩，自誇強盛。我當先戮爾矣 (Xu, Jiu Tang Shu, 2004, s. 4432).”

¹⁵ “卷一九三唐紀九”, (Erişim Tarihi 22.05.2023),
http://www.guoxue123.com/shibu/0101/01zztf/193.htm

bölgesini işgal etmiştir, Ancak Zhishi Sili önce korkak gibi davranıp düşmanla savaşmamıştır. Düşman Xia bölgesine gelmiş, onlarla savaşmış ve mağlup etmiş, altı yüz km takip etmiştir. Xueyantuların kalanları da yok etmek için imparatora eşlik etmiştir. İmparator onu Prenses Jiu Jiang ile evlendirmiş ve onu Süvari Muhafız Savunma Subayı olarak atamıştır(Xu, Xin Tang Shu, 2004, s. 2767-68). Öyle ki Zhishi Sili, kağan emrinde elçilik yaparken diğer taraftan Tang adına da hizmetlerde bulunmuştur. Tang hanedanlığı kurulmadan önce Zhishi ailesi, Li Yüan tarafında askeri hizmetlerde bulunmuştur, bu nedenle Tang hanedanlığı kurulduktan sonra imparator onlara yüksek mevkilerde görevler vermiştir. Zhishi ailesinin iki devlette de kimlik sahibi olduğu ve her iki tarafın tebaası olduğu söylenebilir(Wang, 2013, s. 26-27).

Fakat Zhishi Sili hizmetleri sayesinde geldiği önemli konumu sonrasında kaybetmek durumunda kalmıştır, Fang Yi'ai (房遺愛) ile olan dostluğu nedeniyle mahkûm edilmiştir; çünkü Fang Yi'ai, imparatorun on yedinci kızı ile evlidir, ihanetinden dolayı idam edilmiştir, Zhishi Sili onun devlete olan ihanetine rağmen kurduğu dostluğunu sürgüne gönderilerek ödemiştir.¹⁶ Ancak birçok savaşta görev alması ile katkılarından dolayı imparator onu bağışlayıp idam ettirmemiştir, Gui Zhou'ya (雋州) sürgüne göndermiştir. Zhishi Sili'nin karısı olan Jiu Jiang Prenses sağlanan olanakların sonlandırılmasını ve onunla birlikte sürgüne gitmeyi istemiş, fakat prenses ağır koşullara dayanamayıp vefat etmiştir. Long Shou yılında (664) Zhishi Sili ise Gui Zhou'da vali olarak atanmış, sonrasında vefat etmiştir(Xu, Xin Tang Shu, 2004, s. 2768).

Zhishi Sili daha önce belirtildiği üzere hem Xieli Kağan'ın elçisi hem de Gaozu imparatorun güvendiği bir devlet adamı olarak faaliyet yürütmüştür. Bu süreçte yaptığı heçin evliliği ile mevcut konumunu devam ettirmesinde önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

I. Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra yaşanan elli yıllık Çin hegemonyası altındaki süreçte (630-681) Çin Devleti yaşadığı ayaklanmalar sebebiyle Göktürklerin olası bağımsızlık mücadelelerine karşı önlem amaçlı hareket etmiş ve Göktürklerin bağımsızlık uğruna mücadeleleri sonrasında da

¹⁶ “公主的男人們”, (Erişim Tarihi 28.05.2023),

https://books.google.com.tr/books?id=fLJoAwAAQBAJ&pg=PT35&lpg=PT35&dq=%E6%88%BF%E9%81%BA%E6%84%9B&source=bl&cots=_OnVSijlQ3&sig=ACFU3U0zPVAV2psQ5mpHF-lj2GLp8G-vHQ&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKewij55iW9Oj2AhUnSvEDHaBiCPcQ6AF6BAgnEAM#v=onepage&q=%E6%88%BF%E9%81%BA%E6%84%9B&f=false

onları nasıl yerleştirecekleri konusunda devlet adamlarının görüşünü almıştır. Çin imparatorunun dış siyasetinde kağıtsız kalan Göktürk halkını kendi himayesinde tutma ve ileriye dönük tekrar devlet halinde var olmalarını engelleme amaçlı hareket ettiği görülmüştür.

Çin'in daha önceki dönemlerde heqin politikası ile Göktürklerle olan ilişkisini dengede tutmaya çalışırken Fetret Dönemi'nde Ashina soyundan gelen önemli kişilerle heqin politikasını farklı bir işlevde sürdürdüğü görülmüştür. Sonuç olarak Fetret Dönemi'nde Çin imparatoru Göktürk beylerini kızıyla evlendirmiş ve önemli görevlere atamıştır.

Fetret Dönemi'nde toplamda üç evlilik yapılmış, yapılan evliliklerin ardındaki sebeplere bakıldığında Çin, sayısı artan Türk nüfusun idare edilmesi amacıyla askeri valilikler (garnizon) kurmuş, Göktürkleri bu bölgelere yerleştirip kendi yaşadığı tedirginliğine son vermeyi amaçlamıştır. Valiliklerin başında Ashina ailesinden olan ancak Çin'e bağlanan Göktürk beyleri tarafından yönetilmiştir. Çin bu şekilde Göktürk halkını kendi egemenliğinde tutabileceğini düşünmüştür.

Fetret Dönemi'ndeki tarihsel süreçte ilk evlilik 635 yılında Ashina Zhong ile Dingxiang Xuanzhu'nun evliliğidir. Ashina Zhong'un Doğu Göktürk kağanı Xieli Kağan'ın yakalanmasına yardım etmesinden dolayı unvan verilerek prenses ile evlendirilmesi sonucunda gerçekleşmiştir. 636 yılında yapılan ikinci evlilik ise Ashina She'er ile Heng Yang prenses arasında yapılan evliliktir. 626 yılında Ashina She'er Göktürklerde çıkan isyanlarda Yantuolara saldırarak onlar tarafından mağlup edilmiştir. 628 yılında kalan askeri birliklerle batıya geçmiştir, sonrasında Xieli Kağan'ın ölümü üzerine batıdaki Yabgu da vefat etmiştir, bunun üzerine halkın sayısı yüz bini geçince kendisini kağan ilan etmiş ancak yine Yantuolara mağlup olarak Çin'e sığınmak zorunda kalmıştır. İmparator Tai Zong, 636 yılında onu General olarak atamış ve kızı ile evlendirmiştir. Ashina She'er'in evliliği bir taraftan onun imparatorluk içinde güç sahibi olmasını sağlarken diğer taraftan Çin'in güçlü bir devlet adamına sahip olmasına imkân sunmuştur. Yapılan üçüncü evlilik ise Göktürk lideri Zhishi Sili ile Jiu Jiang Prensesin evliliğidir. Esasında Zhishi Sili, Tang ile Göktürkler arasında önemli konularda aracılık yapmıştır, Zhishi Sili, imparatora iki kağanın (Xieli Kağan ve Tuli Kağan) toplamda bir milyon sayıda orduları olduğunu ve gelmekte olduklarını söylemiştir. Bunun üzerine imparator onu hapsedmiştir. Çin imparatoru dağılan Doğu Göktürk Devleti sonrasında Zhishi Sili'yi askeri hizmetlerinden dolayı 645 yılında Savunma Subayı olarak atamış ve kızı Jiu Jiang Prenses ile evlendirmiştir.

Genel olarak bakıldığında, Çin bu süreçte dağılan Göktürk Devletinden faydalanabildiği veya yeniden devletinin bağımsızlığı için harekete geçme potansiyeli taşıyan dağılık haldeki Göktürk liderlerine yönelik olarak heqin politikasına devam ettiği sonucuna varılmaktadır. Bu evlilikler ile Çin, bir taraftan kendisi için tehlike olabilecek durumları güvence altına almış diğer taraftan kendi devleti adına çeşitli önemli görevlere atayarak sahip oldukları güçten faydalanmayı seçmiştir. Yapılan bireysel evlilikler, Çin için kendi güvenliği söz konusu olduğunda karşısında bağımsız bir devlet olmasa dahi heqin politikasını uygulamaya geçirebileceği gerçeğini ortaya koymaktadır.

Fetret Dönemi'ne giren Göktürk halkının Çin Devleti tarafından maruz kaldığı asimile ve sindirme politikalarına bakıldığında, Çinlilerin Göktürk beylerine unvan vererek kendi yanlarına çekmeye çalıştıkları, gerçekleştirdikleri siyasî evlilikler ile Türkleri kendi güdümüne alma gâyesi güttükleri aşikârdır. Bu durum Orhun Kitabelerinde Bilge Kağan'ın şu sözlerine dikkat çekmektedir. Bilge Kağan: *“Çin'in tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına ve güzel prensesine kanma, kanıpta ılsız kalma”* diyerek başta heqin politikası ve Fetret Dönemi'nde yapılan bireysel evliliklerde Türklerin milli benliklerinden nasıl uzaklaştırılmaya çalışıldığını vurgulamıştır.

Kaynakça

- Barthold, V. V. (2018). Türkistan Halklarının Tarihi, Çeviren Gülnisa Aynakulova. Ankara: Astana Yayınları.
- Başkan, S. (2023). *Heqin Politikası Kapsamında Göktürk-Çin İlişkileri(534-744)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- Baykuzu, T. D. (2016). *Son Bilgiler Işığında Kürşad İsyanı*. Konya: Kömen Yayınları.
- Chavannes, E. (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (Çev. Mustafa Koç). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Çakan, V. (2015). Orta Asya Türk Tarihine Giriş. Ankara : Binyıl Yayınevi.
- Develioğlu, F. (2016). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi.
- Eberhard, W. (2019). *Çin Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ekrem, N. H. (2020). "Göktürk Prensesi ve Çin İmparatoriçesi Asena'nın (Aşina/Ashina) Kayıp Altınları". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), Cilt (33)*, 57-89.
- Jing, W. (2021). *The Essentials of Governance*. Cambridge: University Press.
- Kafesoğlu, İ. (2015). Türk Millî Kültürü, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Long, Q. (2019). "The Relations between the Tang Dynasty and the Gökturks and Did It Lead to Turkish Western Migration?". *International Conference on Cultural Studies, Tourism and Social Sciences*, London: Francis Academic Press, 163-171.
- Mingde, C.明德崔. (2007). *Zhongguo Gudai Heqin Tongshi 中國古代和亲通史 (Çin Eski Evlilik Anlaşmaları Tarihi)*. Pekin: Renmin Chubanshe 人民出版社.
- Sarıtaş, E. (2012). "Ashina Zhong'un Mezarı Hakkında Kısa Bir İnceleme." *Şarkiyat Mecmuası*, Cilt (21), 113-124.
- Taşagıl, A. (2013). *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Taşagıl, A. (2014). Göktürkler I II III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taşagıl, A. (2019). Bozkırın Kağanlıkları. İstanbul: Kronik Kitap..
- Togan, İ., Kara G. ve Baysal C. (2006). Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu Tang Shu). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Twitchett, D. ve Fairbank, J. K.. Sui and T'ang China, 589-906. The Cambridge History Of China, Vol: 3, New York: Cambridge University Press.
- Wang Z. (2013). Shídài Yìjì-Xúnzhǎo Lǐ Shìmín 时代印记-寻找李世民 (Çağın Damgası-Li Shimin Araştırması), Pekin: Book Co. Inc..
- Xu, J. L. (2004). Ershisi Shi Quan Shi 二十四史全释 (Açıklamalı Yirmi Dört Tarih) Sui Shu, Shanghai: Hanyu Dacidian Chubanshe 汉语大词典出版社(Çince Sözlük Yayınevi).

- Xu, J. L. (2004). Ershisi Shi Quan Shi 二十四史全释 (Açıklamalı Yirmi Dört Tarih) Jiu Tang Shu, Shanghai: Hanyu Dacidian Chubanshe 汉语大词典出版社(Çince Sözlük Yayınevi).
- Xu, J. L. (2004). Ershisi Shi Quan Shi 二十四史全释 (Açıklamalı Yirmi Dört Tarih) Xin Tang Shu, Shanghai: Hanyu Dacidian Chubanshe 汉语大词典出版社(Çince Sözlük Yayınevi).
- Li (里) . (2023, Mayıs 24).
<https://www.collinsdictionary.com/dictionary/chinese-english/%E9%87%8C>
- The Long Ballad. (2023, Mart 27).
https://en.wikipedia.org/wiki/The_Long_Ballad
- 公主的男人們.(2023, Mayıs 28).
https://books.google.com.tr/books?id=fLJoAwAAQBAJ&pg=PT35&pg=PT35&dq=%E6%88%BF%E9%81%BA%E6%84%9B&source=bl&ots=_OnVSjljQ3&sig=ACfU3U0zPVAV2psQ5mpHF-lj2GLp8G-vHQ&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwiJ55iW9Oj2AhUnSvEDHaBiCPcQ6AF6BAgnEAM#v=onepage&q=%E6%88%BF%E9%81%BA%E6%84%9B&f=false
- 卷一九三唐紀九. (2023 Mayıs 22).
<http://www.guoxue123.com/shibu/0101/01zztf/193.htm>
- 唐昭陵陵山风光 . (2023, Mart 27).
<http://m.liquan.gov.cn/html/zjlq/yqxc/201610/24.html>

Yuhannâ b. Mâseveyh'in Koku Risalesi: Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrede (Çeviri-Değerlendirme)¹

Mehmet Kavak²

Özet

Ortaçağda yaşamış Süryani hekimlerin meşhurlarından olan Ebu Zekeriyya Yuhannâ (Yahyâ) b. Mâseveyh batıda Mesuë Senior, Mesue Major ve Janus Damascenus adlarıyla da bilinir. Eczacı bir babanın çocuğu olarak Cündişâpûr'da doğup Samerrâ şehrinde vefat eder. Uzun yıllar boyunca Abbasi halifelerinin has hekimliğini yapmıştır. İslam dünyasında eczacılık alanında eser veren ilk müelliflerdendir. Altmıştan fazla eseri kaydedilen Yuhannâ'nın *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrede* adlı eseri çok sayıda koku hammaddesine yer vermiştir. Bunlardan 5'i esas olmak üzere toplamda 29 koku hammaddesi hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Müellif bu çalışmasında aynı zamanda bu koku hammaddelerinin çeşitleri, kaliteleri, elde edilışleri, satışları ve bu hammaddelerden parfüm elde edilmesi olmak üzere bu kokuların çeşitli yönlerine değinmiştir. Bu çalışmada müellif hakkında biyografik bilgi verildikten sonra müellifin eserleri listelenmiş daha sonra da risalenin ele alınış yöntemi hakkında bilgi verilmiştir. Nihayetinde risale tercüme edilerek dipnotlarla metin içinde geçen teknik terimler izah edilmiştir.

Ebu Zekeriyya Yuhannâ b. Mâseveyh'in Hayatı

Asıl adı Ebu Zekeriyya Yuhannâ (Yahyâ) b. Mâseveyh'dir. Latin Avrupa'da *Mesuë Senior*, *Mesue Major* ve *Janus Damascenus* adlarıyla bilinir. Fazilet

¹ Bu çalışma, 6-7 Temmuz 2018 tarihinde İstanbul'da düzenlenen 4. Sağlık Tarihi ve Müzeciliği Sempozyumu'nda *Yuhannâ İbn Maseveyh'in Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrede Adlı Koku Risalesi* başlığıyla sözlü olarak sunulmuştur.

² Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, mehmet.kavak@bilecik.edu.tr; kavak.mehmet@outlook.com;
Orcid: 0000-0001-5917-0504.

sahibi biri olarak gösterilen Süryanî hekim Yuhannâ, halifeler ve krallar nezdinde öncü bir tabip olarak görülmüştür³. Eczacı bir babanın çocuğu olarak miladi 777⁴ yılında veya 786-809⁵ yılları arasındaki bir tarihte Cündişâpûr'da⁶ doğduğu, H. 243/M. 857 yılında ise Samerrâ şehrinde öldüğü söylenir. Yuhannâ'nın, Cündişâpûr tıp ekolünün önemli hekimlerinden Cibrâil b. Buhtîşû'dan (Cebrâil b. Bahtîşû) tıp dersleri aldığı ve eğitimine Bağdat'ta devam ettiği bilinmektedir. Hem bilgin hem de musannif olan Yuhannâ, Abbâsî halifelerinden Hârûn Reşîd (d. 766-ö. 809) ve Me'mûn⁷ (d. 786-ö. 833), Mu'tasım (d. 796-ö. 842), Vâsık (d. 812-ö. 847) ve Mütevekkil'in (d. 822-ö. 861) hizmetinde has hekim olarak tıp sanatını icra etti. Abbâsî halifelerinin onsuz yemeğe başlamadığı ve onun hazırladığı listeye göre yemeklerini yedikleri, bu doğrultuda kışın hazmı kolay, kuvvet veren sıcak tahıllar, yazın ise serinletici meşrubât ve cevâriş (hazmettiriciler) önerdiği bilinmektedir. Elli yıl kadar Abbâsî sarayında görev yaptıktan sonra Beytülhikme'nin başına geçtiği söylenece de bu konuda tartışmalar devam etmektedir⁸. Hârûn Reşîd tarafından Ankara,

³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, Tahran 1971, s. 354; İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etîbbâ ve'l-Hukemâ*, nşr. Fuâd Seyyid, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1985, s. 65-66; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ' fî tabakâti'l-etübbâ*, ed. August Müller, Tıpkıbasım: Fuat Sezgin, cilt I, Frankfurt am Main 1995, s. 277; Donald Campbell, *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages*, cilt 1, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London 1996, s. 60.

⁴ Martin Levey, "İbn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances", *Journal of the History of Medicine*, cilt 16 (October 1961), s. 394.

⁵ M. Cüneyd Kaya, "Yuhannâ b. Mâseveyh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt 43, İstanbul 2013, s. 582.

⁶ Cündişâpûr (جندی‌شاپور), Sâsânî İmparatorluğu'nun ikinci şahı olan I. Şâpûr (ö. M.S. 272) tarafından kurulan, onun adıyla anılan ve tıp alanındaki faaliyetlerle bilinen kadim bir şehirdir. Kurulduğu yer günümüzde İran'ın Hûzistân eyaleti (استان خوزستان) sınırları dâhilinde bulunmaktadır.

⁷ Yuhannâ, ilk hekimlik kariyerini Me'mun'un yanında yaptığında Me'mun henüz halife değildi. Me'mun bu esnada Horasan valisi iken, Yuhannâ onun özel hekimiydi. Yuhannâ, bu hizmeti sırasında dikkatleri üzerine çekmiş ve Abbâsî halifesi Hârûn Reşîd tarafından saraya davet edilerek kendisine Grekçe tıp metinlerini Arapça'ya çevirme görevi verilmiştir. Bkz. Cyril Elgood, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, Cambridge University Press, Cambridge 1951, s. 89.

⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 354; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, thk. İbrahim Şemseddîn, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 2005, s. 282; İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etîbbâ ve'l-Hukemâ*, s. 65; Saîd el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-ümem*, nşr. Luvis Şeyho el-Yesûî (Louis Cheikho), Beyrut 1912, s. 36; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ'*, cilt I, s. 175; Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrede*, Universitätsbibliothek Leipzig, Vollers (Karl Vollers Leipzig El Yazmaları Tasnifi) Demirbaş Kodu: 0768-02, v. 31a; Carl Brockelmann, *GAL (Geschichte der Arabischen Litteratur)*, C. F. Amelangs Verlag, Leipzig 1909 (2. Baskı), s. 140-141; R. P. Paul Sbath, "Traité sur les Substances Simples Aromatiques (Kitâbu Cevâhiri't-Tîbi'l-

Ammûriye ve diğer Bilâd-ı Rûm (Anadolu'daki Bizans toprakları) şehirlerinden toplanan kadim tıbbâ (Hıppokrat, Galen vd.) dair kitapların tercümesi için görevlendirilmiştir. İbnü'l-Kıftî, Yuhannâ'nın tercümeler konusunda yetkin olduğunu söylese de görevinin çeviri yapmaktan ziyade tercüme heyetini yönetmek olduğu anlaşılmaktadır. Önceki medeniyetlere ait tıp eserlerinden Arapça'ya yapılan tercümeler konusunda bir önemliliğine öğrencisi olan Huneyn b. İshâk'ın önemli bir katkısı olmuştur⁹. Ayrıca Yuhannâ b. Mâseveyh, İslam dünyasında eczacılık alanı ile ilgili eser veren ilk müelliflerden sayılmıştır¹⁰. Ömrü boyunca tabiplik mesleğinde 1.000.000 dirhem kazandığını söylemiştir. Hatta bu beyanından sonra üç yıl daha yaşadığı ve kazanmaya devam ettiği bilinmektedir. Abbâsî Halifesi Vâsık'ın, Yuhannâ'yı çok sevdiği ve meclisinde yaşanan bir kırgınlık dolayısıyla¹¹ gönlünün alınması için hazineden kendisine 300.000 dirhem verilmesini emrettiği söylenir¹².

Şahsiyet olarak keskin bir dil ve iğneleyici bir üsluba sahip olduğu kaydedilmiştir. Abbâsî Halifesi Mütevekkil'in de bulunduğu bir mecliste İbn Hamdûn, Yuhannâ'yı küçük düşürmeye çalışınca Yuhannâ ona cevaben: "Sendeki bu cehalet akıl olsaydı ve yüz hunfesâ böceği'ne (domuzlan böceği) taksim edilseydi, her bir parçası Aristotle'den (Aristoteles) daha akıllı olurdu." diyerek "cahilliğini" yüzüne vurmak suretiyle İbn Hamdûn'u küçük düşürmüştür¹³. Kendi meslek grubu olan hekimlere de inceden bir iğnelemeyle: "Dünyada, vakti geldiğinde ölümden kaçabilen hiçbir hekim yoktur. Garip! Değil mi? Başkalarına fayda veren

Mufrede)", *Bulletin de l'Institut d'Égypte*, Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale (Ifao), cilt 19, Kahire 1937, s. 5; Levey, "Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances", s. 394-395; Nesim Doru, *Doğu'dan Batıya Köprü Süryaniler Felsefe ve Çeviri Geleneği*, Dipnot Yayınları, Ankara 2007, s. 86, 110.

⁹ İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Étibbâ*, s. 65; Saîd el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-ümem*, s. 36; İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ*, cilt 1, s. 175.

¹⁰ Levey, "Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances", s. 394.

¹¹ Mecliste kendisine sâkî tarafından ikram edilen şarabın saf olmadığını ve bu konuda uzman olduğunu belirtmesi üzerine Vâsık, sâkilere kızmış ve meclisinde hekimine yapılan bu davranışı saygısızlık sayarak, Yuhannâ'ya derhal 100.000 dirhem verilmesini emretmiştir. İkinci vaktinde bu meblağın ödenip ödenmediğini sormuş ve olumsuz cevap alınca miktarın iki katına çıkarılmasını, yatsı vaktinde de aynı cevabı alınca üç katı olan 300.000 dirheme çıkarılmasını emretmiştir. Bunun haricinde *Edebu't-tabîb* adlı eserde Yuhannâ ile ilgili çok sayıda anekdot aktarılmıştır. İshak b. Ali er-Ruhâvî, *Edebu't-tabîb*, Edirne Selimiye Kütüphanesi, Demirbaş Nr: 1658, v. 83a-b.

¹² İshak b. Ali er-Ruhâvî, *Edebu't-tabîb*, Edirne Selimiye Kütüphanesi, Demirbaş Nr: 1658, v. 83b; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ*, cilt 1, s. 175.

¹³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-Ulemâ*, s. 283.

onca ilaca rağmen, bu ölümden kaçamaz. Açıkçası ölüm reçete yazan, kullanan, satan ve alan, yani ilaçlarla ilişkisi (anlaşması) bulunan herkese ulaşacaktır.” diyerek onlara ölümün kaçınılmazlığını hatırlatmıştır¹⁴. Yuhannâ'nın buna benzer çok sayıda nükteli anekdotları mevcuttur.

Eserleri

Yuhannâ b. Mâseveyh'e ait olduğu eserleri nakledenlerin listesine bakıldığında İbnü'n-Nedîm'in (ö. 995) *el-Fibrîst* adlı eserinde 20, İbn Cülcül'ün (ö. 994) *Tabakâtu'l-etibbâ ve'l-hükemâ* adlı eserinde 11, Sâid el-Endelüsî'nin (ö. 1070) *Tabakâtu'l-ümem* adlı eserinde 11, Kıftî'nin (ö. 1248) *İhbâru'l-ülemâ bi-abbâri'l-hükemâ (Târîhu'l-hükemâ)* adlı eserinde 28 ve İbn Ebî Usaybia'nın *Uyûnu'l-enba fî tabakatü'l-etibba* adlı eserinde 44 eser sıralanmıştır. Fuat Sezgin, *GAS (Geschichte des Arabischen Schrifttums)* adlı eserinde Yuhannâ'ya ait eserlerin listesini, yukarıda bahsedilen kaynaklara ek olarak, er-Râzî'nin *el-Hâvî* ve Bîrûnî'nin *Kitâbu's-saydana fî't-tib* adlı eserlerinden ve yazma eser kütüphanelerinden derlediği bilgilerle oluşturmuştur¹⁵. Bu çalışmada bahsedilen eserlerin sıralaması ve yazım yönteminde neredeyse bütün eserlerin kayıtlı olduğu *GAS* temel alınmış ve ana kaynaklardan derlenen bilgiler bu listeye ilave edilmiştir. Bazı eser isimleri müellifler tarafından farklı okunup farklı künye ile verilmiş olduğundan dolayı, listede mükerrer sayılabilecek birkaç esere rastlamak mümkündür. Yuhannâ b. Mâseveyh'e ait olduğu söylenen eserler:

- 1- *Nevâdir et-tıbb/el-fusûlu'l-hikemiyye ve'n-nevâdiri't-tıbbiyye'letî ketebehá Yahyâ b. Mâseveyh ilâ tilmâzihî Huneyn b. İshâk* (hekimliğe dair meseleler ve nadir tıbbî terminoloji: 132 tıbbî özdeyiş/aforizma¹⁶. Öğrencisi Huneyn b. İshak için telif etmiştir): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 233.
- 2- *Kitâbu'l-hummayât* (hummalar/ateş nöbetleri): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ*, s. 65; Sâid el-

¹⁴ Plinio Pioreschi, *A History of Medicine: Byzantine and Islamic Medicine*, cilt 4, Horatius Press, Omaha 2004, s. 215.

¹⁵ Fuat Sezgin, *GAS (Geschichte des Arabischen Schrifttums)*, cilt 3, E. J. Brill, Leiden 1970, s. 232.

¹⁶ Danielle Jacquart ve Gérard Troupeau tarafından eserin Arapça ve Latince versiyonu (Aphorismi Iohannis Mansoris ad Iohannem discipulum) Fransızca çevirisi ile birlikte “Le Livre des axiomes médicaux (Aphorismi)” adıyla 1980 yılında neşredildi. Yuhannâ'nın bu eserinin, Hipokrat'ın *Les Aphorismes (Aforizmalar)* ve *De Aère, Aquis et Locis* (Hava, Sular ve Mekânlar) adlı eseriyle içerik yönünden benzer olduğu söylenir. Bkz. Manfred Ulmann, *Islamic Medicine*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1978, s. 41-42; Pioreschi, *A History of Medicine: Byzantine and Islamic Medicine*, s. 214.

- Endelüsî, *Tabakátu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 282; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 233.
- 3- *Dağalu'l-ayn* (göz kusurları/hastalıkları): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 233.
- 4- *Ma'rifetu milneti'l-kehhalin* (soru ve cevaplarla göz hekimliğinin inceliği): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 233.
- 5- *El-Kunnâşu'l-muşeccer* (tıbbi konuları içeren kapsamlı eseri/künnaşı): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbn Cülcül, *Tabakátu'l-Etibbâ*, s. 65; Sâid el-Endelüsî, *Tabakátu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 233.
- 6- *Kitâb fi cevâhiri't-tîbi'l-mufrede bi-esmâiha ve-sıfâtihâ ve me'âdinihâ* (29 çeşit koku hammaddesi, içerikleri, kimyevî ve tıbbî özellikleri hakkında detaylı bir eser): Leipzig ve Halep Yazması; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 233.
- 7- *Kitâbu ıslâhi'l-edviyeti'l-müşhile/kitâb fi terkibu'l-edviyeti'l-müşhile ve islahihâ ve hâsseten külli deva' minba ve munfa'tih* (müşhil ilaçların terkiibi, tatbiki, her bir ilacın tek tek açıklanması ve faydaları hakkında kitap): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbn Cülcül, *Tabakátu'l-Etibbâ*, s. 65; Sâid el-Endelüsî, *Tabakátu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 233.
- 8- *Kitâbu havâşşi'l-ağziyye ve'l-bukûl ve'l-fevâkih ve'l-luḥûm ve'l-elbân ve ezâ'l-hayevân ve'l-ebâzîr ve'l-efâvîh* (gıdalar, sebzeler, meyveler, etler, sütler, et ürünleri ve baharatların özellikleri): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 9- *Kitâbu mâi's-şar* (arpa suyu): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 10- *Kitâbu'l-ezmine* (zamanlar/mevsimler ve insan üzerindeki etkisi): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 11- *Kitâbu'l-cevâbir ve şifâtihâ ve şifatu'l-ğavvâşin ve't-tuccâr* (madenler ve özellikleri, değerli taş arayan dalgıç ve tüccarlar hakkında kitap): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 12- *Zikru havâşşi muḥtabara 'alâ tertîbi'l-ilel*: Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.

- 13- *El-Mirratu's-sevdá'* (kara sevdá): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 14- *El-Muncih fi't-tedâvî min şunûfi'l-emrâzi ve's-şekâvî* (tecrübe edilmiş başarılı yöntem ve tedaviler): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 15- *Nubze la'tîfe* (nabız): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 16- *El-Bustân ve kâi'detu'l-hikme ve şemsu'l-âdâb*: Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 17- *Muhtaşar fi ma'rifeti ecnâsi't-tîb ve zikri me'âdinihi* (güzel kokuların cinsleri ve hammaddeleri üzerine muhtasar kitap): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 18- *Kitâbu terkîbi'l-âyn ve 'ilelihâ ve edviyetihâ* (gözüün yapısı, göz hastalıkları ve ilaçları): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 19- *Risale fi'l-âyn* (göz risalesi): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 20- *Kitâb fi'l-aşziyye* (gıdalar üzerine): İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ*, s. 65; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 21- *Kitâb fi'l-eşribe* (içecekler üzerine): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 22- *Kitâb fi'l-faşd ve'l-hicâme* (kan alma/flebotomi ve hacamat üzerine kitap): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ*, s. 65; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 23- *Kitâb fi'l-cüzâm* (cüzâm üzerine. "Cüzâm üzerine daha önce benzeri görülmeyen (yazılmamış) eşsiz bir kitap" şeklinde açıklama yapılmıştır): İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ*, s. 65; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 24- *Kitâb fi'l-balgam* (balgam üzerine): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 25- *Kitâbu 'ilâci'n-nisâ' ellavâtî lâ yahbalna/yahmilne* (hamile kalamayan [kısır] kadınların tedavisi üzerine): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 26- *Kitâbu'l-mâlihüliyâ ve esbâbihâ ve 'alâmâtihâ ve 'ilacihâ* (melankoli hastalığının sebepleri, belirtileri ve tedavileri üzerine):

- İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 27- *Kitâb fi's-şudâ' ve 'ilalihî ve evcâ'ihî ve-edviyetihî...* (baş ağrısı, sebepleri, çeşitleri, tedavileri/ilaçları... Abbâsîler devrinde etkili bir komutan olan "Abdullah b. Tâhir için telif edildiği" söylenmektedir.): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 28- *Kitâbu's-sumûm ve 'ilâcihâ* (zehirler/zehirlenmeler ve tedavileri): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 29- *Kitâbu't-teşrih* (teşrih üzerine): İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 30- *Kitâbu's-şavt ve'l-buḥḥâ* (ses ve ses kısıklığı üzerine): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 31- *Kitâbu defî madârri'l-ağziyye* (gıdaların zararını önleme/zararlarından kaçınma üzerine) /*Kitâb fi zarari'l-ağziyye* (gıdaların zararları üzerine): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 32- *El-Câmi' / Câmi'u't-tıbbi mîmme'cteme'a 'aleyhi etıbbâi' Fâris ve'r-Rûm* (Fars ve Rum hekimleri üzerine): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 33- *Kitâbu'l-kemâl ve't-temâm* (mükemmellik ve olgunluk. Genel patoloji)¹⁷: İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 282; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 34- *El-Kâmil fi'l-edviyeti'l-munkiye* (seçilmiş edviler üzerine) Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 35- *Kitâbu'l-ishâl* (ishal üzerine): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 36- *Kitâbu's-seder ve'd-duvâr* (deniz tutması üzerine kitap) veya *Kitâbu's-sidr ve'd-duvâr* (uyuşukluk ve sersemlik üzerine kitap): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s.

¹⁷ Patoloji üzerine yazılmış bu hacimli eserin birçok parçası günümüze ulaşabilmiştir. Bkz. Ulmann, *Islamic Medicine*, s. 41.

- 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 37- *Kitâbu şarâbi'l-fâkihe* (meyvelerden yapılan şaraplar): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 38- *Kitâbu'r-rahîm* (rahim üzerine kitap)/*Kitâbu'l-cenin* (cenin üzerine): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 39- *Kitâb fi veca'i'l-mefâşîl* (eklem/mafsal ağırları): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 40- *Kitâbu miḥneti'l-eṭibbâ'* (*eṭ-tabîb*)/*Kitâbu miḥneti't-tabîb* (tabiplerin meslekî zorlukları üzerine, tabiplik imtihanı/meşakkati): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 41- *El-Mesâil* (tıbbî meseleler üzerine): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 42- *Kitâbu'l-ebdâl* (muadil ilaçlar üzerine. Yuhannâ'nın öğrencisi Huneyn b. İshak için telif ettiği eser): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 43- *Kitâbu'l-burhân* (mantık üzerine kitap. 30 kısımdan/kitaptan oluşmaktadır): İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Eṭibbâ*, s. 65; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 282; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 44- *Kitâbu'l-başıra*: İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Eṭibbâ*, s. 65; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 282; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 45- *Kitâbu'l-cevher/cevâhir* (madenler üzerine): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 46- *Kitâbu'r-ruchân* [*fi'l-ma'ide*]/*Kitâbu'l-ma'ide* (mide): İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Eṭibbâ*, s. 65; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 47- *Kitâbu's-surri'l-kâmil*: İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 48- *Kitâbu'd-dibâc* (dibâc kumaş? üzerine kitap): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 49- *Kitâbu't-tabîḥ* (yemek kitabı): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 50- *Kitâb lime'mtena'a'l-eṭibbâ' min 'ilâci'l-havâmil fi ba'di şuhûri ḥamlihinne* (hamileliğin belirli bazı aylarında tabiplerin tedaviyi

- reddetmesinin [tedaviden kaçınmasının] sebepleri üzerine kitap): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 51- *Kitâbu mecesseti'l-uruk* (damar konumunun tespiti): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ*, s. 65; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 52- *Kitâbu'l-kûlenc* (kulunç üzerine): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 53- *Kitâb fi tertîbi sakyi'l-edviyeti'l-müşhile bi-hisâbi'l-eczmine ve bi-hisâbi'l-emzice* (müshillerin mizaç ve mevsimlere göre verilmesi): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 54- *Kitâb fi duhûli'l-hammâm/Kitâb fi duhûli'l-hammâm menâfi'ihâ ve mudarihâ* (hamamın fayda ve zararları üzerine): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 55- *Kitâb fi'sivâk ve's-sunûnât* (diş fırçası ve diş macunları üzerine): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 56- *Kitâbu'l-edviye* (ilaçlar): İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ*, s. 65.
- 57- *Kitâbu'l-kâmil*: İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283.
- 58- *Kitâbu'n-nuch* (Me'mûn için telif ettiği küçük künnâştır): İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283.
- 59- *Kitâbu islâhi'l-ağziyye* (gıdaların ıslahı üzerine): İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283.
- 60- *Kitâbu fi ğayri ma şey' mimma acz anhu gayruhu* (kimsenin yazmadığı konular üzerine kitap): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183.
- 61- *Kitâbu'l-tedbiru's-sıhbâ* (hıfzassıhha): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183.
- 62- *Kitâbu terkîbi halki'l-insan ve eczaiyihî ve adedi a'zaihi ve mefasilihî ve izamihî ve urukihî ve marifetu esbabi'l-evca'* (insanın yaratılış itibariyle yapısı, organları, kasları, kemikleri,

damarları ve bunların sayıları ve ağrının sebepleri üzerine kitap. Me'mûn için telif edilmiştir): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183.

63- *Kitâbu'l-bileti lil bur'*: İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183.

Daha önce British Museum'da bulunan ve sonradan British Library koleksiyonlarına dâhil olmuş ve Latince'ye tercüme edilmiş çok sayıda eserinin yanı sıra, 1602 yılında "Opera" adıyla Venedik'te Latince olarak basılan ve resimli tıbbi bitki rehberi olan bir eseri de mevcuttur. Ayrıca dünyanın birçok yerindeki muhtelif yazma eser kütüphanelerinde günümüze ulaşabilmiş eserlerini bulmak mümkündür¹⁸.

Yöntem

Bu çalışmada müellifin *Cevâhiri't-tîbi'l-mufrede* (جواهرالطيب المفردة)¹⁹ adlı eserinin üç versiyonundan istifade edilmiştir. Birincisi eserin yazma nüshası olan ve Almanya'nın Leipzig şehrinde bulunan Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi, *Karl Vollers Leipzig El Yazmaları Tasnifi*'ndeki orijinal el yazması nüshadır.

İkincisi R. P. Paul Sbath²⁰ tarafından hazırlanan ve Fransızca bir mukaddime ile yayınlanan Arapça tahkikli neşridir. Bu neşre kaynaklık eden yazma eseri Halep'te bulunduğunu söylemekle yetinen Sbath, Halep yazmasının fiziksel özellikleri dışında, yazmanın tam olarak nerede bulunduğu veya hangi koleksiyona kayıtlı olduğuna dair bilgi vermemiştir.

Üçüncüsü ise Martin Levey'e²¹ ait İngilizce tercüme metindir. Levey, bu tercümeyle Sbath'ın Halep yazmasının tahkikli neşrinden hareketle yapmıştır.

Elimizdeki Leipzig yazması, aynı kalemde çıkmış ve birleştirilmiş bir mecmua olup toplamda 51 varaktan oluşmaktadır. Birleştirilmiş eserin ikinci kitabı olan *Cevâhiri't-tîbi'l-mufrede* adlı risale ise 3 kısım ve 21 varaktan oluşmaktadır (31a-51a). Risalenin 14 varaklık 1. ve 2. kısımlarında (31a-43b) 29 hammaddeden (ilk 5'i *esas kokular*, 24'ü de bunların dışında kalan *güzel kokular*) bahsedilmektedir. 3. kısım (43b-51a)

¹⁸ Campbell, *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages*, s. 60-61.

¹⁹ Leipzig Universitätsbibliothek, Vollers (Karl Vollers Leipzig El Yazmaları Tasnifi) Demirbaş Kodu: 0768-02, v. 31a-51a; Online erişim: https://www.refaiya.uni-leipzig.de/receive/RefaiyaBook_islamhs_00006475.

²⁰ Sbath "Traité sur les Substances Simples Aromatiques", s. 5-27.

²¹ Levey, "Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances", s. 394-410.

ise bu hammaddelerin yapımı ve işlenişi hakkındadır. Sbath'ın Fransızca bir girişle ele aldığı tahkikli neşri ve Levey'in İngilizce tercümesi, yazmanın 1. ve 2. kısmı ile ilgili olup bu iki çalışmada da risalenin 3. kısmı yer almamaktadır. Sbath ve Levey'in çalışmalarında ele alınmayan ve ilk defa bu çalışmada ele alınan kısım ise "hammaddelerin işlenmesi/yapımı" konusudur. İkinci kısmın sonuna kadar dipnotlarda üç versiyon kullanılırken, üçüncü kısımda, diğerlerinde bulunmayan ve sadece Leipzig yazmasında bulunan bilgiler üzerinden tercüme yapılmıştır. Bu çalışmanın bir kısmını oluşturan metin tercümesinde bazı noktalarda cümle akışına göre yorumlamalar yapılmış ve bunlar parantez içinde gösterilmiştir. Ayrıca gerekli durumlarda drog veya terim isimler Latince bilimsel adlarıyla birlikte dipnotlarla açıklanmıştır.

Tablo 1: Halep ve Leipzig Yazmalarının Karşılaştırmalı Tablosu

	Halep Yazması ²²	Leipzig Yazması ²³
Müstensih	يوحنا ابن عبد المسيح الأنطاكي [الارخيدياكون Başdiyakoz ²⁴ [Archdeacon] Yuhannâ İbn Abdulmesih el- Antakî	محمد ابن الحسن الخازن Muhammed İbnu'l-Hasan el- Hâzin [Hazinedâr]
Yazmanın adı	جواهر الطيب المفردة <i>Cevâhiri't-tîbi'l-mufrede</i>	جواهر الطيب المفردة <i>Cevâhiri't-tîbi'l-mufrede</i>
Yazmanın durumu	Ciltsiz, iyi korunmuş.	Ciltli, iyi korunmuş. Bir ciltte birleştirilmiş 2 yazmanın

²² Sbath, yazmayı 1933 yılında Halep'te bulduğunu kaydeder. Bu bilgi dışında yazmaya dair bir kayıt bulunamamış ve yazmaya ilişkin bilgiler Sbath tarafından neşredilen "Traité sur les Substances Simples Aromatiques" adlı çalışmadan derlenmiştir. Bkz. Sbath, "Traité sur les Substances Simples Aromatiques", s. 8.

²³ Leipzig yazmasının fiziksel özellikleri için bkz. Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 1a.; Birleştirilmiş yazma için Bkz. https://www.refaiya.uni-leipzig.de/receive/RefaiyaBook_islamhs_00006473; Yuhannâ b. Mâseveyh'in risalesi için Bkz. https://www.refaiya.uni-leipzig.de/receive/RefaiyaBook_islamhs_00006475.

²⁴ Belirli bazı görevleri yerine getirmesi için görevlendirilen ve Grekçe'de "yardımcı" anlamına gelen Hristiyan din adamı.

		2.kısım
Dil	Arapça	Arapça
Kağıt rengi	Sarı	Sarı
Yazı Türü	Nesih	Nesih
Satır Sayısı	13	13
Varak Sayısı	29	21
Mürekkep	Siyah	Metin: Siyah / Başlıklar: Kırmızı
Ebatlar	17x12 cm	Birleştirilmiş Yazma: 22.7 x 15.5 cm Metin alanı: 15.5 x 10 cm
Tarih	3 Muharrem 971 / 23 Ağustos 1563	Tarih kaydı yoktur.
Ferağ Kaydı	Böylelikle Yuhannâ b. Mâseveyh'in <i>Cevâhiri't-tîbi'l-mufrefde</i> adlı eseri başdiyakoz Yuhannâ İbn Abdulmesih el-Antakî'nin eli ile Halep'te 3 Muharrem 971 (23 Ağustos 1563 Pazartesi) tarihinde bitirilmiştir. Ve'l hamdülillah daimen ebeden ²⁵	مختصر في معرفة أجناس الطيب وذكر معادنه وألوانه و معرفة المغشوش منه والصحيح وذكر أنواع صناعاته من المعجونات والندود والذرائر واللخالخ والغوالي وغيرها مما لا يستغني عنه في خزائن الملوك، جمع محمد ابن الحسن الخازن تم Hükümdarların hazinelerinin olmazsa olmazlarından koku türleri, hammaddeleri, renkleri, hileli ve hilesiz olanı tanıma, macunlar, “en-nüdûd” (öd ağaçları), “ez-zerâir” (koku yapımında kullanılan tozlar), “el-lelâlîh” (güzel kokulardan elde edilen macun ve mumlar. Tekili:

²⁵Müstensihe ait bu kayıt Leipzig nüshasında bulunmayıp, Halep nüshasından hareketle Sbath tarafından hazırlanan tahkikli neşir çalışmada ve Levey'e ait İngilizce tercüme metinde yer almaktadır. Bkz. Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 24; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 409.

		<p>lâhlaha- لَخْلَخَةٌ), “el-ğavâli” (gâliyeler) ve bunların dışındakilerin yapımı hakkında muhtasar bir eser Muhammed İbnu’l-Hasan el-Hâzin (Hazinedâr) tarafından derlemiştir.²⁶</p>
<p><u>Birleştirilmiş yazmanın dış kapağına sonradan yapılandırıldığı anlaşılan kayıta:</u></p> <p>هذا كتاب معرفة اجناس الطيب و معه كتاب معرفة جواهر الطيب و هو من غرائب كتاب</p> <p>“Bu kitap, güzel koku cinslerinin bilgisi hakkındadır. Ayrıca güzel kokuların hammaddelerinin bilgisi hakkındadır. Bu kitap ender kitaplardandır.”²⁷ yazısı yer almaktadır.</p> <p><u>Birleştirilmiş yazmanın iç kapağının alt kısmında:</u></p> <p>ويليه كتاب جواهر الطيب المفردة باسمائها وصفاتها و معادنها و ازالة الكتابة من الدفاتر و ازالة الآثار و هو كتاب نتيجة رحم الله مؤلفه و هو من؟ كتب الحاج</p> <p>“Devamında <i>Kitâbu cevâhiri’-t-tibi’l-mufrede</i> (basit aromatik içerikler üzerine kitap) vardır. Basit (aslında temel kokular) kokuların isimleri, özellikleri, madenleri, yazıların ve izlerinin defterlerden silinmesi ile birlikte. Bu ise <i>Kitâbu Netice</i>’dir. Allah onun müellifine rahmet eylesin.”²⁸ şeklinde kayıt bulunmaktadır.</p>		

²⁶ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri’-Tibi’l-Mufrede*, v. 1a.

²⁷ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri’-Tibi’l-Mufrede*, v. 1a.

²⁸ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri’-Tibi’l-Mufrede*, v. 1a.

Tablo 2: Konuların Tasnifi ve Maddeler

	YAZMANIN TASNİFİ	TÜRKÇESİ / ARAPÇASI
I. KISIM	USÛL (Esas Kokular)	Misk (المسك)
		Amber (العنبر-Anber)
		Öd Ağacı (العود-Ûd)
		Kâfûr (الكافور)
		Safran (الزعفران-Za'feran)
II. KISIM	EFÂVİYE (Baharat/Güzel Kokular)	Sümbül (السنبُل-Sünbül)
		Karanfil (القرنفل)
		Sandal (الصندل)
		Hint Cevizi / Muskat (Cevz-i Bevvâ- الجوزبوا)
		Rezene (البسباس-Besbâs)
		Gül (الورد-Verd)
		Felence (الفلججة)
		Zarnab (الزرنب)
		Tarçın (القرفة-Kirfa)
		Hint Biberi (الهرونو-Hernüve)
		Kâkule (القاقلة)
		Kebâbe/Kübabe (الكبابة-Kebâbe)
		Küçük Kâkule (الهال بوا-Hâl-Bevvâ)
		Misem Tanesi (حب المسم)
		Fâğire (الفاغرة)
		Mahleb (المحلب)
		Vers (الورس)
		Kust (القسط)
		Ezfâr (الاطفار)
		Bunk (البنك)
Dirf (الضرو)		
Kamala (القنبل-Kanbel)		
		Amberin İşlenmesi/Yapımı (صنعة العنبر)
		Miskin İşlenmesi/Yapımı (عمل المسك)
		Kâfûrun İşlenmesi/Yapımı (عمل الكافور)

III. KISIM	HAMMADDELERİN İŞLENMESİ/YAPIMI	Safran Suyunun Damıtılması (تصعيد) (ما الزعفران)
		Gül Suyunun Damıtılması (تصعيد ماء) (الورد)
		Güzel Kokulu Bitkilerin (Reyyâhîn) Suyunun Damıtılması (تصعيد ماء) (الرياحين)
		Ğâliye Yapımı (صنعة غالية)
		Sarı Ğâliye Yapımı (صنعة غالية صفرا)
		Nedd Yapımı (عمل ند)
		Zebâd Yapımı (عمل زياد)
		Belistan Yağı Yapımı (عمل دهن البلستان)
		Kına Yapımı (عمل الحنا)
		Zeytinyağı Yapımı (عمل زيت)
		Nîl (Çivit) Yapımı (عمل نيل)
		Safran Yapımı (عمل زعفران)
		Nîl (Çivit) Boyası İksiri (اكسير صبغ) (النيل)
		Nebiz İksiri (اكسير النبيذ)
		Sirke İksiri (اكسير الخل)
Gülsuyu İksiri (اكسير الما ورد)		

Yuhannâ b. Mâseveyh'in *Cevâhiri't-tîbi'l-mufrede*'sinin giriş kısmında: "İçeriklerin isimleri, özellikleri ve hammaddelerinin hususiyetleri hakkındaki kitabıdır. Kitabın son bahsi miskin işlenişi, yazının defterden ve

bir şeyin kitaplardan çıkarılması²⁹ ile beraber hepsi iki defterden (bölümden) oluşmaktadır.³⁰ açıklaması yer almaktadır. Leipzig nüshasında, Levey ve Sbaht'ın girişinde³¹ bulunan teslis kalıbı yoktur. Bu başlangıçtan sonra içeriğe dair bilgiler aynıdır. Metne girişte eserin künyesi verildikten sonra kitabın içeriğinde bulunan hammaddeler ve özelliklerinden bahsedilmektedir. Müellif, eserdeki maddeleri *esas kokular* ve *diğer kokular* olmak üzere ikiye ayırmış ve öncelikle 5 esas kokuyu ele alarak metne başlamıştır³².

²⁹ Bu kısım anlam yönü ile muğlaktır. “Yazının defterden ve bir şeyin kitaplardan çıkarılması” ibaresinden ne kastedildiği anlaşılamamıştır.

³⁰ Yazma eserin giriş sayfasında kırmızı mürekkeple yazılan künye ve içerikle ilgili başlık niteliğindeki Arapça ibare şu şekildedir: كتاب يوحنا بن ماسويه في جواهر الطيب المفردة باسمائها وصفاتها من الدفاتر وشئ من ازالة الاثار وغير ذلك الجميع في ومعادنها وفي آخر قولهم فيها شئ من صنعة المسك وازالة الكتابة كراستين.

³¹ “Baba-oğul-kutsal ruh, tek tanrı adına, âmin (بسم الأب والابن والروح القدس الإله الواحد أمين). Bu risalede Yuhannâ b. Mâseveyh'in risalesindeki basit aromatik içerikler, adları, özellikleri ve menşeleri hakkında bilgi verilecektir”. Burada başka bir müellif tarafından, Yuhannâ b. Mâseveyh'in kitabının yazılmaya başlanacağı bilgisi yer almaktadır. Ne Sbaht ne de Levey tahkik ve tercümeyle hangi nüshaya göre yaptığını açıklamamıştır. Onların bu makaleleri muhtemelen eserden çok sonra istinsah edilen bir yazma metin üzerine inşa edilmiştir. Nitekim Leipzig nüshasında giriş besmele ile başlamış hemen ardından asıl konu olan kokulara geçilmiştir. Burada bir teslis kalıbı yoktur. Bkz. Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrefe*, v. 31b; Sbaht, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 9; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 397.

³² Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrefe*, v. 31b.

-Tercüme Metni-

Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede (Basit Aromatik İçerikler)

Bismillahirrahmanirrahim

Yuhannâ b. Mâseveyh'in, *Cevâhiri't-tîbi'l-mufrede*'sinin [içeriklerinin] isimleri, özellikleri ve hammaddeleri hakkındaki kitabı.³³

1. Asıllar [Asıl Kokular] (Usûl-الاصول)

Beştir: “Misk” (المسك), “amber” (العنبر - anber), “öd” (ûd - العود), “kâfûr” (الكافور) ve “safrân” (الزعفران - za'feran).³⁴

2. Güzel Kokular/Baharatlar (Efâviye-الافويه)

Sümbül” (السنبُل-السنبُل), “karanfil” (القرنفل), “sandal” (الصندل), “Hint cevizi/muskat” (cevz-i bevvâ-الجوزبوا) ve “rezene” (besbâs - البسباس), “gül” (الورد-الورد), “felence” (الفلنجة), “zarnab” (الزرنب), “tarçın” (القرفة-القرفة), “Hint biberi” (الهرونو-الهرونو), “kâkule” (القاقلة), “kebâbe” (الكبابة), “küçük kâkule” (الهال-بوا-بوا), “misem tanesi” (حب المسم-المسم), “fâğire” (الفاغرة), “mahleb” (المحلب), “vers” (الورس), “kust” (القسط), “ezfâr” (الاظفار), “bunk” (البنك), “dirf” (الضرو), “lâzen” (اللانن), “kara günlük” (الميعة - mey'â) ve “kamala” (القتيل - kanbel) dir.³⁵

³³ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 31b; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 9; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 397.

³⁴ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 31b; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 9; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 397.

³⁵ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 31b; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 9; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 398.

[I. Kısım]

1. 1. Misk³⁶

Birçok cinsi olup kaliteleri farklılık gösterir. En kalitelisi “Soğd” (soğdı-الصغدى) miskidir. Bu misk Tibet’ten Soğd’a kadar [olan bölgelerde] bulunur. Sonra sırtta uzak bölgelere taşınır. Bundan sonra [kalite olarak] “Hint” (hindî-الهندي) miski gelir. Bu Hint, Tibet ve Debil [dolaylarında] bulunur. Sonra da deniz yoluyla taşınır. Sonra “Çin” (sinî-الصيني) miski gelir. Bunun kalitesi deniz [taşımıcılığı boyunca] dayanması bakımından ikincisinden [Hint miskinden] daha düşüktür. [Kalitelerinin farklılığı misk geyiğinin] beslendiği meralarla da ilgilidir. En iyisi “kendehse”³⁷ adı verilen otun yetiştiği meradır [bu otu yiyen ve buradan temin edilen misklerdir]. “Tibet” ve “Keşmir”de ya da bunların birisinde bulunur. Bundan sonra da [en kaliteli olanlar] sümbülle beslenen [misk geyiklerinden elde edilen] olup ve bu attârlar³⁸ tarafından alınır/kullanır. Tibet’te bulunur. En kalitesizi ise “mırrı” (acı) adlı otlar beslenendir. Bu otun kokusu doğadaki normal (sıradan) ot kokusuna benzetilmektedir. Otun ve kökünün kokusu misk kokusuna benzese de misk kokusu bundan daha kuvvetli ve keskindir.

1. 1. 1. Misk Hileleri

Miskin çokça hilesi vardır. Bu hilelerin sırrını ancak [miskte] hileyi iş edinenler bilebilir. Bunlar [hileli miskin] dıştan görünüşünün misk kesesine/nafilesine benzeyen geyik dışkısını andırdığını bilirler. Ve kurşun, demir ve gümüş gibidir. [Misk kesesinin] içine konulan, sıkıştırılan ve onu ağırlaştırıran her şeyle hile yapılır.

1. 1. 2. En Kaliteli Misk

En iyi misk, kokusu ve görünüşü elmaya benzeyendir. Kokusu kaliteli Şam ve Lübnan elmasının kokusunu andırır. Rengi sarıya çalar, ebat olarak büyük ve küçük arasındadır yani vasattır. Ondan sonra gelen bundan koyudur/siyahtır. Koku açısından ona yakın olsa da ona benzemez. Sonra daha siyah fakat [kalite olarak daha] düşük olan gelir.

³⁶ Moschus moschiferus L. Misk geyiği, misk kesesi ve elde edilişi, misk ticareti, misk hileleri, hediyeleşmede misk ve tıpta kullanımı hakkında geniş ve detaylı bilgi için Bkz. Mehmet Kavak, “Ortaçağda Misk”, *Vakanüvis Dergisi*, cilt 3 (2018), s.188-229.

³⁷ Çöplene otu. *Helleborus orientalis*.

³⁸ Güzel koku satıcısı. Parfüm üreticisi.

Bundan sonra kokusu itibariyle en kaliteli misk türüne benzeyen fakat kalite olarak daha düşük olan koyu-siyah renkteki misk çeşidi gelmektedir. Hintlilerden bazılarının dediğine göre renk itibariyle 3 çeşit misk vardır. En iyisi asıl olan, yani bilinen misktir ve bunun haricinde iki misk vardır. En kaliteli ve hakiki misk, rengi herkesçe bilinen açık sarı olanıdır. Bunun haricinde iki misk türü daha vardır. Bunlardan ilki kendi bölgelerinde yetişen otların kurutulup karıştırılmasından elde edilir ve bunda (gerçek) miskin kendisi hiç yoktur. Bu misk çeşidi elde edildiği bölgede yaşayan insanlar tarafından iyi tanınır. Tibet halkı tarafından kullanılır ve ihraç edilmesine müsaade edilmezdi. Son misk türü ise kullanılmasına rağmen pek de tavsiye edilmeyen cinstendir. Bu durum miskin kötü muhafaza edilmesinden kaynaklanır. Hile yapmak maksadı ile içine konulan maddelerin tesirinden dolayı misk yapısı itibariyle değişir, başkalaşıma uğrar ve nihayetinde bozulur. İçinde çokça hile barındırmasından dolayı çoğu kimse tarafından anlaşılamayan hilelerini attâr ve tacir (cellâbîn), miski koklamak suretiyle kolayca (hileli olup olmadığını) tespit edebilir. Bu misk Keşmir'in iç taraflarından getirilmektedir. Tavsiye edilmeyen ve sürülmeyen bu misk, kaliteli miskle mukayese edilemeyecek düzeyde kalitesizdir. Benimsenme ve tavsiye edilme derecesi bakımından da düşük olup kaliteli ve ona yakın kalitedeki miskin ancak yarı fiyatına alıcı bulur.

1. 1. 3. Tıbbî Yönü

Misk sıcak, hoş (latif), keskin, tesirli olup kalbe faydalıdır. Yaralanmalarda yara üzerine sürüldüğünde kanı durdurma özelliği vardır.

Bazen misk yerine ona en yakın olduğu düşünülen “cündbâdester”³⁹ yağı kullanılmıştır⁴⁰.

1. 2. Amber

Birçok cinsi olup kalite açısından bazıları diğerlerinden üstündür. Bunlar tecrübeden ziyade menşeleriyle bilinirler. Amberin en iyi cinsi “salahatî”dir (السلامة). Salahatî'nin en iyi türü mavi, çok yağlı ve iri olup parfüm üretiminde kullanılır. Daha sonra “kakulî” (القاقلى) cinsi vardır. Kokusu iyi olup biraz kurudur. Bu, birincisine göre parfümeri üretiminde gerekli olduğu durumlar haricinde tercih edilmez. Yalnızca ortamı ferahlatmak için kullanılır. Bundan sonra “mand” (المند) cinsi gelir; çok kalitesiz olan bu cinsin birçok çeşidi vardır. Mand cinsinin en kalitelisi “şehrî” (الشحرى)'dir. Bu cins, dışının siyahlığı içinin sarılığı ile bilinir. Dokunulduğunda elde renk bırakır. Kokusu kuru amber gibidir. Fakat suda kalmaz. Merhem yapımı için iyidir. Fakat kurusundan yapılmaz. Salahatî ağır gelince parfümeriye karıştırılır. Şehrî türü gibi bu da zenc çeşididir. Kokusu itibarıyla çok kötüdür. İçinde siyah yoktur, sarıdır. Bordo renkte olan bir mand cinsi de vardır ve eli boyar (elde iz bırakır). Nadir durumlar dışında parfümeride kullanılmaz. Nadiren kokulu merhemlerde kullanılır. Bu cins, eldeki boyaı çıkarmak için etkilidir. “samakî” (السمكى) ise denizden beslenen kuş ve balıkların yediği bir cinstir. Daha sonra bunu yiyen hayvanlar ölür ve kıyıya vururlar. Bu durumda amberden geriye zifte benzer bir sıvı kalır. Bu hâliyle diğer kokulardan kötüdür. Bu cins, kaliteli amber ile karıştırılarak hile yapılır. Salahatî ve

³⁹ Cündbâdester (الجنند بادستر), Farsça'da *kunduz hayası/testisi* manasında olup, testisten ziyade hayvanın anüsü ile erkeklik uzvu arasında bulunan küçük keseleri (yağ bezeleri) tanımlamak için kullanılmıştır. Kunduz yağı olarak da bilinen cündbâdester tabiat olarak 3. dereceden sıcak ve 2. dereceden kurudur. Seyreltici bir yağ olup tıp alanında misk kadar istifade edilmiştir. Benzer özelliklerinden dolayı çoğu zaman misk yerine kullanılmıştır. Isıtıcı etkisi ile bilinen cündbâdesterin kolik, mukus salgını, rahim ve mide üşütmesi, unutkanlık, sağırılık, kulak uğultusu, bağırsak kanaması, yüz felci ve aşırı uyumaya (hipersomni) karşı faydalı ve regl söktürücü olduğu söylenmiştir. Nane özsuyu ile karıştırılıp kullanılmasının menstural akıntıyı ve plasenta çözülmesini hızlandırdığı, zarar vermeden rahmin boşalmasına ve ölü ceninin tahliyesine yardımcı olduğu; yakılması veya dumanının solunmasının da benzer etkiler doğurduğu söylenmiştir. İdrar sıkışmasını gidermek için üretraya cündbâdester enjekte edilmiştir. Kese içinde bulunan yağdan, sinir hastalıkları gibi değişik hastalıklarda cündbâdesterden istifade edilmiştir. Ayrıca haşarat sokmaları ve ağır etli yemek zehirlenmelerine karşı bir panzehir olduğu dile getirilmiştir. Bkz. Kavak, “Ortaçağda Misk”, s. 218-219.

⁴⁰ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrefe*, v. 33b; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 9-11; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 398-399.

kakulî tipleri Hind'in Sofala⁴¹ bölgesinden getirilir. Mand ve şehri tipleri ise Yemen'in Hadramut sahilinden alındıktan sonra birkaç günlük yolculuktan sonra Aden tarafına getirilir. Bordo rengindeki zenc tipleri Zenc ülkesinden getirilir. Bazıları buna şehri de der. Fakat zenc ismi siyah renk de demektir. Amberin deniz tabanında yetişen bir bitki, denizde yaşayan bir hayvanın gaitası olduğu düşünülmektedir. Dahası denizin kendisinin ürettiği bir madde (tortu) olduğu da söylenmiştir. Amber, tabiat olarak (mizacen) rutubetten etkilenen yaşlılar için önerilmiştir. Bunlara balla yapılan bir karışımın içine konularak (cevariş) reçete olarak verilir⁴².

1. 3. Öd Ağacı

“Öd”ün birçok cinsi vardır. Bunlardan ikisi “mendeli” (المندى) ve “semenderûni” (السمندرونى) diye adlandırılan Hint menşeli olanlardır. Bunlar Hind'in Sofala⁴³ bölgesinin Semenderun şehrinden gelir. Bu ikisi kalitesine göre sınıflandırılır. Bunların en kalitelisi siyah ve koyu mavi renkte olup özü ağır, katı ve yoğun/kakıcıdır. İçinde beyazlık yoktur ve yenilmez. Kalıntıları ateşte yakıldığında hızlıca yanarak çevreyi sarar. Bazıları beyaz, bazıları da siyah renkli ödü tercih eder. Büyük bir kıt'ada (yumru) bir menn ölçüsü⁴⁴ kadar bulunur. Hint türleri arasında en düşük kalitedeki

⁴¹Müellif, Sofala'nın (سفالة) Hind'e ait bir yer olduğunu belirtmektedir. Burada kullanılan Hind tabiri muhtemelen Hint Okyanusu'nu karşılamaktadır. Müellif bazen Sofala'nın Çin'e 5 günlük mesafede olduğunu bildirir. Bundan dolayı Hindistan ve Çin dolaylarında Sofala adında bir yer bulunması da muhtemeldir. Arapça'da bu isim *aşağı bölge* anlamına da gelen “sufela” şeklinde de kullanılmıştır. 1497'de Portekizliler Afrika kıtasının güney ucundan dolaşarak Kilva Krallığı'na ait Sofala liman kentine ulaşınca buranın altın ticareti için önemli olduğunu anlamış ve yerlilerin iç bölgeden getirdikleri altınları satın alıp Hindistan'ın batı sahillerindeki pazarlarda baharatla takas etmeye ve satın aldıkları baharatları dünya piyasasına sunmaya başlamışlardır. Bahsedilen bu Sofala, günümüzde Mozambik devleti sınırlarında yer alan bir liman kentidir. Bkz. João de Barras, *Ásia, Dos Feitos que os Portugueses Fizeram no Descobrimento e Conquista dos Mares e Terras do Oriente*, yay. haz. António Baião, cilt1, Coimbra 1932, s. 130; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 401.

⁴² Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâbiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 33b-35ab; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 11-12; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 400.

⁴³ Sbath ve Levey'de “Sofala” yazılmışken, yazma metinde “bilâd-ı sekalib-i Hind” şeklinde geçmektedir.

⁴⁴ Ortaçağda bir ağırlık ölçüsü olarak menn biriminin karşılığı bölgeye ve zamana göre değişebilmektedir. Yaygın olarak kullanılan üç tip menn ölçüsü vardır. Birincisi 833 gramlık *küçük menn* (şer'i menn); ikincisi 1920 grama tekabül eden *orta menn*; üçüncüsü ise 3000 g olan *büyük menn* (menn-i tebriz)'dir. Her bir menn 130 dirhemlik 2 rıtla

“kumârî” (القمارى) saf siyah olup içinde beyazdan müberrâdır. Kalıntıları ise ateşte yakılır. Öd, Sofala'ya bağlı Kumâr/Kamrun (قمارون)⁴⁵ bölgesinden gelir ve bir yumrusunda yarım rıtl⁴⁶ mahsul vardır.

“Sanfî” (الصنفى) tipi öd, fiyat ve niteliği ile kumârî cinsine yakın iken bazen ondan daha kaliteli özelliklere sahip olabilmektedir. Çin'e beş günlük mesafede bulunan Sofala'nın Sanf bölgesinden getirilmektedir. Sanfî cinsinin en iyisi içi yapışkan ve yoğun bir öz suyuna sahip olanıdır. Bir öbeğinden 2 rıtl mahsul elde edilir. “Kasfî” (كسفى) tipinin menşei Çin olup rutubet ve kokusu ile sanfî cinsinden aşağıdır. Çin'den getirilen bu cinsin her öbeğinden yarım rıtl mahsul elde edilir. “Kaşûr” (كشور) adlı öd cinsi rutubetli ve kokuludur. Kokusunun yumuşaklığı ile kasfî cinsinden üstünse de fiyatı ondan düşüktür. Diğer Çin cinsi öd, zenc tipi ödde olduğu gibi, bir kemikte (العظم) bulunur. Bunun dışında daha düşük kalitede öd çeşitleri de vardır. Bunlar özellik ve fiyatı ile diğerlerinden farklı olan “mentâî” (منطائى), “celaî” (جلانئى) ve “lûkinî” (لوقنئى) cinsleridir. Meliklerin tercih etmediği bu cinslerin her öbeğinde 3 menn mahsul vardır.

Öd ağacının kesilip bir yıl boyunca yerin altında bekletildiği, bu süreçte canlıların ağacı yediği ve geriye asıl koku maddesinin kaldığı söylenmiştir. Bazen de vadilerde bulunan öd ağacı parçalarının menşeinin, dağlarda dalı kırılıp yağmur suları ile sürüklenen ağaçlar olduğu söylenmiştir. Öd mahsulünün kalın gövdeli ağaçların kalın dallarından elde edildiği de dile getirilmiştir. Mideyi güçlendirme ve mide rahatsızlıklarını giderme, sınırları yatıştırma ve bazı karaciğer rahatsızlıklarına karşı faydalı olduğu söylenmiştir⁴⁷.

çeşittir. Bkz. Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Ali Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 19, 21-22.

⁴⁵ Kumr (قُمُر) Adası'nın (Bugünkü Madagaskar) Zenc Denizi'nin ortasında bulunan en büyük ada olduğu ve bu denizde Kumr'dan daha büyük ada bulunmadığını söyleyen Yakut el-Hamevî, Kumr'un *varaku'l-kumarî*'sinin (kumarî cinsi öd ağacı yaprağı) meşhur olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l- Buldân*, cilt 4, Dâru Sâdir, Beyrut 1995, s. 397.

⁴⁶ Bir diğer ağırlık ölçüsü olan rıtl da zamana ve bölgeye göre farklılık gösterebilmekteydi. Buna göre İslamiyet'in ilk yıllarında Arabistan'da 1 rıtl 1500 gr; Medine'de 200 gr; Abbâsiler'de (Bağdat) 812,5 gr; Yemen'de 406,25 gr; Mısır'da 300 gr; Mağrib'de 468,75 gr; Kudüs'te 2500 gr; Şam'da 1850 gr; Halep'te 2273 gr; Trablusşam'da 1968 gr; Hıms'ta 2700 gr; Hama'da 2062 gr; Şeyzer'de 2137 gr; Fars'ta 3000 gr (1 menn=1 rıtl); Hindistan'da (Delhi) ise 11250 gr ağırlığa tekabül ederdi. Bkz. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 28, 34-40.

⁴⁷ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 34b-35ab; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 13-14; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 401.

1. 4. Kâfûr

Birçok cinsi olan kâfurun en kalitelisi tuz rengi beyazlığında olan “zebâcî” (زجاجی) türüdür. Bundan sonra kalite olarak sırayla “serbûî” (سربوی), “dumûb” (دموب), “irâr” (ارار), “isfaril” (اسفرل), “neht” (نخت) ve “musa’ad” (مصعد) gelir. Neht cinsi, isfaril cinsi ile karıştırılabilmektedir. Musa’ad ise bütün kâfuruların karışımı olup doğal bir kâfûr cinsi değildir. Bütün bu kâfûr çeşitleri Fars (ülkesi) ve Hind’in Sofala bölgesinden getirilmektedir. Söylenişine göre kâfûr, ağacın zamkıdır. Bir gün Basra attârının eline zenciye ağacı büyüklüğünde, kalınlığı ve uzunluğu iki zir’a⁴⁸ olan, hafif kırmızıya kaçan bir beyazlıkta kâfûr ağacı geçince attâr onu böler ve içinde beyaz tuza benzer, parçalanmış kâfûr taneleri görür. Bunun Hint sümbülü olup olmadığı konusunda da emin değildir. Nihayetinde kokusunun kâfura benzemesinden dolayı bunun kâfûr ağacı olduğuna kanaat getirir.

Çinliler ve diğer milletlerden kimselerin sanatsal ürünlerde bu tarz ahşapları kullandığı bilinmektedir. Birçok eşyayı kaplayan kâfûr tabiat olarak soğuk, kuru ve sıcak özellikte olup yaraların kapanmasını (iyileştirme) ve (izlerinin) silinmesini sağladığı söylenmiştir⁴⁹.

1. 5. Safran

Birçok cinsi olan safranın en iyisi yıkanmış, kalın telli, koyu kırmızı ve soluk sarı, beyazdan müberrâ (içinde beyazlık yok) ve hilesiz “mâî” (مائى) cinsidir. Daha sonra sıra ile “isbahânî” (اصبھانی), “kumâî” (قمى) ve “heynî” (حینی) cinsleri gelmekte olup kumâî cinsi diğer ikisinden (isbahânî ve kumâî) daha kalitelidir. Daha sonra “razî” (رازی) ve “şâmî” (شامى) cinsleri gelir. Şâmî cinsinin kalitesinde benzer bir çeşidin Endülüs’ten Irak’a getirildiği de söylenmiştir. En iyi safran, telleri çok iyi yıkanp birden fazla kez suya daldırılan, gölgede kurutulan ve nihayetinde içinde bulunan beyaz ve buna yakın lekelerden arındırılmıştır.

Daha sonra gelen “darûdeh” (دردح) cinsi kendiliğinden temiz olup yıkanmaz. Diğeri “memsûh” (ممسوح) veya “medhûn” (مدھون) olarak bilinen

⁴⁸ Birçok zir’a türü mevcut olup ortalaması 54,04 cm. kadardır. Birçok kokunun ithal edildiği Hindistan’da ise 1 zir’a 81,28 cm.’dir. Bkz. Hınz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, s. 79.

⁴⁹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâbiri’t-Tîbi’l-Mufrede*, v. 36ab; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 14-15; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 402.

çeşididir. Kırmızılığını artırmak için yaban üzümü (tilki veya it üzümü) özsuğu ile ovuşturulur. Bu aynı zamanda safranı yumuşatır.

Bundan sonra “asîri” (عصیری) cinsi gelir ve bahsedilen özsuğu ile tellerine yapışıp sininceye kadar ovuşturulur. Bir başka türü de ağır ve keçe gibi olan “muassal” (معسل) cinsidir. Muassal cinsi uzun bir mesafeden getirildikten sonra alıcıya ulaştırılır. Bunlar dışında kalitesiz cinsten olup tel renkleri beyaz ve sarı (ölü teni renginde) olan safran çeşitleri vardır. Safranın karaciğer, mide ve bütün mizaçlar için faydalı olduğu söylenmiştir⁵⁰.

⁵⁰ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrefe*, v. 36b-37ab; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 15-16; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 402-403.

[II. Kısım]

2. 1. Sümbül

Birçok cinsi bulunan sümbülün en kalitelisi “asâfir”dir (عصافير)⁵¹. Avuç içine alınıp ovalandığında elma kokusu veya ona benzer bir koku yaymaktadır. Bundan sonra kalite olarak “safâr” (صفار) sümbülü gelmektedir. Çok beyaz olan bu cinsin kokusu asâfir sümbülü kokusuna benzemektedir. İnceliği, güzelliği ve gösterişi açısından benzersizdir. Sudan çıkarıldığında yaydığı güzel kokusu gider. Hind tarafından getirilen bu sümbül cinsi daha ziyade Tibet bölgesinde yetişir. Onun cezbedici kokusu bütün kadınları etkiler. Karaciğer ve mide için faydalı olduğu ve kurutucu özelliğinden dolayı hummalarda ateş düşürücü olarak kullanıldığı söylenmektedir⁵².

2. 2. Karanfil

Tek bir cinsi olan karanfil, kuru ve tatlı özelliğe sahiptir, hoş kokusu vardır. Karanfil, Sofala bölgesinde yetişen bir ağacın mahsulüdür. Kadınların kullandığı sıvı kokuların içine ve pişirilmiş bân yağına katılmaktadır. Sıcak ve yumuşak özellikte olup mideye ve bayılmaya karşı faydalıdır. Mizaç olarak rutubet etkisinde olan kimseler için doğal bir kusturucu olduğu, bu tip kişiler için genel olarak uygun olduğu ve karaciğer rahatsızlığına (çürüme) karşı faydalı olduğu söylenmiştir⁵³.

2. 3. Sandal

Birçok cinsi olan sandalın en iyisi “sarı” (asfar-أصفر) sandaldır. Ağır, deliksiz (pürüzsüz), safran yağı ile ovulmuş gibi mattır. Hintlilerin hoşlandığı (tatlı) bir kokudur. Sarı cinsten sonra kalite olarak renginden dolayı “beyaz” (ebyaz-أبيض) sandal diye adlandırılan çeşidi gelmektedir. Fakat bu, kokusu itibarıyla sarı cinsten daha aşağı kalitededir. Üçüncü sırada yoğun kokusu ile bilinen “sarı-kırmızı sandal” (asfar-أصفر/ahmer-

⁵¹ Hint sümbülü. Bilimsel adı *Nardostachys jatamansi*.

⁵² Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 37b-38a; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 16; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 403.

⁵³ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 38ab; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 16-17; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 403.

أحمر) cinsi gelmektedir. Bu yoğun kokusuna rağmen tatlı (cezbedici) değildir. Dördüncü olarak “kırmızı sandal” (أحمر-أحمر) gelmektedir. Kırmızı sandal özünde hem güzel koku taşımaz hem de dışarıya koku vermez. Sayılan bütün bu sandal çeşitleri Sofala bölgesinden getirilmektedir. Sandal, “zebâcî” (الزباجي)⁵⁴ ağacı gibi, geniş ve küçük parçalardan oluşmaktadır. Kadınlar için üretilen sıvı ve kuru kokuların içine ilave edilir. Gâliye ve vücuda sürülen kokular dışında kalan neredeyse bütün kokuların imalatında sandal kullanılmaktadır⁵⁵.

2. 4. Hint Cevizi/Muskat (Cevz-i bevvâ) ve Rezene (Besbâs)⁵⁶

Bu iki koku hammaddesi, küçük farklılıklar haricinde neredeyse eşit seviyede kokulardır. Besbâs, yapraklı (iğne) iken “cevz-i bevvâ”nın yaprağı gül yaprağı gibi dış bükeydir (mukabbab). Bu durum aslında bir farklılıktan kaynaklanmaktadır. Cevz-i bevvâ genelde orjinal hâliyle temin edilir ve dekoratif boyunluk (kalaîd / القلائد) olarak kullanılır. Sofala bölgesinden getirilen bu koku, kadınların kullandığı sıvı kokuların içine ve pişirilmiş bân yağına katılmaktadır⁵⁷.

2. 5. Gül (Verd)

Kullanımı açısından biri taze, diğeri kuru olmak üzere iki tür gül çeşidi (kullanımı) vardır. Taze güller arasında en kalitelisi Sabur (Cündişâpûr) şehrinde yetiştirilen ve yaprakları dış bükey olan “cüvverî/cevri” (verd-i cüvverî-جوري)⁵⁸ gülüdür. Kuru olarak istifade edilenler ise Mâsebezân⁵⁹ (ماسبذان) şehrinde getirilen güllerdir. Yaş ve kuru olan bu iki cins de kırmızı renktedir. Bu ikisi haricinde kalan çeşitler pek rağbet görmez ve renkleri kırmızıya çalar. Bunlar daha ziyade çevre bölgelerden alınır. Gül, kadınların kullandığı başlıca hoş kokulardandır. Bân yağı ile karıştırılır, türlü yağlara lezzet ve koku (terbiye) vermek için kullanılır. Soğuk (soğuğa kaçan mutedillikte) ve kabz (tutucu) olup karaciğer, mide ve göden

⁵⁴ Bu kelime “er-ribâhî” (الرباحي) olarak düzeltilmiştir. Bkz. Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 17 / dipnot: 8.

⁵⁵ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 38b-39a; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 17; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 403-404.

⁵⁶ Bilimsel adı *Myristica fragrans*.

⁵⁷ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 38b-39a; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 17-18; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 404.

⁵⁸ Şam gülü (*Rosa damascena*) olarak da bilinen bu gül, Türkiye’de Isparta gülü olarak da bilinir.

⁵⁹ Irak’ın güneydoğusunda İran sınırına yakın yerde yer alan Meysân (ميسان) şehri.

(makat, dübür) ile ilgili rahatsızlıkların tedavisinde kullanıldığı bilinmektedir⁶⁰.

2. 6. Felence

Birçok cinsi olan felencenin (hammaddesinin) en kalitelisi kırmızı, ağır, kalın saplı ve elma kokusuna benzeyenidir. Bunun dışında yapraklı, hafif, ince saplı, kokusu ile en kaliteli cinse benzeyen çeşidi de vardır. Bunun meyvesi hardal tanesine benzemekte ve Sofala bölgesinden getirilmektedir. Kadınların kullandığı sıvı kokuların içine ve pişirilmiş bân yağına katılmaktadır⁶¹.

2. 7. Zarnab

Güzel kokuya sahip olan zarnabın (hammaddesinin) birçok cinsi vardır. İlki cinsinin kokusu, “ağaç kavunu” (utruc-الأترج)⁶² kokusuna benzetilmektedir. “Buhârî” (البخارى) adı ile bilinen diğer bir çeşidi görünüm itibariyle ilkinе benzemektedir. Fakat buhârî cinsi kokusunun azlığından dolayı parfümeri yapımında tercih edilmemektedir. Hileli zarnabtan kaçınmanın yolu en kalitelisini satın almaktan geçer. İnce yapraklı zarnab, kadınların kullandığı sıvı kokular içine katılmaktadır⁶³.

2. 8. Tarçın (Kirfa)

Birçok cinsi olan “kirfa”ın en kalitelisi ince kabuklu, karanfile benzeyen ve karanfil kokusunu andırandır. Bu, karanfilden daha tatlı olup kadınların kullandığı sıvı kokular içine eklenir. Diğer bir çeşidi ise kâfûr kokusuna benzemektedir. El temizliğinde de kullanılan kirfa ağacının kabuğu, “Çin tarçını” (darsinî - الدارصيني) kabuğuna benzetilmektedir⁶⁴.

⁶⁰ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, 39a; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 18; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 404-405.

⁶¹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 39ab; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 18; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 405.

⁶² Aynı kelime yazmanın 46b varlığında “utrunc-الأترنج” şeklinde yazılmıştır. Yaygın kullanımı “utruc” olup, “ütrüc” olarak da bilinir. Bilimsel adı Citrus medica.

⁶³ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 39b; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 19; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 405.

⁶⁴ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 39b-40a; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 19; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 405.

2. 9. Hint Biberi (Hernüve)

Çekirdeği biber tohumundan küçük olan hernüve, toz renginde (ğubre-غبراء) olup, tatlı ve Hint tipi öd kokusunu andırır. Hind'in Sofala bölgesinden getirilen hernüve, kadınların kullandığı sıvı kokular içine katılarak kullanılır⁶⁵.

2. 10. Kâkule

Kâkule, koku kalitesi bakımından hernüveden sonra gelip kokusu kâfuru andırır. Sofala bölgesinden getirilen kâkule, kadınların kullandığı sıvı kokuların içine katılmaktadır. Her biri tek başına bir nohut büyüklüğündedir. Kabuğundan çıkarılıp parçalandığında ise buğday tanesi kadar gelmektedir. Tabiat olarak birinci derece sığağa yakın, fakat soğuk eğimlidir. Mide için faydalı olduğu söylenmiştir⁶⁶.

2. 11. Kebâbe⁶⁷

Şekil olarak bibere benzeyen kebâbe, koku kalitesi bakımından kâkuleden daha aşağı seviyededir. Kokusu, “bülbul otu”⁶⁸ (السيسنُّرُ) kokusunu andırır. Sofala bölgesinden getirilip kadınların kullandığı sıvı kokuların içine katılmaktadır. Sıcak özelliği (tabiat olarak) bakımından kâkuleden üstündür⁶⁹.

2. 12. Küçük Kakule (Hâl-bevvâ)

Hâl-bevvâ, parçalanmış kâkulenin (buğday tanesi kadar) küçük parçalarına, kokusu itibariyle de kâkuleye benzetilmektedir. Kadınlar için imâl edilen kokularda kullanılır. Sofala bölgesinden getirilen hâl-bevvâ, etkisi (kuvveti) ve mideye faydası bakımından kâkuleden daha üstündür⁷⁰.

⁶⁵ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefde*, v. 40a; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 19; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 405.

⁶⁶ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefde*, 40ab; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 20; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 406.

⁶⁷ Bilimsel adı Piper cubeba.

⁶⁸ Bilimsel adı Sisymbrium officinale.

⁶⁹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefde*, v. 40b; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 20; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 406.

⁷⁰ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefde*, v. 40b; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 20; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 406.

2. 13. Misem (Habbu'l-misum)

Misem çekirdeği, “sakız ağacı yemişi”ne⁷¹ (habbetu'l-hadra-الحَبَّةُ الْخَضْرَاءُ) benzetilmektedir. Sofala bölgesinden getirilip kadınlar için yapılan kokularda kullanılır⁷².

2. 14. Fâğire⁷³

Çekirdekleri küçük nohut tanesine benzeyen fâğire kabukları mahleb kabuğu kadar serttir. İçindeki siyah çekirdeği, “kendir tohumu” (şahdenec-شاهدانج) içinde asılı şekilde (muallakta) durmaktadır. Fakat fâğire ondan biraz daha büyüktür. Sofala bölgesinden getirilip kadınlar için yapılan kokularda kullanılır⁷⁴.

2. 15. Mahleb

Kokusuyla cezbeden mahlebin en kalitelisi beyaz inciye benzeyenidir. Azerbaycan ve Nihâvend bölgelerinden getirilir. Kadınların yıkanmak için kullandığı kokulu sıvılarda (jel) kullanılır⁷⁵.

2. 16. Vers

Birkaç çeşidi bulunan vers (daha ziyade) Yemen’de bulunur. En iyisi kırmızı renkli olandır. “Bâdire” (البادرة) olarak adlandırılan bu vers cinsi, kırmızı ve şarap rengi dışında herhangi bir renk barındırmaz. Bundan sonra, siyahlığı bir nokta gibi belli olan (maş fasulyesinin üzerindeki beyaz nokta misali) bir alt kalitedeki vers cinsi gelmektedir. Bu vers cinsi hilelidir. Fakat hilesini anlamak zordur. Vers, ağaçtan düştüğünde onu muhafaza eden meşin kabuğu sayesinde zarar görmez. Ağaç gövdesinden türediği de

⁷¹ Bilimsel adı Pistacia lentiscus.

⁷² Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 40b; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 21; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 406.

⁷³ Bilimsel adı Zanthoxylum schinifolium.

⁷⁴ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 40b-41a; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 21; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 406.

⁷⁵ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 41a; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 21; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 406.

söylenir. Hatta hava ve nem marifetiyle oluşup ağacın üzerinde biriktiği de söylenir⁷⁶.

2. 17. Kust

Birçok cinsi olan kust⁷⁷ Habeşistan topraklarından getirilir. Bunlardan biri tatlı olan “bahri” (البحري) tipidir. Bunun en iyisi de ince kabuklu ve beyaz olanıdır. Kust, parmaklar kadar, bazen de biraz daha büyük olabilmektedir. Sanılandan daha kuru olup çatlamış havuca benzetilmektedir. Hintlilerin, bunu yaş olarak tükettiği söylenmektedir. Kust, tütsü yapımında kullanılmaktadır. Diğer bir cinsi ağır kokusuyla bilinen, fakat kısa olan “rîfl” (الريفل) olup, aynı şekilde tütsü imalatında kullanılır. Fakat uzun değildir. Üçüncü cinsi “mırrı” (المر) adı ile bilinen ve Hind bölgesinden getirilen beyaz renkli kusttur. Sonuncusu ise siyah renklidir. Son iki kust cinsi de tütsü yapımında kullanılır⁷⁸.

2. 18. Ezfâr

Birçok cinsi olan ezfâr Bahreyn'den getirilmektedir. “Mâşmâhiye” (المشماهية) cinsi en iyisi olup tütsü yapımında kullanılır. Bundan sonra kalite olarak daha düşük olan ve buhur yapımında kullanılmaktan kaçınılan “mekkiye” (المكية) cinsi gelmektedir. Kabuğundan çıkmış bir midye misali, denizde yüzen küçük bir canlı (deri) olarak düşünülebilir. Rengi kırmızıya kaçan mekkiye, Cidde sahillerinde ve Bahreyn taraflarında bulunur. Kokulu olup, içine bir şeyler doldurulup pişirilmek sureti ile değerlendirilmektedir⁷⁹.

2. 19. Bunk

Bunun bir cinsi Yemen'den getirilmektedir. En iyisi ise hafif sarı ve cezbedici kokusu olanıdır. Beyaz cinsi ise kalitesizdir. Bunun “Arap zamkı ağacı”nın (muğilân ağacı/ مغيلان- أم غيلا) parçaları olduğu da söylenmiştir. Bu da devrilen ağacın kurtçuklar tarafından yenilmesinden sonra geriye

⁷⁶ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, 41a; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 21-22; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 406-407.

⁷⁷ Bilimsel adı Tanacetum balsamita. Marsivan otu.

⁷⁸ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, 41ab; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 22; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 407.

⁷⁹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 41b-42a; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 20; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 406.

kalan köklerinin değerlendirilmesiyle elde edilir. Bunk, kadınlar için hazırlanan kuru-koku karışımlarına katılır⁸⁰.

2. 20. Dirf (Dirv)⁸¹

Yemen'den getirilen ve “kemkem/kemkâm” (كَمَكَم) adı ile bilinen ağaçtan elde edilen bir zamktır. “Sakız ağacı” olarak da bilinir. Dirf, kadınlar için hazırlanan kuru-koku karışımlarına katılır⁸².

2. 21. Lâzen⁸³

Şam bölgesinden getirilir. Zift (rengi) gibi siyah bir cinsi vardır. Ayrıca kokusu ile ambere benzeyen kuru bir cinsi de vardır. Kadın ve erkek için hazırlanan tütsülere katılmaktadır⁸⁴.

2. 22. Kara Günlük (Mey'â)

Birçok cinsi vardır. Temiz, sâfi (has) ve akışkan-kırmızıdır. Ayrıca kaliteli beyaz bir cinsi olup farklı bir usul ile ağaçtan elde edilir. Buna “mey'âtu'l-amberiyye” (الميعة العنبرية) adı verilir. Aynı şekilde “mey'âtu'l-misk” (الميعة المسك) cinsi de mevcut olup, bunun kalitesi öncekinden düşüktür. Yine kırmızı akıntı kalıntısından türeyen, petek balına benzer, beyaz renkli saf bir cinsi de vardır. Mey'â akıntısı/tortusu ise “lubnâ” (اللبنى) olarak adlandırılmıştır. Bu, kalite olarak bahsedilen cinslerin hepsinden düşüktür. Bütün cinslerin her birinden çok az miktarda olmak suretiyle, kadınlar için üretilen kuru veya sıvı kokulara katılmaktadır. Bilâd-ı Şam'dan

⁸⁰ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 42a; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 23; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 407.

⁸¹ Bilimsel adı *Pistacia lentiscus*.

⁸² Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 42a; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 23; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 407.

⁸³ Lâzen (اللائذن) zamklı bir ağaç olup sakız, ilaç ve koku yapımında kullanılır. Afyon tentürü (Arapça karşılığı “sıbgâtu'l-afyon-صِبْغَةُ الْأَفْيُون”) yapımında kullanılabilen el-Lâzen (tahkik çalışmaya göre “el-Lâven-اللائون) *laudanum*, *lavdanom* veya Akadça'da geçtiği şekliyle *ladunu* olarak bilinir. Tıp metinlerinde nadiren karşılaşılan terimlerdendir. İbn Sîde sakız bahsinde bundan bahsederek bunun bir tür sakız olduğunu söyler. Ayrıca Farsça'da deva (ilaç) anlamına geldiğini de belirtir. İbn Sîde, *el-Muhassas*, cilt 3, Dâru İhyâi't-Turâsîl Arabî, Beyrut 1996, s. 279; Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 42ab; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 23/dipnot: 11; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 408.

⁸⁴ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 42ab; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 23; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 408.

getirilir. Bir ağaçta bulunan zamkın kuru tarafı ve ağacın gövdesinden taşan akışkan kısmı kaynatılır ve işlenir. İçinde ağaç kabuğuna benzer kabuklar yer alır ve bunlar kabuk içidir⁸⁵.

2. 23. Kamala (Kanbel)

Şekil olarak vers (bitkisine) benzemektedir. Fakat bunun hem kokusu yoktur hem de vers bitkisine göre rengi sönük kalmaktadır⁸⁶.

⁸⁵ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrede*, v. 42ab; Sbath, "Traité sur les Substances Simples Aromatiques", s. 23-24; Levey, "Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances", s. 408.

⁸⁶ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrede*, v. 42b; Sbath, "Traité sur les Substances Simples Aromatiques", s. 24; Levey, "Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances", s. 408-409.

III. Kısım

3. Hammaddelerin İşlenmesi / Yapımı

3. 1. Amberin İşlenmesi/Yapımı (صنعة العنبر)

Beyaz ve kaliteli türde olan mumdan 5 miskal, mavi renkli ve güzel kokulu senderûs-i Hindî'den 7 ukiyye⁸⁷, “deniz köpüğü” nden (zebedu'l-bahr-زبد البحر)⁸⁸ 2 ukiyye ve sümbülden 5 miskal ölçüsünde alınır. Bu edviyelerin her birinin aynı miktarda olması gerekir. Mum, temiz bir demir kepeçe içinde eritildikten sonra edviyelerin tamamı karıştırılır ve erimiş mumun üzerine atılır. Ardından katı haldeki ödden (bir miktar) alınır ve (güzelce) karışması için edviyeler azar azar serpiştirilir ve öd (parçacıkları) mumun üzerine atılır. Sonra ateşte kaynatılır ve ardından üzerine az miktarda su serpiştirilir. Daha sonra (elde edilen) bu (karışım) eritilerek üzerine bir miskal has (hâlis, saf) amber konulur. Karıştırılıp çıkarıldıktan sonra onu satılabilir (alınabilir) ve tecrübe edilmiştir⁸⁹.

3. 2. Miskin İşlenmesi / Yapımı (عمل المسك)

(Bir miktar) öd alınarak ezilir. Sonra sığağa maruz bırakılarak ayrıştırılır. Sonra “kurt üzümü” (hudad-حوض)⁹⁰ suyu ile macun hâline getirilir. Sonra içinde öd parçaları ve dövülmüş öd ile iyice buharlandırılır (tütsülenir). Sonra içinde istenilen miktarda ve özellikte misk bulunan şişenin içine dökülür⁹¹.

3. 3. Kâfûrun İşlenmesi / Yapımı (عمل الكافور)

Bir çekirdek büyüklüğündeki beyaz hurma koruğu çekirdeği alınır ve ezilir. Kâfûr, kâfûrdan (yapılmış) bir şey veya “mastaki” (المصطكي)⁹² sakızı

⁸⁷ Zaman ve bölgeye göre değişen 1 ukiyye karşılığı genel olarak 3,0898 gr. olarak hesaplanmıştır. Fakat bu ağırlık birimi değişik zaman dilimlerinde Arabistan'da 27,08 gr; Mısır'da 37,5 gr; Suriye'de 154,166 gr./189,4 gr./190 gr./171,87 gr./225 gr. şeklinde farklı hesaplamalar vardır; Kudüs'te ise 208,33 gr. olarak kabul görmüştür. Bkz. Hınz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 43-44.

⁸⁸ Burada bahsedilen deniz köpüğü muhtemelen çözünmeyen organik madde içerip tortullaşan deniz veya okyanus köpüğüdür.

⁸⁹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâbiri't-Tibi'l-Mufrede*, v. 42b-43a.

⁹⁰ Bilimsel adı *Lycium barbarum*.

⁹¹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâbiri't-Tibi'l-Mufrede*, v. 43a-b.

⁹² Sakız ağacı. *Pistacia lentiscus*.

ile yoğrulur. Sonra (bu tarif uygulanarak) aynısından (ikinci kez) yapılır ve kurutulur. İstendiğinde iyi çekirdekler kâfûr ile çığnenir. Sonra her ikisi de soğuk bir suyun içine konularak ayrışması sağlanır. (Bu karışım) kâfûr suyu ile macun hâline geldikten sonra ancak çığnenebilir. Tercihen pamuk veya beyaz “huruf çekirdeği” (büzr-ı hurf-البزرحرف)⁹³ suyundan (bir miktar) alınarak keten bir bezin içine dökülüp üzerine kâfûr suyu eklenir ve kurumaya bırakılır. İşte bu kâfûrdur (tarifidir)⁹⁴.

3. 4. Safran Suyunun Damıtılması (تصعيد ما الزعفران)

Dövülerek toz hâline getirilmiş safrandan 1 ukiyye, saf ve ince baldan 4 ukiyye, bunların tamamının ölçüsünün iki katı kadar (10 ukiyye) gül suyu alınır. Hepsi bir şişenin içine konular ve ardından buharlaştırarak imbikten geçirilir. Aynı şekilde, istenilen miktarda ezilmiş safran alınıp bir gece boyunca suda erimeye bırakılarak üzeri kapatılır. Ertesi gün çıkarılarak bir şişeye dökülür ve buharlandırılarak damıtılır⁹⁵.

3. 5. Gül Suyunun Damıtılması (تصعيد ماء الورد)

İstenilen miktarda alınan kırmızı güllerin taç yaprakları bir şişenin içine konular. Şişe boğazına (ağzına) kadar yaprakla doldurulup üzerine imbik konular ve altında hafif bir ateş yakılarak buharıyla damıtılır⁹⁶.

3. 6. Güzel Kokulu Bitkilerin/Fesleğenlerin (Reyyâhîn) Suyunun Damıtılması (تصعيد ماء الريحان)

“El-Âs” (الاس) “el-Merzecûş” (المرزجوش), “en-Nergis” (النرجس) “el-Hîrî” (الخیری), “el-Benefsec”⁹⁷ (البنفسج), “es-Sevsen, Süsen” (السوسن)⁹⁸, “el-Mudd” (المد), “en-Nesrîn” (النسرین) ve “eş-Şâhesber” (الشهسبير) (reyyâhîn olarak tasnif edilen başlıca bitkilerdendir).

Tarif: Birkaç miskal tatlı sümbül, 2 ukiyye deniz köpüğü ile ezilir ve elenir. 5 miskal beyaz mum eritilir. Birinden yardım alınarak nar çubuğu ile karıştırılır. Çok iyi bir şekilde karışması için üzerine devalar dökülür ve soğuk su serpilir. (Sonra) çıkarılır ve kırılır. Kızdırılmış kepeğe ona temas ettirilir. Eridikten sonra üzerine 1 miskal amber dökülür ve iyice karışincaya dek karıştırılır. Gâliye (maksadıyla) hariç, arzu edildiği şekilde kullanılır. Zira bu onun (gâliyenin) yerini tutmaz.

⁹³ Üzerlik tohumu. Nazar otu.

⁹⁴ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefde*, v. 43b

⁹⁵ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefde*, v. 43b-44a.

⁹⁶ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefde*, v. 44a.

⁹⁷ Menekşe.

⁹⁸ Zambak.

Bir diğ er tarif: “eş-Şîr”den (الشير) bir miktar alınır ve eritilir. Buna üç misli kadar râvend ilave edilir. Ayrıştıktan sonra kaliteli öd ile tekrar tekrar buharlanması sağlanır. Zira o (bu şekliyle) ambere benzer.

Bir diğ er tarif: 1 ukiyye deniz köpüğü, 7 ukiyye senderûs, 5 dirhem “su‘ud” (سعد) ve 5 dirhem sümbül için kaliteli 2 ukiyye mum eritilerek üzerlerine serpilir. İyiye karıştırılıp üzerine su eklenir ve (sonra) kırılır.

Bir diğ er tarif: Bir miktar amber, bir miktar senderûs alınır ve eritilir. Üzerine senderûs serpilir ve “fuvve ödü” (عود فوة - فوة) ⁹⁹ ile karıştırılır.

Bir diğ er tarif: Bir miktar lâzen, bir miktar “lubbân” (لبان), bir miktar ıslak mey‘a, bir miktar gül suyu, bir miktar söğüt yağı, üç parça narenciye kabuğu ve bunun misli kadar kırmızı “kuru üzüm” (زبيب-zebîb), iki parça nar kabuğu, 1,5 miktar inek dışkısı, az bir şey mermer, 1 miskal amber. O bir mayadır ve pişirilir. Su ve yağ ile yapılan edviyeler için ayrıca az bir miktar mum eklenir. Maya miktarı artırılırsa daha kaliteli olur ¹⁰⁰.

3. 7. Ğaliye Yapımı (صنعة غالية)

(Bir miktar) hâlis “katran” (قطران) alınır, “tîni‘l-hikme” (طين الحكمة) ile sıvanmış Şam işi bir kadehe (muhtemelen huni) konulur. Katran miktarı (ancak kadehin) $\frac{1}{3}$ ü kadar olur. (İç i katranla dolu kadeh) yanmakta olan ocağ ın üzerine konulur. Köpüklenmesi durana kadar her kabardığında bir kaşık yardımıyla köpüğü alınır. Sıvı koyulaştığında yeni yapılmış Şâm işi toprak testinin içine boşaltılır ve öncekinden daha harlı bir şekilde kaynatılır. Sonra bir öd vasıtasıyla ondan alarak bir taşın üzerine sürülür. Soğuyunca kırılır ve ince bir şeklide ezilir. Ond an 1 miskal alınarak 5 habbe ağırlığındaki öd ve 3 habbe ağırlığında amber ile karıştırılır. Bunlar eritilir ve üzerine 1 mudd/müdd ¹⁰¹ bân yağı dökülür. İstek hâlinde (arzu edilirse) sıcak da yapılabilir. Zira o da tecrübe edilmiştir ¹⁰².

⁹⁹ Bilimsel adı Rubia tinctorum. Kökboya bitkisi olarak da bilinir. İlaç yapımından boya sanayisine kadar birçok alanda kullanılır.

¹⁰⁰ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri‘r-Tîbi‘l-Mufrede*, v. 44ab-45a.

¹⁰¹ Müdd ölçüsü zamana ve bölgeye göre farklılık gösterebilmekteydi. Buna göre farklı şehir ve bölgelerde 1 müdd ölçeğinin karşılığı Medine’de 1,05 litre; Mısır’da 2,5 litre; Suriye’de 3,673 litre; Filistin (Kudüs’te 100 litre); Amman’da 37,8 litre; Mağrib (Fez’de ve Fas’ta 4,32 litre); Irak (Musul 2,5 litre); İran’da 10,8 litre; Anadolu (Mardin’de 2,66 litre; Nusaybin’de 2,5 litre; Harpu’ta 266,7 litre; Arapgir’de 133,3 litre; Kütahya ve Bursa’da 112,5 litre; Denizli’de 67,5 litredir). Bkz. Hınz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, s. 56-58.

¹⁰² Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri‘r-Tîbi‘l-Mufrede*, v. 45ab.

3. 8. Sarı Ğâliye Yapımı (صنعة غالية صفرا)

2 miskal “ğâliye sükkü” (سك غالية)¹⁰³, 1 miskal misk ve 1 miskal safran, hurma suyu ile yoğrulur. (Bunlar) sükk diskleri gibi diskler hâlinde dökülür. Ne kadar bekletilirse o kadar kaliteli olur. Ğâliye yapmaya karar verildiğinde bunlar (diskler) ezilir, ipek bez vasıtasıyla elenir ve yoğrulur inşaallah¹⁰⁴.

3. 9. Nedd¹⁰⁵ Yapımı (عمل ند)

Kaliteli ve ezilmiş Hint tipi ödden ve ipek ile elenmiş “kıbr”dan (قبر) 2’şer miskal, ipek ile elenmiş kaliteli miskten 1 miskal ve ipek ile elenmiş kaliteli sükkten 1 miskal alınır ve Şam Elması suyu veya “Reyhânî nebîzi”¹⁰⁶ (نبيز ريحاننى) ile yoğrulur. Gölgede kurutulur. En kaliteli ve nadir bulunan amberden alınan 5 miskal, taştan (yapılmış) bir kap içinde ezilerek karışması için bir (müddet) bekletilir ve tamamı (diğer malzemelerle birlikte) yumuşak bir surette yoğrulur. (Ardından yoğrulan malzemeler) sert bir zemine dökülür ve arzu edilen ölçülerde büyüklü küçüklü parçalar hâlinde kesilir ve üzerine bir miktar misk serpilir¹⁰⁷.

Bâb: Bir miktar lâzen alınır ve yağ ile birlikte ateş üzerinde eritilir. Sonra “hareze”den¹⁰⁸ (الخرز) yapılmış kabın üzerine sıvanır. Çok veya az miktarda “zebâd”¹⁰⁹ (زباد) ile de olur zira o ambere benzer¹¹⁰.

Bâb: 3 adet “aspir tohumu” (حب العصفور-habbu’l-usfûr) alınır ve gül suyu ile ıslatılır ve (sonra) 1.5 dânek mum, 1.5 dânek “mazı” (افص-afs), 3 dirhem öd, 0.5 miskal amber ve 3 kırat misk ile yapılır¹¹¹.

3. 10. Zebâd Yapımı (عمل زباد)

Aynı miktarlarda “narenç” (النارنج-narenc) kabuğu, “nar” (رمان-rummân) kabuğu ve “Hint hıyarı”¹¹² (خيار شنبر-şenber-hıyâr-ı) kabuğundan eşit miktarda alınır ve içinde bol su bulunan kazanda üç gün boyunca bekletilir. Sonra kazan harlı bir ateşin üzerine konulur. Çok az su kalıncaya dek

¹⁰³ Misk ve râmekin terkiibinden yapılan bir tür güzel koku.

¹⁰⁴ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 45b.

¹⁰⁵ Nedd bir öd ağacı cinsidir.

¹⁰⁶ Nebiz meyve suyundan elde edilen özdür. Burada reyhan çiçeği özü kastedilmiştir.

¹⁰⁷ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 45b-46a.

¹⁰⁸ Boncuk manasına gelmektedir. Muhtemelen cam kâse kastedilmiştir.

¹⁰⁹ Misk yağı.

¹¹⁰ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 46a.

¹¹¹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 46ab.

¹¹² Altun yağmur sinemakisi. *Cassia fistula*.

kaynatılır. (Oluşan) köpük atılır ve su bir kapta süzülür. (Sonra dibinde kalan) tortusu alınır ve kurutulur. (Tortunun) bir misli kadar yağ ve mum eklenir. Sonunda üzerine $\frac{1}{10}$ 'u miktarında “zebâd” (misk yağı) ve “sansar tüyü” (şar-ı mukruz-شعر مقرض) konulur¹¹³.

3. 11. Belistan¹¹⁴ Yağı Yapımı (عمل دهن البلستان)

2 rıtl katran ve 60 dirhem “sakız” (lübân-لبان) -ki o “el-besmâ”/البسما’dır-, 1 adet cevz-i bevâ, 10 dirhem “biber” (fülfül-لفل), bir o kadar “Hint uzun biberi” (dâr-ı fülful-در فلفل)¹¹⁵, bir misli “tarçın” (dâr-ı sinî-دار صيني), bir misli “kedi otu”¹¹⁶ (sünbülüt-tîb-سنبل الطيب), “ağaç kavunu” (utrunc-أترنج)¹¹⁷ kabuğu, onun bir misli narenc kabuğu, 50 dirhem keten tohumu ve “ceviz” (الجوز) sütün içine basılır ve bir gün bir gece bekletilir. Sonra geri kalan baharatlar ezilir ve tamamı katranın üzerine dökülür ve damıtılır¹¹⁸.

3. 12. Kına Yapımı (عمل الحنا)

Ayakkabıların yapımında kullanılan “kil taşı” (tîni’l-hacer-طين الحجر) alınır, un ufak hâle getirildikten (sonra) elenir. Sonra her bir menn için 2 dirhem ağırlığında “safran kökü” (ırku’z-za’feran-عرق الزفران), 1 dirhem ağırlığında tam dövülmüş “çivit” (nîl-نيل) alınır ve toprakla ovalanır. Sonra bunların tamamının üzerine 20 dirhem “susam yağı” (seyrec-سیرج)¹¹⁹ dökülür. (Karışımın rengi) yeşile dönmeye başlayıncaya dek ovulur. Yeşili noksan kalırsa dövülmüş çivit otu ve safrandan ilave edilir. Sonra kurumaya bırakılır. Bu (terkipten) 2 menn üzerine 2 rıtl kına konulursa daha kaliteli olur¹²⁰.

3. 13. Zeytinyağı Yapımı (عمل زيت)

“Kimyon” (kemun-كمون) ve “rezene” (râzîyâ nec/râzyâ nec-رازينج) alınır. Bir parça bezin (içine konularak) iki tarafından bağlanır. (Daha sonra) “çekirdek yağı”na (duhnu’l-büzr-دهن البزر) bandırılır ve pişirilir.

¹¹³ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri’-Tîbi’l-Mufrede*, v. 46b.

¹¹⁴ Yazma nüshada “belistan” olarak kaydedilen bu kavramın “duhn-i belesan” (دهن البلسان) yani *pelesenk/balsam yağı* olduğu düşünülmektedir.

¹¹⁵ Bilimsel adı Piper longum. Sanskrit dilindeki ismi Pippali.

¹¹⁶ Bilimsel adı Valeriana officinalis.

¹¹⁷ Aynı kelime yazmanın 39b varağında “utruc-ج-الأترج” şeklinde yazılmıştır.

¹¹⁸ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri’-Tîbi’l-Mufrede*, v. 46b-47a.

¹¹⁹ Yazma nüshada “seyrec” olarak geçen daha ziyade *seyrec, şyrec* (شیرج) olarak kullanılır.

¹²⁰ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri’-Tîbi’l-Mufrede*, v. 47a.

Rengi yeşile döner ve kokusuz zeytinyağı rengi alır. Bunun her 8 rıtlına 2 rıtl zeytinyağı eklenir¹²¹.

3. 14. Nîl (Çivit) Yapımı (عمل نيل)

1 menn çivit ve 1 rıtl “nişasta” (neşâ-نشا) toz hâline gelinceye kadar ezilir. Karıştırılarak “balâlît”¹²² (بلاليط) ile yoğrulur. Kurutulur ve küçük yüzük kaşı büyüklüğünde kırılır. Bir kese ve torba içine konulduktan sonra ağzı sıkıca bağlanır¹²³.

3. 15. Safran Yapımı (عمل زعفران)

“Hint/Çin ravendi”nden (âtrafân-العطرفان)¹²⁴ bir miktar alınır ve parçalara bölünür. Sonra suya konularak faydalı kısmı çıkana dek kaynatılır. Sonra bu su aspirin üzerine dökülür. İçinde su kalmayınca ve kuruyuncaya dek elle sıkılır ve sonra (safran) telleri ile karıştırılır. Böylece (sonuç) iyi olur¹²⁵.

3. 16. Bir diğer Safran Yapımı (Tarifi) (عمل زعفران ايضاً)

Aspirden (bir miktar) alınır. Bir saat boyunca iyice ıslatılır. Sonra sıkılır ve aynı şekilde suya basılır ve (tekrar) sıkılır. Ardından az miktarda kırmızı şeker alıp dövülür ve elle iyi bir şekilde ovalanır. Bir kılın geçebileceği (incelikte) bir elek ile elenir. (Safran) telleri ile karıştırılır. Böylece (sonuç) iyi olur¹²⁶.

3. 17. Nîl (Çivit) Boyası İksiri (اكسير صبغ النيل)

10 dirhem “lacivert taşı” (laziverd-لازورد)¹²⁷, 10 dirhem çivit, 10 dirhem kına, 1 adet “evcil kuş yumurtası”, 2 dirhem “balmumu/petek balı” (âsel şehd-عسل شهد) damıtılmış sirke suyu, damıtılmış Hint/Çin ravendi (âtrafân) suyu ile bunların tamamı iki (ayrı) suda 42 gün boyunca güneş altında bekletilir. Sonra bunların tamamı keten bir bez parçasından yapılan iki keseye boşaltılır. 1 ukiyye çivit ve 40 dirhem Hint/Çin ravendi, 80 dirhem “kalya taşı” (kilî-قلي) ve az miktarda Hint/Çin ravendi tozu yumuşayana dek

¹²¹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrefde*, v. 47ab.

¹²² Gül suyu, kâkule, safran ve şeker terkbinden oluşan tatlı bir erişte.

¹²³ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrefde*, v. 47b.

¹²⁴ Yazma metinde “العطرفان” şeklinde kullanılmış olup “العطرفان” olarak da bilinmektedir. Kuzukulağgiller (Polygonaceae) familyasından geniş yapraklı bir tür ravent. Genelde kökünden istifade edilir.

¹²⁵ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrefde*, v. 47b.

¹²⁶ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrefde*, v. 47b-48a.

¹²⁷ Lapis lazuli.

kaynatılır. Kaynayan suyun köpüğü çivitin üzerine dökülür ve hepsi tam çözülünceye kadar yoğrulur¹²⁸.

3. 18. Nebîz İksiri (اكسير النبيذ)

1 rıtl “sarı kantaron” (dâzî-دذي)¹²⁹, 1 rıtl nebîz¹³⁰ tortusu ve 1 rıtl bal alınıp tamamı yumuşatılır. Nebîzin içine atılan baharatların her birinden birer dirhem ezilir ve bunların tamamı karıştırılır. (Malzemeler) yılanmış ve kaliteli nebîz ile 40 gün boyunca güneşin sıcaklığı altında yoğrulur (ve böylece) taş gibi sertleşir. Bunun 1 dirhemi 50 rıtl su içine katılır ve eriyene kadar el ile karıştırılır. Hemen o saate veya bir gün içinde o su nebîz hâline gelir¹³¹.

3. 19. Sirke İksiri (اكسير الخل)

1 rıtl beyaz şehd balı, 1 rıtl çekirdeklerinden arındırılmış kırmızı “kuru üzüm” (zebîb-زبيب), 1 rıtl “yemen şapı” (şebb-i yemânî-شب يمانى), 1 rıtl “ada soğanı” (basalî'l-بصل العنصل-ؤnsul), 0.5 rıtl kırmızı renkli hurma kuruğu lakı alınır. Bunların tamamı macun hâline gelinceye kadar ezilir. Güneşte olgunlaştırılmış sıcak şarap sirkesi içine basılır taş kadar sert hale gelinceye kadar kırk gün bekletilir. Bundan 1 dirhem miktarı, 50 dirhem tatlı su içine atılır. İçindeki eriyene kadar el ile ezilir. Böylece o “el-hamrî” (الخمري) gibi ekşi sirke hâline gelir. Fakat bu sirke asla ateşe gelmez (ateşte kullanıma uygun değildir)¹³².

3. 20. Gülsuyu İksiri (اكسير الما ورد)

Bir miktar “yaban mersini” (âs-أس), iki parça (kırmızı) “narçiçeği” (cûnbûz-جنيد-ز) gül suyuna atılır. Narçiçeği üç gün, yaban mersini ise bir gün bir gece hava almayan bir kapta bekletilir. Sonra her ikisi kurşun kaplamalı bir kazanın içinde, içindeki su ½ kalıncaya dek bir veya bir günden biraz fazla süreyle harsız bir ateşte pişirilir. Sonra süzülür ve ağzı kapatılabilen başka bir kaba alınır.

Sonra biber, Hint uzun biberi, karanfil, tarçın, damla sakızı, kust, cevz-i bevva, zencefil, kâfûr (ağacı) kökü, lâzen, sümbül, fâğire, kebâbe, “kâkule”

¹²⁸ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 48a.

¹²⁹ Yazma metinde “dazî” olarak geçmekte olup “darzî” olarak da bilinir. *Hypericum perforatum*.

¹³⁰ Çeşitli mahsullerden (hurma, üzüm gibi) üretilen şarap.

¹³¹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 48ab.

¹³² Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 48b-49a.

(heyl-هيل)¹³³, besbâs, “lohusa otu” (zerâvend-زراوند), “üstübec” (isfidâc-1 rasâs-الرصاص-أسفيداج)¹³⁴, “meyan kökü” (‘irku sūs-عرق سوس) ve “acı hıyar/ebu cehil karpuzu” (hanzala-حنظله) (drogalarının) her birinden 5’er dirhem alınır ve gül suyuna basılarak, gül suyu yarı miktarına düşene kadar pişirilir. Ardından süzülür ve (daha önce kapaklı kapta muhafaza edilen) su da eklenir. Sonra bu sular hafifçe ısınmaya dek birlikte pişirilir. Sonra öd, misk, kâfûr, safran teli ve amber alınır, sıcak suyun içinde iyice eriyinceye dek bir gün bir gece bekletilir. Ardından sıcak su ile karıştırılır ve ağzı kapalı bir kap içinde olgunlaşmaya kadar bırakılır. Şayet mevsim yaz ise güneşin altında 7 hafta bekletilir. Kış mevsiminde ise hafif bir ateşin üzerinde pişirilir ve kaldırılır (olgunlaşması için bir yerde bekletilir). Ne kadar beklerse o kadar kaliteli olur. Bu (tarif) yapılmak istendiğinde küçük ritliye şişelerin¹³⁵ her birinin boğazına kadar, damıtılmış “mâ’u’l-uyûn”dan (kaynak suyu) doldurulur. Suyun renginin sarıya dönmemesi için devalardan bir veya iki damla damıtılır ve çalkalanır. Sonra ağzına kadar gül suyu ile tamamlanarak (doldurularak) ağzı sıkı bir biçimde kapatılmış surette iki gün boyunca güneşte bekletilir¹³⁶.

Gül Suyu İçin Bir Diğer İksir (اكسير آخر للما ورد)

10 dirhem yaban mersini, 20 dirhem narçiçeği yukarıda geçtiği şekilde suya basılır ve 1/3’ü kalıncaya dek pişirilir. Sonra süzülür ve içine cevz-i bevva, kebbâs, “iri karanfil?” (karanfil-i kebbâs-قرنفل كباش), kust, sümbül, biber, Hint uzun biberi, zencefil, “tanbel yaprağı” (ورق التانبل)¹³⁷ ve meyan kökü suyu (karışımları) atılıp yarılanıncaya dek pişirilir. (Daha sonra kaynatılan bu maddeler) süzülür ve içine 3 kırat kâfûr, 1.5 kırat misk, 4.5 kırat kumârî tipi öd konulur (ardından) üç gün boyunca güneşin altında (bekletilerek) kabarması sağlanır. (Nihayetinde buna) tamı tamına 2 ritl gül suyu, 8 ritl damıtılmış su ve iki damla fukkaâ (eklenerek) sıcak bir mekânda bir gün bir gece bekletilir. (Böylece) kaliteli olur.¹³⁸

¹³³ Yazma nüshada “hiyl”(هيل) olarak geçen bu kelime muhtemelen kâkule manasına gelen “heyl”(هَيْل)dir.

¹³⁴ Boya yapımında kullanılan bazik kurşun karbonat.

¹³⁵ 1 ritl miktarında sıvı alabilen özel şişeler.

¹³⁶ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefde*, v. 49ab.

¹³⁷ “Tanbel yaprağı”nın Kumr Adası’ndan (Bugünkü Madagaskar) temin edildiği söylenmektedir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Buldân*, cilt 4, s. 397.

¹³⁸ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefde*, v. 49b-50a.

Gül Suyu İçin Bir Diğer İksir (آخر للما ورد)

Narçiçeği, yaban mersini önceki (tarifin ölçüsü miktarı) kadar alınır. Yine önceki (tarifte olduğu) gibi ıslatılır, pişirilir ve süzülür. Bir Hint cevizi, karanfil, sümbül, biber, Hint uzun biberi, meyan kökü ve kâfurun her birinden 1 miskal alınarak pişirilmiş ve süzülmüş olan (malzemenin) üzerine eklenir. (Tekrar) pişirilir ve içine 1 dirhem kâfûr, 0.5 dirhem öd ve 3 dirhem misk katılır¹³⁹.

Gül Suyu İçin Bir Diğer İksir (آخر)

20şer dirhem, yaban mersini, narçiçeği ve meyan kökü alınır. Evvelki (tarif) gibi pişirilir ve süzülür. İçine 5 karanfil, 5 kust, 5 kâfûr, 3 safran, 3 öd ve 3 dirhem misk konulur. Taştan mâmûl bir tencerede iyice pişirilir ve fukkaâda olduğu gibi köpük atılır¹⁴⁰.

Gül Suyu İçin Bir Diğer Tarif (آخر للما ورد)

10 dirhem makâsîrî sandalı, onun ölçüsünde (10 dirhem) narçiçeği ayrı ayrı ıslatılır ve birlikte pişirilir, (sonra) suyu süzülür ve bunun içine sümbül, cevz-i bevâ, hîl, kebbâş, karanfil, Irak su'du, safran teli, tanbel yaprağı, kâfûr kökü gibi baharatların her birinden 1 dirhem eklenir. Ayrıca 1'er kîrat misk, öd, ham amber, kâfûr ve havlincan eklenir¹⁴¹.
Temme (Tamamlandı)

Sonuç

Ortaçağda sıkça tercih edilen koku ve parfümerilerden bahseden Yuhannâ, bu eserinde koku hammaddeleri, menşeleri, çeşitleri, kaliteleri; kokunun fiziksel ve kimyasal özellikleri, sahte ve gerçeğini ayırt etme yolları ve az da olsa tıbbî faydaları hakkında bilgi vermiştir.

Yuhannâ'nın ele aldığı hammaddelerin menşelerine bakıldığında çoğunluğu Sofala'dan olmak üzere Azerbaycan, Bahreyn, Cidde, Cündiştâpûr, Çin, Habeşistan, Meysan, Nihâvend, Suriye, Tibet ve Yemen gibi muhtelif topraklardan temin edildiği anlaşılmaktadır. Genelde hammadde çeşitleri getirildiği ülke veya şehre nispet edilerek "Soğdî", "Hindî" ve "Sinî" (misk türlerinde olduğu gibi) isimlendirilmiştir.

¹³⁹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tibi'l-Mufrede*, v. 49b-50ab.

¹⁴⁰ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tibi'l-Mufrede*, v. 50b.

¹⁴¹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tibi'l-Mufrede*, v. 50b-51a.

Tariflerde kullanılan ağırlık ve ölçü birimleri ortaçağ İslam dünyasında yaygın olarak kullanılan “dirhem”, “menn”, “miskal”, “rıtl” ve “ukiyye”dir.

Metinden anlaşıldığı kadarıyla tarifler bazen müellif tarafından tek başına yapılırken bazen de bir yardımcısının desteğiyle hazırlanır. Hammaddelerin parçalanması, dövülmesi, ufalanması, elenmesi, kaynatılması, kurutulması ve saklanması dikkat edilen unsurlar vardır. Ufalanmış maddelerin ipek bezden geçirilmesi; pişirilirken ve pişirildikten sonra kullanılan kabın hammaddesi; kurutma işlemi için genelde kuru, serin ve gölge bir yer tercih edilmesi; özelliğine göre güneşte bırakılması tariflerin tutmasının püf noktaları olarak sayılabilir. Nihayetinde elde edilen kokuların genelde pahalı olduğu, elit kimselere satıldığı veya bazen hammaddenin doğrudan kadınlar için özel olarak üretilen parfümerilerin içine eklendiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

1. Barras, João de, *Ásia, Dos Feitos que os Portugueses Fizeram no Descobrimto e Conquista dos Mares e Terras do Oriente*, yay. haz. António Baião, cilt 1, Coimbra 1932.
2. Brockelmann, Carl, *GAL (Geschichte der Arabischen Litteratur)*, C. F. Amelangs Verlag, Leipzig 1909 (2. Baskı).
3. Campbell, Donald, *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages*, cilt 1, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London 1996.
4. Doru, Nesim, *Doğu'dan Batıya Köprü Süryaniler Felsefe ve Çeviri Geleneği*, Dipnot Yayınları, Ankara 2007.
5. Elgood, Cyril, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, Cambridge University Press, Cambridge 1951.
6. En-Nedîm, *el-Fibrîst*, thk. Rıza Teceddüd, [y.y., t.y.] Tahran 1971.
7. Er-Ruhâvî, İshak b. Ali, *Edebu't-tabîb*, Edirne Selimiye Kütüphanesi, Demirbaş Nr: 1658.
8. Hinz, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Ali Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.
9. İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ*, nşr. Fuâd Seyyid, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1985.
10. İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ*, ed. August Müller, Tıpkıbasım: Fuat Sezgin, cilt 1, Frankfurt am Main 1995.
11. İbn Sîde, *el-Muhassas*, cilt 3, Daru İhyâ'it-Turasi'l Arabî, Beyrut 1996.
12. İbnü'l-Kıfî, *İhbâru'l-Ulemâ*, thk. İbrahim Şemseddîn, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
13. Kavak, Mehmet, "Ortaçağda Misk", *Vakanüvis Dergisi*, cilt 3 (2018), ss. 188-229.
14. Kaya, M. Cüneyt., "Yuhannâ b. Mâseveyh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt 43, İstanbul 2013, ss. 582.
15. Levey, Martin, "Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances", *Journal of the History of Medicine*, cilt 16 (October 1961), ss. 394-410.
16. Pioreschi, Plinio, *A History of Medicine: Byzantine and Islamic medicine*, cilt 4, Horatius Press, Omaha 2004.
17. Saîd el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-ümem*, nşr. Luvis Şeyho el-Yesûî (Louis Cheikho), Beyrut 1912.
18. Sbath, R. P. P., "Traité sur les substances simples aromatiques (Kitâbu cevâhiri't-tîbi'l-mufrede)", *Bulletin de l'Institut d'Égypte*, Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale (Ifao), cilt 19, Kahire 1937, ss. 5-27.
19. Sezgin, Fuat, *GAS (Geschichte des Arabischen Schrifttums)*, cilt 3, E. J. Brill, Leiden 1970.

20. Ulmann, Manfred, *Islamic Medicine*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1978.
21. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l- Buldân*, cilt 4, Dâru Sâdır, Beyrut 1995.
22. Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-tîbi'l-mufrefde*, Universitätsbibliothek Leipzig, Vollers (Karl Vollers Leipzig El Yazmaları Tasnifi) Demirbaş Kodu: 0768-02.

Web Kaynakları

(Erişim: 2018, https://www.refaiya.uni-leipzig.de/receive/RefaiyaBook_islamhs_00006473).

(Erişim: 2018, https://www.refaiya.uni-leipzig.de/receive/RefaiyaBook_islamhs_00006475).

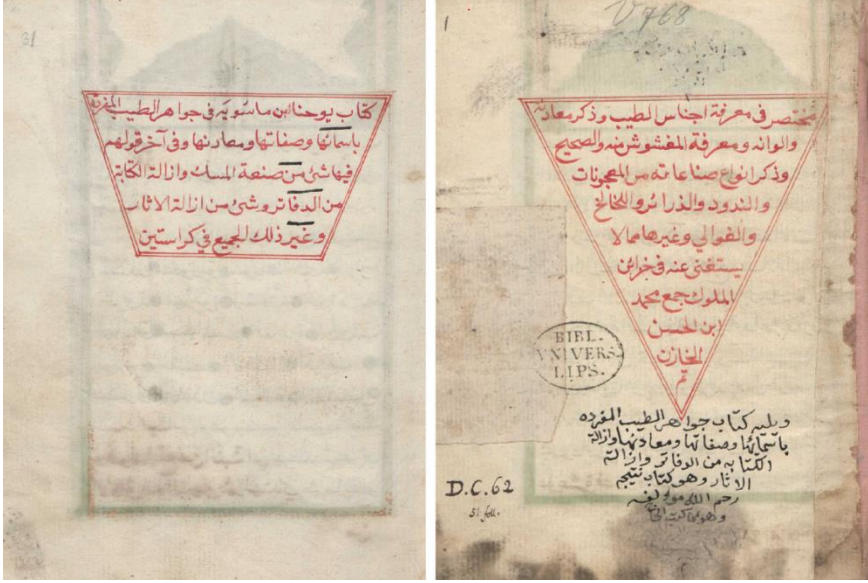
(Erişim: 2019, <https://iiif.wellcomecollection.org/image/V0006562.jpg/full/full/0/default.jpg>).

Leipzig Nüshası'nın 2. Bölümü olan Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede'nin
Başlangıç (sağda) ve Sonuç (solda) Kısmı

Yuhannâ b. Mâseveyh, Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede, v.31b, 51a.

Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede: İç Kapak
Bütünleşik Leipzig Yazması: İlk Varak

İlk Varak, Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v.1a.
İç Kapak, Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v.31a.

Mesuc (Yuhannâ b. Maseveyh)'yi Tasvir Eden Sulu Boya Çalışması

Wellcome Library (London)

Erişim: 2019,

<https://iiif.wellcomecollection.org/image/V0006562.jpg/full/full/0/default.jpg>

Bağdâd'da Bir Moğol Yönetici: Emir Aruk¹

Mustafa Aylar²

Özet

Abbâsîler zamanında kurulan ve İslâm dünyasının en önemli şehirlerinden biri olan Bağdâd, 1258 yılında İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülegü tarafından ele geçirildi ve büyük yağma, tahrip ve katliama maruz kaldı. Her ne kadar Ata Melik Cüveynî gibi tecrübeli birinin şehrin yönetiminde görevlendirilmesi Bağdâd için müsbet neticeler doğursa da şehirdeki sıkıntılar tam anlamıyla sona ermedi. İlhanlı Devleti'nde yaşanan taht karışıklıklarının ardından Emir Buka gayretiyle tahta geçen Argun döneminde, Buka'nın kardeşi Emir Aruk, Bağdâd hâkimliğine getirildi. Emir Aruk, ağabeyi Emir Buka'nın gücüne dayanarak Bağdâd'da şahsi gücünü ve servetini artırdı. Buna ilaveten diğer Moğol emirlerini rahatsız edecek birtakım davranışlarda bulundu. Bu durum Bağdâd'da mevcut olan problemleri daha da arttırdı. Her geçen gün Emir Aruk ve ağabeyi Buka'nın yaptığı şeyler daha çok kişiyi rahatsız etmeye başladı. Nitekim Bağdâd şahnesi Tatarkiya'nın yardımcısı olan Yahudi Sa'düddeve, bu durumu İlhanlı hükümdarı Argun'a bildirdi. Nihayet İlhanlı hükümdarı Argun, Buka ve Aruk kardeşlerin iktidarına son vererek her ikisini de ortadan kaldırdı. Yaklaşık beş yıl Bağdâd hâkimliğinde bulunan, şehirdeki yardımcılarıyla birlikte halka zulmeden, çok miktarda para, mal ve mülk toplayan Emir Aruk'un Bağdâd hâkimliği böylece sona ermiştir.

Giriş

XIII. yüzyılın başlarında Cengiz Han'ın komutasındaki Moğollar kısa bir süre içinde Asya'nın büyük bölümünde hâkimiyet kurdular. Moğolların ortaya çıkışı İslâm dünyası için oldukça kötü sonuçlar doğurdu. 1251 yılında Büyük Moğol Devleti'nin başına geçen Mengü, kardeşi Hülegü'yü o sırada Moğol hâkimiyetini kabul etmemiş olan İsmâîlîler ve Abbâsîler üzerine gönderdi. Hülegü'nün Yakıdoğu'ya gelmesi ile birlikte Karakurum'a tabi olan İlhanlı Devleti kuruldu. Hülegü, ağabeyi Mengü'den aldığı emir gereği Moğol tabiiyetini kabul etmeyen Sünnî İslâm dünyasının temsilciliği Abbâsî Halifeliğinin başkenti Bağdâd'ı ele geçirdi (656/1258). Bağdâd'ın Moğol-

1 Bu çalışma, tarafımızca hazırlanan “İlhanlılar Döneminde Bağdad (1258-1335)” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Ortaçağ ABD, mustafaaylar@gmail.com, Orcid: 0000-0002-5536-283X

lar'ın eline geçmesi ile birlikte ilk defa şehirde yöneticisi Müslüman olmayan bir idarenin başlangıcı demektir. Ancak kısa bir süre sonra Ata Melik Cüveynî'nin şehrin hâkimliğine atanması Bağdâd için olumlu bir gelişmeydi. Ata Melik Cüveynî, şehirde Moğol emirleri ile zaman zaman problem yaşamasına rağmen ağabeyi Şemseddin Cüveynî'nin desteği ile galip gelmeyi başardı. Ancak Cüveynî ailesi İlhan Abaka'nın oğlu Argun nezdinde itibar kazanan Mevdülmülk'ün karalamalarına engel olamadı ve atılan iftiralar ailenin sonunu getirdi. Her ne kadar Hülegü'nün oğlu Ahmed Tegüder'in Abaka'nın ölümünden sonra İlhan olduğu dönemde (1282-1284) Cüveynî ailesi biraz nefes alsada, yeğeni Argun'a karşı yaptığı mücadeleyi kaybetmesi sonucunda Argun'un İlhan olması Cüveynî ailesinin durumu tersine çevirdi.

Emir Aruk'un Bağdâd Hakimliği ve Döneminde Meydana Gelen Hâdiseler

Argun'un İlhan olmasında Moğol emirlerinden Buka'nın oldukça büyük bir rolü vardı. Celayir kabilesinden Hukulay'ın oğlu olan Buka ve kardeşi Aruk, babalarını küçük yaşta kaybettikleri için Abaka tarafından büyütülmüş ve yetiştirilmişlerdi.³ Ahmed Tegüder'in İlhan seçimi için düzenlenen kengeşte Aruk, ağabeyi Buka ile birlikte Argun tarafını tutmuştu.⁴ Ahmed Tegüder'in İlhan seçilmesinden sonra Cüveynî ailesinin düşmanı Mevdülmülk'ün yargılanması görevi Aruk ve Suncak Aka'ya verilmişti.⁵ Ancak 681/1282-3 yılında Argun, Bağdâd'da kışladığı sırada çok sayıda Moğol emiri ve askeri Argun'u destekliyor ve Argun'un Ahmed Tegüder ve Cüveynî ailesi üzerindeki tehdidi devam ediyordu. Bu nedenle Ahmed Tegüder, korkuya kapılarak Şehzade Cuşkab, Aruk ve Kurmîşi komutasında bir ordu oluşturmuştu.⁶ Aruk bu esnada şehzade Cuşkab'ın hizmetinde idi. Ahmed Tegüder'in öldürülmesinden sonra Aruk, ağabeyi Buka'nın aksine bu defa şehzade Cuşkab'ın tarafını tutarak onun İlhan olmasını istemişti.⁷

Buka'nın yoğun gayretleri sonucu İlhanlıların yeni hükümdarı olan Argun, 27 Cemaziyelevvel 683/11 Ağustos 1284 tarihinde İlhanlı tahtına

3 Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *Kitâb-ı Târih-i Mübârek-i Gâzânî: Dâstân-ı Abağa Han ve Sultân Ahmed ve Argun Han*, nşr. Karl Jahn, Mouton&Co 1957, s. 36-37.

4 Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, nşr. Muhammed Rüşen, Mustafa Müsevî, Neşr-i Elburz, Tahran 1373, s. 1125; Türkçe trc., *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İ. Aka, M. Ersan, A.H. Khelejani, TTK, Ankara 2013, s. 129.

5 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1128; Türkçe trc., s. 131.

6 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1131; Türkçe trc., s. 134.

7 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1145; Türkçe trc., s. 146; Kadı Ahmed Tetevî, Asîf Hân Kazvîni, *Târih-i Elîfî*, C. VI, Tashîh Gulâmırzâ Tabâtabâyî Mecid, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1382, s. 4157.

oturduktan sonra⁸ vezirlik makamını ise tahta geçmesinde büyük rolü olan Buka'ya vererek memleketin bütün işleri için ona tam yetki verdi.⁹ Buka'nın kardeşi Aruk'u ise Bağdâd ve Diyarbekir emirlik ve hâkimliğine tayin etti.¹⁰ Bağdâd hâkimliği bu sırada Ata Melik Cüveynî'nin bendezadesi Kutlukşah, nökerlerinden Mecededdin Kubetî ve diğer bazı kişilerin elinde idi.¹¹ Bedreddin Has Hâcib'i, Bağdâd'ın Sahib-i Divanı olarak görevlendiren yeni İlhan, Sadeddin Muzaffer b. el-Müstevfi el-Kazvîni'yi müşrif olarak vazifelendirdi. Görevinden azledilen Bağdâd şahnesi Tatarikiya¹² yerine Emir Tunskay ve Mecededdin b. Esîr ortak olarak Bağdâd şahneliğine atandı. Ancak Tatarikiya Bağdâd'da kalmaya devam etti.¹³ Reşidüddin'e göre şahne olarak görevlendirilen Emir Tunskay, Bağdâd'a geldikten sonra kabiliyetli ve iş bilir bir kimse olan Yahudi Sa'düddeve'yi kendi naipliği ve hacipliğine tayin etmiştir.¹⁴

Argun'un tahta çıkışı İlhanlılarda önemli hizmetlerde bulunan Cüveynî ailesi için sonun başlangıcı oldu. Önce İsfahan ve ardından Kum şehrine kaçan ve Hindistan tarafına gitmek isteyen Şemseddin Cüveynî, Argun'un kendisinden intikam almasından korkuyordu. Bu sırada kendisine eğer Argun'un kulluğuna giderse affedileceği haberi verildi. Bunun üzerine geri dönen Şemseddin Cüveynî'yi Buka, bizzat Argun'un kulluğuna götürdü.¹⁵ Argun, Şemseddin'e fazla iltifat etmemesine rağmen kırıngınlığını da belli etmedi.¹⁶ M. Uyar'a göre Argun, Buka'yı pasifize etmek ve başka bir büyük

- 8 Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Abbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 113; Mustafa Uyar, "İlhanlı Devletinde Argun Dönemi (1284-1291)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001, s. 36.
- 9 Buka hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Uyar, "Buqa Chingsang: Protagonist of Qubilai Khan's Unsuccessful Coup Attempt against the Hülegüid Dynasty", *BELLETTEN*, C. 81, No: 291, 2017, s. 373-386; Türkçe trc., "[Jubilay Han'ın Hülegü Hanedanlığı'na Karşı Düzenlediği Başarısız Darbe Girişiminin Ana Karakteri: Buqa Çingsang]", çev. Erhan Ateş, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 7, No: 1, 2020, s. 217-227.
- 10 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1155; Türkçe trc., s. 152; Reşidüddin, *Kitâb-ı Târih-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 62; Ebû Süleymân Dâvud b. Ebî'l-Fazl Muhammed Benâkitî, *Târih-i Benâkitî*, nşr. Cafer Şîar, Encümen-i Âsar-ı Millî, Tahran 1348, s. 442; Ebû'l-Fazl Abdurrezzâk bin Ahmed el-Şeybânî el-Bağdâdî İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ ve'l-İccâribü'n-Nâfiâ fi el-Mâiye es-Sâbie*, nşr. Mustafa Cevâd, Bağdad 1351, s. 436-437; Farsça trc., *el-Havâdisü'l-Camiâ (Rûyidâdhâ-yi Karn-i Heftom-i Hücri)*, çev. Abdulmuhammed Âyetî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1381, s. 261-262; Kadı Ahmed Tetevî, Asif Hân Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C. VI, s. 4160.
- 11 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1164-65; Türkçe trc., s. 159.
- 12 665/1267 tarihinde Abaka tarafından Bağdâd şahnesi olarak atanan Tatarikiya, 677/1279'da Ata Melik Cüveynî'nin karalanmasına karıştığı için tutuklanmış, 682/1283'de tekrar şahne olarak Bağdâd'a gönderilmişti.
- 13 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 436; Farsça trc., s. 261-262.
- 14 Reşidüddin, *Kitâb-ı Târih-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 68.
- 15 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Abbâr*, s. 113; Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1156-1157; Türkçe trc., s. 152-153.
- 16 Vassâf'a göre Argun, Şemseddin Cüveynî'yi çok iyi karşılamış ve Sahib-i Divan ile beraber memleket işlerinde görevlendirmiştir. Abdulmuhammed Âyetî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*,

vezirin gölgesinde kalmasına neden olmak için Şemseddin Cüveynî'yi tekrar devlet hizmetine almıştır.¹⁷ Ancak Şemseddin Cüveynî gibi tecrübeli bir devlet adamını kendisine rakip gören Buka, Argun'u kışkırtarak Şemseddin Cüveynî'nin Abaka'ya yaptığı şeylerin bir benzerini de ona yapabileceğini söyledi. Buna ilaveten Şemseddin Cüveynî'nin düşmanlarından Fahreddin Müstevfi ve Hüsameddin Hâcib, Argun'un huzurunda Şemseddin'i Buka'ya karşı kötüyüp kışkırttılar. Bu nedenle Ucan'da Şemseddin Cüveynî'den iki bin tümen altın alınması için ferman çıktı.¹⁸ Ancak bu parayı ödeyemediği için 4 Şaban 684/16 Ekim 1284 tarihinde idam edildi.¹⁹

Cüveynî ailesinin ortadan kaldırılması İlhanlılar içindeki problemi daha da artırdı. Artık devlet içerisinde önemli bir rakibi kalmayan Argun'un tah-tı borçlu olduğu Emir Buka, devlet içinde en güçlü kişi olmuştu. Buna ek olarak 27 Zilhicce 684/23 Şubat 1286 tarihinde Büyük Kaan'ın yanından dönen Ordu Kiya, Argun'un Han ve Buka'nın *Çing-Sang*²⁰ ünvanı aldığına dair bir yarlığ getirdi.²¹ Bu unvan, Yuan İmparatorluğunda imparatorun sonraki en yüksek rütbe idi ve Buka'yı dokunulmaz yapmıştı.²² Bu unvana sahip olduğu için sadece imparatora hesap verebilen Buka, gücünü daha artırdı ve bağımsız hareket etmeye başladı. Buka'nın bu denli güce ulaşması diğer Moğol emirlerini rahatsız etmesine rağmen²³ kendisine karşı hiçbir şey yapamıyorlardı.²⁴ Buna karşın Buka'nın kardeşi Aruk bu durumdan son derece memnundu.

Serav²⁵ ve Erdebil arasında Sayın mevkiinde yapılan kurultaydan sonra 11 Recep 684/12 Eylül 1285 tarihinde Buka'nın kardeşi Aruk, Bağdâd'a gönderildi.²⁶ Aruk'un tayini sırasında Bağdâd'daki görevliler arasında bir-

Pejtheşgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mütâlaât-ı Ferhengî, Tahran 1383, s. 82.

17 Uyar, "Buqa Chingsang", s. 378; Türkçe trc., s. 221-222.

18 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1157-1158; Türkçe trc., s. 153-154.

19 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 617; Giyâseddin b. Humâmeddin Hândmîr, *Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâdü'l-Beşer*, C. III, Tashih Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1362, s. 127; Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1158-1160; Türkçe trc., s. 154-156; Aksarayî, *Müsâmeret el-Ahbâr*, s. 114; İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 439; Âyetî, *Tahrîr-i Tarih-i Vassâf*, s. 83.

20 Çing-Sang ünvanı Cengiz döneminde baş yarguçu için kullanılmışsa da daha sonraki dönemde idareci, devlet kâtibi, baş vezir ve hükümdar naibi olanlara verilmiştir. Ankhbayar Danuu, "İlhanlı Devleti'nde Vezaret", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2016, s. 176.

21 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1161-1162; Türkçe trc., s. 157

22 Uyar, "Buqa Chingsang", s. 379; Türkçe trc., s. 222.

23 Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 127-128; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 621-622.

24 Âyetî, *Tahrîr-i Tarih-i Vassâf*, s. 129.

25 İran'da günümüzde Doğu Azerbaycan Eyaletine bağlı Serab ili.

26 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1160; Türkçe trc. s. 156.

takım çatışmalar yaşanıyordu. Argun'un İlhan olmasıyla birlikte Mecdül-mülk'ün yandaşları, özellikle Abaka döneminde Cüveyni ailesinin düşmanı olan el-Müstevfi el-Kazvîni ailesi yeniden güç kazandı. 10 Cemaziyelevvel 683/25 Temmuz 1284 tarihinde Meceddedîn İbnü'l-Esir, bir grup Moğol ile birlikte Bağdâd'a geldi. Sa'düddeve'nin kardeşi Mühezzebüddeve'yi divanda naibi olarak görevlendirdi. Meceddedîn'in Bağdâd'a gelişi Cüveyni ailesi ve ona yakın olanlar için kötü sonuçlar doğurdu. Şemseddin Cüveynî'nin oğlu Şerafeddîn Harun Cüveynî, onun naibi Şemseddin Zerdiyan, İzzeddin Celal ve Kadı Nizameddîn Bendenîci tutuklandı ve kendilerine işkence edilerek İsmetiyye'de hapse atıldı. Nizameddîn Bendenîci bir hayvana bindirilerek Bağdâd sokaklarında gezdirildi ve onun akrabası ve divan vekili Şerafeddîn Muhammed b. Busala'ya işkence edilerek kendisinden mal talep edildi.²⁷ Emir Aruk'un Bağdâd'a gelişine kadar hapiste kalan Şerafeddîn Harun, Aruk'un gelişinden sonra onun şefaatiyle serbest kaldı ve Aruk'un hizmetine girdi.²⁸ 12 Rebiülahir 685/7 Haziran 1286 yılında Argun, Sugurluk'a geldiğinde Aruk, Harun Cüveynî ve diğer görevlilerle birlikte Argun'u karşılamaya gitmişti.²⁹

Aruk'un Bağdâd'a gelişinin bu defa Argun tarafından tayin edilen görevliler için son derece olumsuz neticeleri oldu. Buka'ya güvenen Aruk, 685/1286 yılında Argun'un iradesine karşı çıkararak Meceddedîn İbnü'l-Esir, müşrif Emir Ali Cekiban³⁰ ve kâtip Sadeddîn el-Kazvîni'yi görevlerinden azlederek Irak idaresini Azizeddîn el-Erbilî ve Meceddedîn İsmail b. İlyas'a verdi. Daha sonra adı geçen kişiler haklarında soruşturma yapılması için Azizeddîn el-Erbilî ve Meceddedîn İsmail b. İlyas'a teslim edildi. Yapılan soruşturmada yolsuzluk yaptıkları tespit edilen bu kişilerden eksik olan mallar istendi. Soruşturma neticesinde suçlu bulunan bu kişiler büyük orduya gönderilip burada idam edildiler.³¹ Argun'un izni olmadan böyle bir şey yapılması İlhamı oldukça rahatsız etti. Dahası Meceddedîn İbnü'l-Esîr, şehzade Geyhatu'nun incüsü idi. Bu durum Geyhatu'yu oldukça kızdırdı ve bu nedenle Aruk'a saldırmak için fırsat kollamaya başladı. Hülegü'nün dördüncü kızı Tudukaş'ın eşi Yisu Buka Gürekan da bu sırada Aruk'un düşmanlarından biri idi ve bu konuda Geyha-

27 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 437-438; Farsça trc., s. 262-263.

28 Hend Gilli-Elewy, *Bagdad nach dem Sturz des Kalifats: Die Geschichte einer Provinz unter ilhânischer Herrschaft (656-735/1258-1335)*, Berlin 2000, s. 80.

29 Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1162; Türkçe trc., s. 157; Henry H. Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, C. III, Taipei 1970, s. 321.

30 Mecdülmülk'ün adamlarından biri olan Cekiban, 681/1282-3'te Ata Melik'in yeniden görevden getirilmesinden sonra tutuklanmış, 684/1285 tarihinde Sadeddin Kazvîni'nin yerine müşrif olarak atanmıştı.

31 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 448-449; Farsça trc., s. 269; Reşidüddîn, *Kitâb-ı Târih-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 66-67.

tu'yu kıskırtıyordu.³² Aruk, bu meseleden ağabeyi Buka'nın desteği ile kurulabilirdi. Nihayet bazıları Aruk'un bu işi Harun Cüveynî'nin yönlendirmesi ile yaptığını söylediler. Bundan dolayı Harun, eşi Rabia'nın ölümünden bir hafta sonra Aladağ civarında idam edildi.³³ Aynı zamanda Yisu Buka Gürekan'ın ölümüyle de ortalık iyice yatıştı.³⁴ Ancak Vassaf, Aruk'un Mecededdîn İbnü'l-Esîrle işbirliği yapmakla suçladığı Harun'u zimmetine para geçirmekle itham ederek öldürttüğünü ifade etmektedir.³⁵ Buna karşın İbnü'l-İbrî, bu üç kişinin Argun'un huzurunda Aruk aleyhinde zorla büyük miktarda para toplaması ve tahribat yapması gibi ithamlarda buldukları için Buka tarafından idam emri verildiğini ifade etmektedir.³⁶

Ağabeyi Buka'nın aksine Aruk'un Cüveynî ailesine destek verdiği görülmektedir. Aynı şekilde Cüveynî ailesini sevmeyen ve daha da önemlisi Argun tarafından görevlendirilen kişilerin İlhan'ın izni olmadan öldürülmesi bir nevi hükümdarın otoritesine karşı gelmek anlamına geliyordu. Bu nedenle Aruk'un böyle bir harekette bulunması, zaten Buka nedeniyle rahatsız olan Argun'u daha da kızdırdı. Bu sırada büyük bir servet ve iktidar elde eden Buka, diğer emirleri küçümsüyordu.³⁷ Hatta Emir Togan'ı yasa gereği sopalatmış ve ona küfür etmişti. Onun bu gücünden ve tutumundan oldukça rahatsız olan Moğol emirleri her fırsatta onu Argun'a kötülüyorlardı. Aynı şekilde kardeşi Aruk da Bağdâd'da oldukça bağımsız bir idare sürüyordu. Bu konuda Reşidüddîn "*Aruk Bağdâd'da emirlere layık değil, padişahlar gibi yaşıyordu. Argun'un elçilerine iltifat etmeyip oranın vergilerini hazineye göndermiyordu.*" diye ifade etmektedir.³⁸ İbnü'l-İbrî ise şunları söylemektedir: "*Bu iki kardeş altı sene müddetle Moğol devletini tarife sığmaz, büyük bir debdebe ve ihtişam içinde idare ettiler. Bunlar hanlar hanı Argun'un işlerini ihmal ediyor ve at, altın, gümüş ve mücevher toplamakla meşgul oluyorlardı.*"³⁹ Buka'nın güçlü konumu ve Aruk'un neredeyse bağımsız ve mağrur yönetimi Moğol emirleri arasında ciddi şekilde rahatsızlık uyandırıyor.

Aruk'un Irak'ta halka zulmetmesi ve halktan zorla para toplaması şehirde kargaşaya neden olmuştu. Aruk'un yardımcısı ve Aruk tarafından müş-

32 Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1162; Türkçe trc., s. 157; Howorth, *History of the Mongols*, C. III, s. 321.

33 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 450; Farsça trc., s. 270; Reşidüddîn, *Kitâb-ı Târih-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 67.

34 Reşidüddîn/Rüşen, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1163; Türkçe trc., s. 157.

35 Âyeti, *Tâhîr-i Tarih-i Vassâf*, s. 84; Howorth, *History of the Mongols*, s. 321.

36 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 622.

37 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 621-622.

38 Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1166-1167; Türkçe trc., s. 160-161; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 622.

39 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 623.

rif olarak görevlendirilen Kutlukşah, Bağdâd'da halktan zorla borç almak için milleti zorluyordu. Bu nedenle halk Kutlukşah'ın tutumundan nefret etmeye başlamıştı.⁴⁰ Şahne Tunskey'nin yardımcısı Yahudi Sa'düddevele kısa süre içinde Bağdâd'da oldukça güçlü bir duruma gelmişti. Sa'düddevele'nin Bağdâd'da bulunması Kutlukşah ve diğerlerinin etki alanını kısıtlıyordu. Bu nedenle 686/1287 yılında Sugurluk'a giderek Sa'düddevele hakkında şikâyetle bulundular. Sa'düddevele iyi bir tabib olduğu için bazı emirler onun Argun'un yanında hizmet vermesinin daha faydalı olacağını söylediler.⁴¹ Bunun üzerine 687/1288 yılında Sa'düddevele Bağdâd'dan Argun'un mevkii olan Tebriz'e gitmek zorunda kaldı.⁴²

Bu durum Sa'düddevele lehine büyük fırsatlar doğurdu. Burada itibarlı gördüğü Moğol emirlerinden Ordu Kiya ile dostluk kurdu. Ordu Kiya'ya "*Bağdâd mallarında büyük bir kazanç var. Eğer oranın hakimliğini istersen ben de sana hizmet ederim. Hem hazine mallarını diğerlerinden daha iyi göndeririz. Hem de emirin hassası için iyi kazançlar var hem de Bağdâd amillerinden arta kalan malları da ele geçiririz.*" dedi. Bu teklif Ordu Kiya'ya cazip geldi ve durumu Argun'a arz etti.⁴³ Bu sırada Argun'un bir rahatsızlığını iyileştirecek onun nazarında büyük itibar kazanan Sa'düddevele⁴⁴ Aruk'u İlhan'a şikâyet ederek Bağdâd'da yolsuzluk yapıldığını ve 500 tümen emvali Aruk'un zimmetine geçirdiğini söyledi.⁴⁵ Ayrıca Argun'a iktisadî ve idari konularda tavsiyelerde bulundu. Bilhassa Bağdâd'daki idari ve mali konularda edindiği tecrübeleri Argun'a aktarması İlhanlı hükümdarını çok memnun etti.⁴⁶ Sa'düddevele'nin kendisine anlattıklarından etkilenen Argun, Sa'düddevele'yi Ordu Kiya ile birlikte Bağdâd'a tahsil için gönderdi.⁴⁷ Zaten Müslümanlarla arası iyi olmayan Argun, Cüveynî ailesinin ortadan kaldırılmasından sonra meydana gelen idareci boşluğunu-yani İran kökenli yöneticilerin boşluğu-

40 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 450-451; Farsça trc., s. 270.

41 Reşidüddin, *Kitâb-ı Târih-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 68; Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1164-1165; Türkçe trc., s. 159; İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 450; Farsça trc., s. 270.

42 Âyeti, *Tabrîr-i Tarîh-i Vassâf*, s. 141; Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1164, 1165; Mustafa Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddevele", *AÜDTÇFTAD*, C. XXI, No: 33, 2003, s. 132.

43 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1165; Türkçe trc. s. 159-160.

44 Gıyâseddin b. Humâmeddin Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, nşr. Said Nefisi, Tahran 1355, s. 296.

45 Hamidüddin Muhammed b. Hândşâh b. Mahmud el-Belhî Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ fî Sîret el-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, C. V, Tashih ve Tahşiyeye Cemşid Kiyânfer, İntişârât-ı Esâtür, Tahran 1380, s. 4175.

46 Âyeti, *Tabrîr-i Tarîh-i Vassâf*, s. 133.

47 Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 128; Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1164; Türkçe trc., s. 159-160.

nu-Yahudi unsurları ile doldurmaya başlamıştı. Böylelikle İran Yahudileri'nin Orta ve Yakınoğudaki yükselişleri bu vesile ile başlamış oluyordu.⁴⁸

686/1287 yılında Sa'düddeve ve Ordu Kiya'dan oluşan heyet Bağdâd'a gelerek durumu soruşturmaya başladılar. Aruk ve Kutlukşah'ın halktan yardım adı altında topladığı özel vergileri kaldırdılar. Aruk ve Kutlukşah'tan halktan zorla topladıkları büyük miktarda parayı istediler ve gelirlere kendilerine ayırdıkları payı sordular.⁴⁹ Bu soruşturmada sonra Argun'un yanına dönen heyet, Aruk ve yardımcısı Kutlukşah'ın halka nasıl davrandığını ve bu sayede elde etmiş oldukları serveti Argun'a anlattı. Bu sırada Diyarbekir ve etrafında ardı ardına çeşitli şekillerde Aruk'a dair şikâyetler de geliyordu.⁵⁰ Argun, Kutlukşah'ın malvarlığının müsadere edilmesini emretti. 687/1288 yılında Ordu Kiya ve Sa'düddeve'yi daha geniş yetkilerle hazinenin mallarını tahsil etmek ve bakiyeleri almak için Bağdâd'a gönderdi. Yeniden Bağdâd'a gelen Sa'düddeve ve Ordu Kiya, tüm fermanları ve beratları iptal ettikten sonra Argun'un emri ile Kutlukşah'ı görevden azlettiler. Böylece Irak'ın tüm gelir ve vergi sisteminin kontrolü Sa'düddeve'ye geçti. Şerafeddin Simnani ise Sahib-i Divan olarak atandı.⁵¹

Ordu Kiya ve Sa'düddeve zorla ve işkence ile birçok mal tahsil edip Konkur Öleğ mevkiiinde bulunan Argun'un huzuruna geldiler. Sa'düddeve ordugâha gelerek emirlerin huzurunda Aruk'un Bağdâd'a gitmesine mani olunması durumunda kendisinin her yıl gönderilen gelirin iki katını göndereceğini söyledi.⁵² Bağdâd'dan elde edilen gelir Argun'un çok hoşuna gitti ve Aruk'un Bağdâd'da ciddi manada yolsuzluk yaptığını anladı. Bunun üzerine 4 Cemaziyelevvel 687/6 Haziran 1288 tarihinde Aruk görevinden azledildi ve Bağdâd emirliği Ordu Kiya'ya verildi.⁵³ Tunskey öldüğü için Baydu Şökürçi, Bağdâd şahneliğine getirildi. Şerafeddin Simnani'ye meliklik; Sa'düddeve'ye ise Bağdâd müşrifliği görevi verildi.⁵⁴ İbnü'l-Fuvatî'ye göre Argun, Şerafeddin Muhammed b. Ahmed Simnani'yi Irak'ın Sahib-i Divanı olarak atamış, Sa'düddeve ise onun müşrifi olmuştur.⁵⁵

48 İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğuya Etkileri", *AÜDTCTAD*, C. 20, No: 31, 2000, s. 19; Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve", s. 129-130; Danuu, "İlhanlı Devleti'nde Vezaret", s. 186.

49 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 451; Farsça trc., s. 270.

50 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1168; Türkçe trc., s. 162.

51 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 454-455; Reşidüddin, *Kitâb-ı Târih-i Mübarek-i Gâzânî*, s. 68-69.

52 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 623.

53 Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, C. V, s. 4176.

54 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1165; Türkçe trc., s. 160; Hândmir, *Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 129.

55 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 455; Farsça trc., s. 273.

Argun Han, Arran'dan Konkur Öleng yaylağına geldiğinde Ordu Kiya ve Sa'düddevele yine Bağdâd'dan gelerek bir kez daha vergiyi takdim ettiler. Sa'düddevele, bazı bitikçilerin engel olmaması durumunda verginin iki kat daha fazla geleceğini ifade etmesi üzerine Argun bu kişilerin yasaya çarptırılmasını emretti. Bu nedenle Rebibeddîn AVECİ ve Kutlukşah öldürüldü. Buna ilaveten Mecdeddîn İbnü'l-Kıpti ve Atâ Melik Cüveynî'nin oğlu Mansur, Hille'den getirilerek idam edildi.⁵⁶ Sa'düddevele kısa sürede büyük miktarlarda zorla alınan borçları geri ödemiş, bütçeyi düzenlemiş, vergi gelirlerini artırmış ve Argun'un şahsi hazinesini doldurmuştu.⁵⁷

Bütün bu olanlardan sonra artık Buka ve Aruk için hiçbir kurtuluş çaresi kalmamıştı. Emirler ve devlet adamları her fırsatta Buka ve Aruk'u kötülemeye devam ediyorlardı.⁵⁸ Nihayet Argun, Buka'nın elinde bulunan bazı vilayetlerin idaresini Emir Tağaçar'a verdi. Ardından naiblerin ve ona hizmet edenlerin azledilmesi için yarlığ çıktı.⁵⁹ Buka durumun kötü olduğunu görünce çok sayıda mal dağıtarak emirleri tarafına çekmeye çalıştı. Bu sırada Aruk ağabeyi Buka'ya destek veriyordu. Buka, Şehzade Çuşkab'ı, Argun'a karşı isyan etmeye teşvik etti. Ancak Çuşkab bunu reddederek durumu Argun Han'a bildirdi. Bunun üzerine Argun, Buka'nın yakalanması için emir verdi ve tutuklanan Buka 21 Zilhicce 687/16 Ocak 1289 tarihinde idam edildi.⁶⁰

Buka'nın öldürüldüğü sırada Aruk, Diyarbekir ve Musul taraflarında bulunuyordu. Buka'nın yakalandığı gün Baytmış Kuşçi, Tamutay Ahtâci ve Tuku'nun oğlu Şadi, 500 atlı ile Aruk ve ona bağlı olanların yakalanması için Diyarbekir'e gönderildi. Buka'nın büyük oğlu ve Aruk'un hizmetinde bulunan Gazan öldürüldü.⁶¹ Bunun üzerine Aruk karısı ve çocukları ile birlikte Keşâf Kalesi'ne sığındı.⁶² Ancak sonunda, Keşaf Kalesi'nde yakalanarak Buka'nın cesedinin asılı olduğu Çagan Köprüsü'nün yanına getirildi ve 29 Muharrem 688/22 Şubat 1289 tarihinde idam edildi.⁶³

Aruk'un Bağdat'taki bağımsız ve müsrifane yönetimi Bağdâd'ta özellikle iktisadî anlamda halkın zarar görmesine neden olmuştur. Devlet hazinesine

56 Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1173; Türkçe trc., s. 166.

57 Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddevele", s. 134.

58 Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 129.

59 Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1167-1168; Türkçe trc., s. 161.

60 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 623-624; Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1168-1171; Türkçe trc., s. 162-164; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 130.

61 Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1171; Türkçe trc., s. 164-165.

62 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 624.

63 Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1171; Türkçe trc., s. 164-165; İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 457; Farsça trc., s. 274; Reşidüddîn, *Kitâb-ı Târih-i Mubârek-i Gâzânî*, s. 69-72.

göndermesi gereken miktarı eksik göndermesi bir yana, halktan zorla para toplaması nedeniyle büyük bir servet biriktirdi. Kendisinin zenginleşmesinin aksine halkın ekonomik durumu kötüleşti. Gıda fiyatları oldukça arttı ve halk, artan gıda fiyatlarından şikâyet etti.⁶⁴ Aruk'un 688/1289 yılında görevden azledilmesine kadar Irak ve Bağdâd'da parasızlık ve kıtlık sürekli olarak yaşanmıştır. Kıtlık o şiddetli olmuştur ki örneğin Hille'deki insanlar çocuklarını bile satmaya başlamışlardır.⁶⁵ Bu durumun oluşmasında 683/1284 yılında Dicle Nehri'nin taşması ve çekirge salgını, 685/1286 senesinde sel, 687/1288 yılında çoğu ekilebilir arazi ve bitkiyi yok eden şiddetli soğukların yaşanması gibi doğal afetler de rol oynamıştır.⁶⁶

Bağdâd'da Moğol idaresinin yaşadığı sıkıntılar, Memluklerin ve şehre zarar vermek isteyen çevrelerin gözünden kaçmadı. 684/1285 yılında Şam'dan bir kısım Memluk askeri Diyarbekir, Musul ve Erbil'e saldırarak birçok Hristiyan'ı öldürdü. Aynı şekilde Kürtler, Bevâzîc ve Bâsafra şehirlerini yağmalayarak çok sayıda Hristiyan'ı öldürdü. Bevâzîc şahnesi kaçarak Bağdâd'a sığındı.⁶⁷ Yine 686/1287 tarihinde bir Cuma günü Bedeviler Bağdâd'ın batısında bulunan Muhavvel Camii'ne bir baskın düzenleyerek camide bulunan insanları gasp ettikten sonra el-Hârisîyye'ye kadar baskınlarını devam ettirerek birkaç kişiyi öldürdüler. Nihayet Irak şahnesi bedevileri yakalayıp onları idam ettirdi.⁶⁸

Aruk döneminde Bağdâd'da birtakım dinî huzursuzluklar da yaşanmıştır. Aruk'un göreve başladığı 683/1284 yılında Hille'de Ebû Salih adında biri ortaya çıkarak kendisinin Mehdi olduğunu iddia etmiştir. Ebu Salih'in etrafına Hille ve Vasıt'tan birçok kişi katılmış ve onlardan önemli bir miktarda para toplamıştır. Hille ve Vasıt'ın yöneticilerinin durum karşısında önlem alma çabaları neticesiz kalınca Bağdâd şahnesi devreye girmiş ve Moğol askerleri tarafından öldürülmüştür. Ebû Salih'in öldürülmesinin hemen akabinde bu defa "*emr-i bi'l ma'rûf ve nehy-i anil münker*"⁶⁹ yapan Şâmî biri ortaya çıkmış ve birçok kişi ona giderek tövbe etmiştir. Ancak Vâsıt emiri Fahreddin İbn Terrâh'ın tehdidi üzerine bundan vazgeçmiştir.⁷⁰ Yine 683/1284 tarihinde İzzüddeve b. Kemmûne el-Yahudi⁷¹ adında birisi "*el-Ebhas an el-Milel es-Se-*

64 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 446, 449; Farsça trc., s. 267, 269.

65 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 446-447, 461; Farsça trc., s. 267-268.

66 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 446 vd.; Farsça trc., s. 267 vd.

67 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 447; Farsça trc., s. 268.

68 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 451-452; Farsça trc., s. 271.

69 Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette "*iyiliği emretmek ve insanları kötülükten menetme*" anlamında geçmektedir.

70 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 439-441; Farsça trc., s. 263-264.

71 İbn Kemmûne hakkında daha fazla bilgi için bkz. Reza Pourjavadi ve Sabine Schmidtke, *A Jewish Philosopher of Baghdad, Iz̄z al-Dawla Ibn Kammûna (d. 683/1284) and His Writings*,

las” adında bir kitap yazarak peygamberlik konusuna itiraz etmiştir. Bunun üzerine Müslüman halk bu adamın evine saldırarak yağmalamıştır. Emir Tünskay, Mecdeddîn İbnü'l-Esir ve Mustansırıyye Medresesi'nin bazı kadıları onun düşüncesi konusunda tahkikat yapmak için kendisini çağırılmışlar fakat İzzüddeve kaçarak Hille'ye sığınmıştır.⁷²

Safer 687/Mart 1288 tarihinde bir grup Yahudi Tiflis'ten Bağdâd'a getirilmiştir. Sa'düddeve'nin nüfuzunu kullanarak Müslüman halka zulmetmeye başlayan Yahudiler, bir kanun çıkartarak akrabaların birbirinden miras almasını yasaklamış ve böylece Müslümanların mirasına el koymaya başlamışlardır. Ancak bu durum Bağdâd'da infiale neden olmuştur. Bağdâd'da bir kişinin vefatından sonra meydana gelen miras sorunu nedeniyle ahali Yahudilere saldırarak dükkânlarını yağma etmişlerdir. Bu nedenle Yahudiler Bağdâd'ı terk etmek zorunda kalmışlardır.⁷³ Bu durum Sa'düddeve'nin Bağdâd'da Yahudi nüfuzunu artırmak istediğini gösterdiği gibi katı bir Budist olan Argun'un Müslümanları yönetimden tamamen dışlayıcı politikasının da bir göstergesidir. Bu hususta, aslen Yahudi olan İbnü'l-İbrî *“Bugün Abbasoğullarının tabtı üzerinde bir Yahudi vali oturmaktadır. Bakınız, İslâmiyet ne kadar alçaldı! Bununla beraber Müslümanlar kötülüklerinden ve istibdatlarından zerresini eksiltmiyorlar.”*⁷⁴ diyerek hem Müslümanlara olan nefretini ifade etmekte hem de durumu açıklamaktadır.

Aruk döneminde 684/1285 yılında Camiü'l-Halife'de hutbe veren Muva'ffaküddin Ebu'l-Feth b. Ebu Ferras el-Hunayisî vefatından sonra yerini oğlu almıştır. Öte yandan Beşiriyeye Medresesi'nin hocalığı Sadreddîn Muhammed b. Herevî'den alınarak Cemaleddîn Abdullah b. el-Âkûlî'ye verilmiş, Sadreddîn ise el-Ashab Medresesi'nde görevlendirilmiştir. Diğer taraftan Necmeddîn Muhammed Basrî, Mustansırıyye Medresesi'nde Şafii mezhebinin hocası olarak vazifelenirilmiştir.⁷⁵ 686/1287 yılında Katibü'l-Cerid, Necmeddîn hesaba çekilerek kendisinde olan mallar istenmiş ancak işkence korkusundan intihar etmiştir.⁷⁶

Leiden-Boston, 2006.

72 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 441; Farsça trc., s. 264-265.

73 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 455; Farsça trc., s. 273.

74 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 623.

75 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 447-449; Farsça trc., s. 268-269.

76 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 451; Farsça trc., s. 270.

Kaynakça

- Abû'l-Farac, Gregory: *Abû'l-Farac Tarihî*, C. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- Aksarayî, Kerimüddîn Mahmud: *Müsâmeretü'l-Abbâr ve Müsâyeretü'l-Abyâr*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- Âyetî, Abdulmuhammed: *Tabrîr-i Târih-i Vassâf*, Pejûheşgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mütâlaât-ı Ferhengî, Tahran 1383.
- Benâkitî, Ebû Süleymân Dâvud b. Ebî'l-Fazl Muhammed: *Târih-i Benâkitî*, ed. Cafer Şîâr, Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran 1348.
- Danuu, Ankhbayar: "İlhanlı Devleti'nde Vezaret", Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi 2016.
- Erdem, İlhan: "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *AÜDTÇFTAD*, C. 20, No: 31, 2000, s. 1-35.
- Gilli-Elewy, Hend: *Bagdad nach dem Sturz des Kalifats: Die Geschichte einer Provinz unter ilhânischer Herrschaft (656-735/1258-1335)*, Berlin 2000.
- Hândmîr, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn: *Düsturu'l-Vüzerâ*, ed. Said Nefisi, Tahran 1355.
- : *Habîbü's-Siyer fi Abbâr-i Efrâdü'l-Beşer*, C. III, ed. Tashih Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1362.
- Howorth, Henry H.: *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, C. III, Taipei 1970.
- İbnü'l-Fuvatî, Ebû'l-Fazl Abdurrezzâk bin Ahmed el-Şeybânî el-Bağdâdî: *el-Havâdisü'l-Camiâ ve't-Tecâribü'n-Nâfiâ fi el-Mâiye es-Sâbie*, ed. Mustafa Cevâd, Bağdad 1351.
- : *el-Havâdisü'l-Camiâ ve't-Tecâribü'n-Nâfiâ fi el-Mâiye es-Sâbie*, çev. Abdulmuhammed Âyetî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1381.
- Kadı Ahmed Tetevî, Asif Hân Kazvîni: *Tarih-i Elfî*, C. VI, ed. Tashîh Gulâmrızâ Tabâtabâyî Mecid, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1382.
- Mîrhând, Hamîdüddîn Muhammed b. Hândşâh b. Mahmud el-Belhî: *Ravzatü's-Safâ fi Sîret el-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, C. V, ed. Tashîh ve Tahşîye Cemşîd Kiyânfer, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1380.
- Pourjavadi, Reza, Sabine Schmidtke: *A Jewish Philosopher of Baghdad, Izz al-Dawla Ibn Kammûna (d. 683/1284) and His Writings*, Leiden-Boston 2006.
- Reşîdüddîn, Fazlullah Hemedânî: *Câmiu't-Tevârih*, C. II, ed. Nşr. Muhammed Rûşen, Mustafa Müsevî, Neşr-i Elburz, Tahran 1373.
- , *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İ. Aka, M. Ersan, A.H. Khelejanî, TTK, Ankara 2013.

- , *Kitáb-ı Târîh-i Mübârek-i Gâzânî: Dâstân-ı Ablağ Han ve Sultân Ahmed ve Argun Han*, ed. Karl Jahn, Mouton&Co 1957.
- Uyar, Mustafa: “Buqa Chingsang: Protagonist of Qubilai Khan’s Unsuccessful Coup Attempt against the Hülegüid Dynasty”, *BELLETEN*, C. 81, No: 291, 2017, s. 373-386.
- , “İlhanlı Devletinde Argun Dönemi (1284-1291)”, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi 2001.
- , “İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa’düddeve”, *AÜDTCFTAD*, C. XXI, No: 33, 2003, s. 125-142.
- , “Kubilay Han’ın Hülegü Hanedanlığı’na Karşı Düzenlediği Başarısız Darbe Girişiminin Ana Karakteri: Buqa Çingsang”, çev. Erhan Ateş, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 7, No: 1, 2020, s. 217-227.

Enderun-u Hümayûn Muallimlerinden Kolcalı Abdülaziz Bey'in Gözüyle Çin'deki Müslümanlar ve Türkler

Zeynel Özlü¹

Mustafa Murat Çay²

Özet

Kolcalı Abdülaziz Bey, günümüzde Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin kuzeyinde İli Kazak Özerk İli toprakları içinde yer alan Gulca'da 1863 yılında dünyaya gelmiştir. Bazı araştırmalar onun muhtemelen 1900 yılında İstanbul'a yerleşmiş olduğunu belirtmektedir. Abdülaziz Bey, burada *İkdam* ve *Metin* gazetelerinde yazarlık yapmış, Enderun'da Arapça muallimliği ve idarecilik görevlerinde bulunmuştur. Esasen kendisi gibi Türkistanlı münevverlerin/aydınların İstanbul'a getirtilmesi veya Çin toprakları başta olmak üzere Türkistan'a gösterilen alâka, çalışmamızda da yer verdiğimiz haliyle Sultan II. Abdülhamid devrinde izlenen İslâmcı ve bir yönüyle de Türkçü siyasetin gereği olmuştur.

İlim dünyasına son derece önemli eserlerle katkılarda bulunmuş olan Abdülaziz Bey'in özellikle *Bir Çin Âlimi Nazarında İstikbâl-i Şark'ın Yeni Güneşi Gazi Mustafa Kemal Hazretleri- Umum Türklerin ve Bütün İnsaniyetin İttihadı* isimli eseri, Türkiye'de oldukça ses getirmiştir. Bununla birlikte onun asıl ünü, Çin ile olan ilişkilerde etkin olmasından ve İslâmiyet'in Çin topraklarındaki durumuna dair yazılar kaleme almasından kaynaklanmıştır. Bu bağlamda *Çin'de Din-i Mübîn-i İslâm ve Çin Müslümanları* adlı eseri, dönem itibarıyla Çin hakkında vermiş olduğu bilgiler ve yapmış olduğu rasyonel tenkitler bakımından son derece önem arz etmektedir.

Maarif Nezaret-i Celîlesi'nin 22 Nisan 1319 tarihli ve 109 numaralı ruhsatı ile basılmış olan eseri, 9 bölümden oluşmaktadır. Müellif, dönem itibarıyla İslâmiyet'in Çin topraklarındaki durumu hakkında pek çok eserin varlığına dikkat çekerken ayrıca bu konu ile ilgili olarak Avrupa'da çıkan eksik ve yanlış haberlerden dolayı gerçekleri ortaya koymak amacıyla bu eseri yazmış

1 **Prof. Dr.**, Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Gaziantep/ zeynelozlu@hotmail.com. zozlu@gantep.edu.tr. Orcid: 0000-0003-2499-4815

2 **Dr. Öğrt. Üyesi**, Gaziantep Üniversitesi Nizip Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi/ mmuratcay1903@yandex.com. mmuratcay@gantep.edu.tr Orcid: 0000-0001-9896-7807

olduğunu belirtmiştir. Abdülaziz Bey, Çin hükümeti tarafından İslâmiyet'e ve Müslümanlara gösterilen hürmet ve teveccühün ana sebeplerini tahlil etmiş, bu topraklarda yaşamını sürdüren Türk-Müslüman kavimlerin genel durumu hakkında bilgiler sunmuş ve en önemlisi de bölgedeki Müslümanların ilmi, siyasî ve içtimâî sahalarda gelişmelerini sağlayacak reform/ıslah hareketlerinin ana prensiplerini ortaya koymuştur. Abdülaziz Bey'in bu çalışmasını, İslâmcılık ve Türkçülük siyaseti ekseninde hem Osmanlı toplumunu hem de Osmanlı devlet erkanını Çin'de yaşayan Müslümanların durumlarıyla ilgili bilgilendirmek amacıyla meydana getirilmiş bir eser olarak değerlendirmek mümkündür.

Bu çalışmada dönem itibariyle özelde Çin, genelde ise anayurt Türkistan Türklerinin durumları, bir Türkistanlı münevverin perspektifinden yola çıkılarak mevcut veriler ışığında analiz edilmiştir.

Giriş

1863 yılında Gulca'da (Kolca) doğan Abdülaziz Bey, 1900'lü yılların başında İstanbul'a yerleşmiş, *İkdam* ve *Metin* gazetelerinde yazarlık, Enderun'da Arapça öğretmenliği ve idarecilik yapmıştır. Ayrıca Türkiye-Çin ilişkilerinde etkin bir isim olduğu bilinmekle beraber özellikle İslâm'ın Çin'deki tarihine dair yazılar kaleme almıştır.³

Kolcalı Abdülaziz Bey⁴, bu çalışmanın merkezinde yer alan *Çin'de Din-i Mübîn-i İslâm ve Çin Müslümanları* isimli eserinin takdiminde; "İfade-i Me-ram" başlığı altında bir girizgâh yapmış ve Çin'de İslâmiyet konusunun ana çerçevesini belirleyerek tespit ettiği bulguları okuyucularına nakletmiştir.

Müellif, ilk olarak İslâmiyet'in Çin'de hızlı bir şekilde yayılmasının Avrupalıların dikkatini çektiğini vurgulamış ve bu bağlamda Çin Müslümanlarının Avrupa basınında sıkça konu edilmiş olduğunu ifade etmiştir. Ancak müellifin rahatsızlık duyduğu başlıca konu, Avrupa'da bazı yayın organlarında Çin Müslümanları hakkında doğru bilgiler yer almış olmasına rağmen genel itibariyle yanlış, yanlı ve hakikatlerden uzak bilgilerin verildiği yönündedir.

Müellif, duyduğu rahatsızlıktan dolayı hakikatleri açıklamak adına ve Avrupa basınında yalan-yanlış serdedilen bilgileri tekzip etmek amacıyla *İk-*

3 Tarık Zafer Tunaya, "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet'in Siyasî Tefekküründe İslâmcılık Cereyanı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XIX/3-4, (1954) s. 665-668'den alıntı; Kolcalı Abdülaziz, "Kur'an-ı Kerim ve Kânûn-ı Esâsî", (yay. haz. Abdullah Taha İmamoğlu), *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları/Journal of Turkish Legal History*, S. 9, 2010 Bahar, s. 133.

4 Abdülaziz Bey, eserlerinde "Abdülaziz El-Sîni" ismini kullanmıştır.

dam gazetesinde bir yazı dizisi kaleme almış olduğunu belirtmiştir.⁵ Bununla birlikte etrafındaki bazı şahısların, Çin'in dönem itibariyle mevcut durumu hakkında doğru bilgileri içeren bu makaleleri bir kitap halinde neşretmesine yönelik telkinlerine icabet etmek ve özellikle de "İslâmiyet ve Osmanlı'nın terakkisinin en büyük hamisi ve teşvik edeni" olarak kabul ettiği Sultan Abdülhamid Han'ın hilafeti altında söz konusu makaleleri, gerekli gördüğü birtakım ilavelerle tanzim etmek suretiyle neşretmeye karar vermiş olduğunu vurgulamıştır.⁶

Abdülaziz Bey, çalışmalarının her şeyden önce Sultan Abdülhamid Han'ın ilgisini çekeceğinden emindir. Zira Sultan Abdülhamid'in hilafet makamı ve gücünü her yönüyle değerlendirme siyaseti, bugün dahi çoğu tarihçi ve araştırmacıların dikkatlerini çekmektedir ve bu konuda çok ciddi analizler yapılmaktadır. Sultan Abdülhamid'in dönem itibariyle dahilde ve hariçte karşılaştığı problemlere karşı aldığı birtakım tedbirlerin, uzun vadede düşünülen bir siyasetin gereği olduğu malumdur. Haddizatında Sultan Abdülhamid, imparatorluk sınırları dışında kalan bütün Müslümanların hamiliğini elinde bulundurmak istemiş ve bu yönde uyguladığı yöntemler kolektif olarak "Pan-İslâmizm" adı altında ele alınmıştır.

Cezmi Eraslan'a göre Sultan II. Abdülhamid, halifelik unvanı dolayısıyla bir sözünün bütün dünya Müslümanlarını harekete geçireceğini iddia edebilmiştir. Sultan II. Abdülhamid, "*Halife unvanı dolayısıyla Müslüman sömürgeleleri elinde bulunduran İngiltere, Fransa, Rusya ve Hollanda karşısında kuvvetli durumdayız*" derken dahi kendisi, halife olarak ilan edeceği bir mukaddes cihat hareketinin Hristiyan sömürgecilere ifade ettiği tehdidin bilincinde olmuştur. Ancak bununla beraber Sultan, halife de olsa yapabileceklerinin sınırlı olduğunun bilinciyle bu gücü, hiçbir zaman aktif, saldırgan bir unsur olarak kullanmamış aksine sadece bir potansiyel güç olarak muhafaza etmek suretiyle tehdit unsuru olarak değerlendirmiştir.⁷

Sultan Abdülhamid'in Pan-İslâmizm mesaisinde dikkat çeken noktalardan birisi de özellikle tarikat şeyhlerinden faydalanma yoluna gitmesidir. İhsan Süreyya Sırma'nın ve bu minvalde düşünen araştırmacıların genel kanaati budur. Sırma'ya göre kendilerinden istifade edilmek istenen şeyhler, çeşitli

5 Kolcalı Abdülaziz, *Çin'de Din-i Mübin-i İslâm ve Çin Müslümanları*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1321, s. 2-3.

6 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 3.

7 Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti ve Eğitime Etkileri", *II. Abdülhamid ve Dönemi*, haz. Coşkun Yılmaz, İlim Kültür ve Sanat Vakfı Tarih Enstitüsü, Sempozyum Bildirileri 2 Mayıs 1992, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, s. 35-36.

tarikatlara mensup olup Suriyeli Ebu'l Huda⁸, Şeyh Rahmetullah, Seyyid Hüseyin el-Cisr ve Muhammed Zafir bunların önde gelenleridir.⁹ Bu şeyhler sayesinde hilafet kurumu milletler arası bir hüviyet kazanmıştır.¹⁰

Sultan Abdülhamid, bu misyondaki dönemin kanaat önderlerini Afrika'ya, Hindistan'a hatta Çin'e kadar göndermiş, kendi adına hutbe okutmak suretiyle de Çin Müslümanları ile özel ve hassas bir münasebet tesis etmiştir. Daha önceleri çeşitli vesilelerle hac ibadeti için Arabistan'a giderken İstanbul'a uğrayan Çinli hacılara özel muamelede bulunulmuş, fakirlerin ihtiyaçları karşılanmış ise de dinî avantajı kullanarak doğrudan Çin Müslümanları ile bağlantı kurulması 1901 yılına kadar gerçekleşmemiştir.¹¹ Sultan Abdülhamid, peyderpey görevlendirmiş olduğu heyetlerle de Asya'nın bir ucundaki bu geniş topraklarda halifelik algısını canlı tutmaya çalışmıştır. Mezkûr heyetlerin en önemlisi olarak da Enver Paşa başkanlığında 1901 yılında gönderilen heyet kabul edilmektedir.¹² Burada bir isim benzerliği söz konusudur ki İttihatçı Enver Paşa ile karıştırılmamalıdır. Heyetteki Enver Paşa, Polonya asıllı bir bürokrattır. Beraberinde hanımı, bir yüzbaşı, iki kâtip, iki molla, iki asker ve birkaç hizmetçi olduğu halde oradaki Müslüman Çinlilerle temas kurmuş ve durumlarını inceledikten sonra tekrar Türkiye'ye dönmüştür.¹³

Sultan Abdülhamid, sadece Çin'e değil Japonya'ya kadar heyetler göndererek buradaki İngiliz propagandasını tesirsiz hale getirmeye gayret etmiştir. 1889 yılında Japonya'ya Ertuğrul Firkateyni gönderilerek Japonlarla yakın

8 Şeyh Ebu'l Huda, aynı zamanda Hindistan Müslümanları tarafından da çokça tanınan ve kendisine saygı duyulan isimlerin arasında yer almıştır (Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri*, 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, s. 135).

9 İhsan Süreyya Sırma, "2. Abdülhamid'in Çin Müslümanlarını Sünnî Mezhebine Bağlama Gayretlerine Dair Bir Belge", *Tarih Dergisi* 0 (32), (Haziran 2011), s. 559. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9604/119894>)

10 İsmail Çolak, *Son İmparator Abdülhamid Han'ın Gizemli Dünyası*, Nesil Yay., İstanbul 2009, s. 60.

11 Cezmi Eraslan, *Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid*, Nesil Yay., İstanbul 1996, s. 132. Ancak 1873 yılı Haziran ayında meydana gelmiş olan bir hadiseyi de burada hatırlatmak gerekmektedir. Söz konusu dönemde Doğu Türkistan'ı Çin istilasından kurtarmak için mücadeleye girişmiş olan Seyyid Yakup Han, yeğeni olan Hoca Töre'yi İstanbul'a elçi olarak göndermiştir. Hoca Töre'nin getirdiği mektupta belirtilen hususlarla birlikte sözlü olarak ülkesinin içinde bulunduğu kötü durumu anlatması ve askerî yardım talebinde bulunması üzerine Sultan Abdülaziz'in talimatıyla derhal yardım hazırlanmıştır. Yardım olarak bütün alet ve edevatıyla birlikte 6 adet Krupp topu, 1.000 adedi kullanılmış, 1.000 adedi ise yeni olmak üzere toplamda 2.000 tüfek ile kapsül ve barut imaline mahsus tezgâh ve benzeri aletler verilmiştir (Mustafa Armağan, *Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı*, Ufuk Kitap, İstanbul 2006, s. 149).

12 Bu konuda ayrıntılı bilgiye erişmek isteyenler Sırma'nın Fransız Hariciye Arşivleri'nde elde ettiği belgeye müracaat edebilir. (Sırma, *agm.*, s. 560).

13 Çolak, *age.*, s. 60.

münasebet kurulmaya çalışılmıştır.¹⁴ Her ne kadar 16 Eylül 1890 tarihi elim bir kazayı hatırlatsa da Ertuğrul'un, görevini hakkıyla yerine getirdiği tarihçiler tarafından belirtilmektedir. Haddizatında ziyaret esnasında Japon İmparatoru, Sultan Abdülhamid'in hediyelerine aynı kıymette hediyelerle karşılık vermiş, veda esnasında Osman Paşa'ya karşı çok samimi davranarak iki hükümetin takip edeceği siyaset hakkında bazı mahrem şeyler söylemiştir.¹⁵ Osman Paşa'nın bunları şifahen Sultan'a arz edeceğinden hareketle Sultan'ın siyasetinin ne kadar hassas unsurlar barındırdığını söylemek mümkündür.

Çin Hükümeti ve Din-i Mübîn-i İslâm

Abdülaziz Bey'e göre dönem itibarıyla Çin Hükümeti, İslâm dinine hürmetkar bir devlettir. Çin'in, İslâmiyet'e olan bu olumlu yaklaşımının sebepleri, Çin topraklarında İslâm'ın durumu hakkında izahatta bulunanların vermiş olduğu bilgiler çerçevesinde üç ihtimale dayanmaktadır.¹⁶ Bu ihtimâller şunlardır:

Birinci İhtimâl: İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (SAV)'in Mekke'den Medine'ye hicreti sonrasında farklı yerlere giden Ashab-ı Kiram'dan Vahab İbn Raşe¹⁷ Çin'e ulaşmış ve bölgenin lisanını ve âdetlerini öğrendikten sonra

- 14 Mehmet Aydın, *İkinci Abdülhamid Han'ın Liderlik Sırları- Yöneticiler İçin Yeni Bir Bakış*, İzci Yay., İstanbul 1999, s. 100.
- 15 Ziya Şakir, *Sultan Abdülhamid ve Mikado*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1994, s. 44.
- 16 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 4.
- 17 Bu konuyla ilgili yapılmış birçok araştırmada, bu sahabe'nin ismi Vehb b. Ebî Kebşa veya Kebşe olarak verilmiştir.

(<https://www.ortadogugazetesi.com/hzpeygamberin-cine-gonderdigi-elcisi-makale,10078.html>, son erişim tarihi: 07.09.2021). Ebî Kebşa, Hz. Muhammed (SAV) tarafından davet mektubunu Çin'e götürmekle görevlendirilmiş ve bu uzak bilinmez topraklara gitme konusunda tereddüt göstermeden Medine'den ayrılmıştır. On iki ay gibi son derece uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra Çin'e ulaşmayı başaran Ebî Kebşa, kısa zaman içerisinde Çinliler tarafından tevccühle karşılanmış ve İslâmiyet hızlı bir şekilde Çinliler arasında yayılmıştır. Ebî Kebşa, bölge halkı tarafından kendisinin Çin'de kalması için ısrar edilmesi üzerine Peygamberinden izin alması gerektiğini belirtmiş ve tekrar yola çıkarak yine on iki ay sonra Medine'ye gelmiştir. Ancak Hz. Muhammed (SAV)'in vefat ettiğini öğrenmiş ve bunun üzerine Hz. Ebubekir'den müsaade alarak tekrar Çin'e dönmüştür. Ebî Kebşa, Çin'de tebliğ vazifesine devam etmiş ve ilk camiye inşa etmiştir. Burada bir aile tesis eden Ebî Kebşa Kanton eyaletinde vefat etmiştir. Çin'e gelen ilk sahabe olarak tarihe kaydedilen Ebî Kebşa'nın kabri, günümüzde Çin'in en büyük şehirlerinden biri olan Guangzhou'dadır (<https://www.ilimvedenediyet.com/cine-giden-sahabe-vehb-bin-kebse.html>, son erişim tarihi: 07.09.2021). Çin'de İslâmiyet'in hızla yayılması Ebî Kebşa'nın başlattığı bu tebliğ sayesinde olmuştur. Ebî Kebşa'nın tebliğ programı çerçevesinde daha sonraları pek çok sayıda Çinli, İslâmiyet'i kabul etmiştir. Süreci içerisinde Çin ordusunda Müslüman Alaylarının da kurulmuş olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Çin istatistiklerine göre, 1900'lerde Çin'deki Müslüman sayısı 70 milyona ulaşmıştır. Bu 70 milyon, "Sultan Abdülhamid Han Hazretleri" adına okunan Cuma hutbelerine muhatap olmuştur. 1908 yılında ise Pekin'de "Hamidiye Medresesi" adıyla bir üniversite tesis edilmiştir. Günümüzde dahi bu üniversiteden arta kalan bir bölümde İslâmî eğitim yapılmaktadır. (<https://m.turkiyegazetesi.com.tr/ramazan-etkinlikler/281887.aspx>, son erişim tarihi: 07.09.2021. Darü'l Ulumi'l Hamidiye ismiyle açılan bu medresenin açılışına dair Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 5 Mart 1908 tarihli nüshasında "Pekin'den Mektup" başlıklı bir yazıda konu hakkında detaylı

derhal İslâmiyet'i tebliğe başlayarak çok sayıda kişiyi ikna etmiş hatta meşhur imparator "Tancu"¹⁸ ile görüşme fırsatı bulmuş, bu görüşme neticesinde de imparatorun iltifatına mazhar olarak İslâmiyet'i tebliğ etme konusunda onun bizzat müsaadesini ve himayesini kazanmayı başarmıştır.¹⁹

İkinci İhtimâl: Emeviler devrinde toplumun ileri gelenlerinden bazıları Çin Türkistanı'na hicret etmişler ve burada yerleşmek suretiyle tebliğe başlamışlardır. Tebliğ vazifeleri sırasında da Çin hükümetinin himayesini görmüşlerdir.

Üçüncü İhtimâl: Hicrî 138 (M. 755/756) yılında Çin'in bütün beldelelerini etkisi altına alan iç meselenin çözümünde zorlanan Çin İmparatoru, Bağdat'a bir heyet göndererek Ebu Cafer El-Mansur El Abbasî'nin yardımını talep etmiştir.²⁰ Bunun üzerine halife, Bağdat askerlerinden meydana gelen

bilgi verilmiştir (Barış Adıbelli, *Doğu Türkistan*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 74). Cezmi Eraslan'a göre medresenin açılmasının İngiliz ve Fransız makamlarını huzursuz etmiş olması, amacı hilafetin nüfuzunu sömürgeci güçlere göstermek olan bu çalışmanın başarılı olduğuna işaret etmektedir (Eraslan, *age.*, s. 136).

1908 ve 1909 yıllarında 1908 ve 1909 yıllarında Çin'i gezen büyük Türk seyyahı Abdürreşit İbrahim, Çin'de 80 milyon, Mançurya'da 6 milyon Müslümanın olduğunu kaydetmiştir. Ahmet Kemal İlkul da dönem itibarıyla Çin'deki Müslümanların sayısını 80 milyon olarak vermiştir (Ahmet Kemal İlkul, *Çin-Türkistan Hatıraları- Şanghay Hatıraları*, (Arap alfabesinden aktaran: Yusuf Gedikli), Örtiken Neşriyat, İstanbul 1997, s. 47). Çin'deki Müslüman nüfus hakkında günümüzde dahi kesin bir rakamın verilemeyeceği açıktır. Bu konuda Çin'in malum politikalarının etkisi büyüktür. Bir süre, Çin Halk Cumhuriyeti Ekonomi ve Ticaret Müsteşarlığı görevinde bulunmuş olan ekonomist Mohammed Niyazi Mahmutoğlu, Doğu Türkistan'da yıllar itibarıyla nüfus artış hızının Çin Halk Cumhuriyeti tarafından gizli tutulmakta olduğunu ve gerçekçi bir şekilde ilan edilmediğini belirtmiştir. Bunun yanı sıra bir aileye en fazla 2 çocuk yapma izni verilmiştir. Bu durum, Çin politikalarının orada yaşayan Müslüman halkın nüfus artışını en aza indirmeye çalıştığını bir göstergesidir (Mohammed Niyazi Mahmutoğlu, *Çin İşgalindeki Ülke Doğu Türkistan*, Tarım ve Köyüşleri Bakanlığı Yayın Dairesi Başkanlığı Matbaası, Ankara 1994, s. 16). Yakın dönemde Türkistan ile ilgili yapılan çalışmalarda, Müslümanların nüfuslarıyla ilgili verilen rakamların en yakın tahmin olarak değerlendirilmesi gereği ifade edilmiştir (Gülsine Uzun, "Doğu Türkistan Kırgız Türkleri", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/7 Fall 2008, s. 632).

18 Araştırmalarda "Tang Hanedanlığı" hükümdarı olarak geçmektedir (<https://www.ilmvemedeniyet.com/cine-giden-sahabe-vehb-bin-kebse.html>, son erişim tarihi: 07.09.2021). Müslümanların ilk olarak 628 yılında Tang Hanedanı zamanında Çin'e geldiği bilinmektedir. Tang Hanedanı Vakayinameleri'ndeki kayıtlara göre 651 yılında bir Arap heyeti, İmparator Kas Tsung'a resmî bir ziyarette bulunmuştur. Bu heyetten önce de bir ziyaretin olduğu bilinmektedir (İsmail Cengiz- Hızır Bek Gayretullah, *Çin'de İslâmiyet ve Türkler*, Kent Basımevi, İstanbul 1983, s. 18).

19 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 4.

20 Çin İmparatorluğu, batı yönündeki en uç noktasına 7. Yüzyıl sonlarında Tang İmparatoru Gaozong döneminde ulaşmıştır. İmparatorun hakimiyet altına aldığı bölgeler ise Pamirler'den ileriye Soghdiana ile Tukharistan'a ve günümüzde İran sınırlarına kadar ulaşabilmiştir. Bu geniş topraklara yayılan hakimiyeti uzun süre korumak zor olmakla beraber Çin karşısında Batı'da 751 yılında vuku bulan Talas Savaşı ile gerçekleşen Müslüman Arap zaferiyle simgelenmiş olan İslâm gücü ile Tibetlilerin ve güneybatıdaki Nanzhao Krallığı'nın güçlerinin artması, özellikle kaynaklar konusunda 755 yılındaki An Lushan Ayaklanması'nın da neden olduğu içerideki zayıflamadan sonra karşı konulamaz sınırlamalar getirmiştir (Caroline Blunden- Mark Elvin,

5.000 kişilik bir kuvveti, teçhizatlarıyla beraber heyetle birlikte Çin'e göndermiştir.²¹ Ancak araştırmalarda, söz konusu kuvvetlerin sayılarında farklılıklar vardır. Bir rivayete göre 4.000, diğer bir rivayete göre de 10.000 rakamları verilmiştir. Ayrıca Zekeriya Kitapçı'nın tespitine göre her ne kadar kaynaklarda bu orduya kimin komuta ettiği belirtilmemekte ise de iki yıl süren isyanın bastırılmasında bu Müslüman kuvvetlerin çok büyük rolü olmuştur.²²

İmparatorun yardımına gönderilen Müslüman kuvvetler, kısa zaman zarfında isyanı bastırması ve isyancılar tarafından ele geçirilen toprakları imparatora iade etmeyi başarmışlardır. Bu sayede imparatorun teveccühünü kazanan Müslümanlar, Çin topraklarında İslâmiyet'i yayma konusunda imparatorun izni ile birlikte ahalinin kendilerine hürmette bulunmalarını emreden bir menşurun (fermanın) yayınlanmasını sağlayarak Bağdat'a geri dönmüşlerdir. Bazı araştırmalarda söz konusu yardım kuvveti içerisinde yer alan askerlerden bir kısmının ülkelerine geri dönmeyerek imparatorluğun merkezi olan Chang An kenti veya etrafında kalmak suretiyle Çin'de ilk Müslüman yerleşmesini tesis ettikleri ifade edilmiştir.²³ Yerleşilen diğer şehirler arasında Lo-yangu ve Sianfu gibi şehirler de yer almıştır.²⁴

Harun Reşid döneminde ise Çin imparatoruna (Fağfur)²⁵ gönderilen bir heyet de imparator tarafından teveccühle karşılanmış ve heyettekilere fevkalade ihtiram gösterilmiştir. Kurulan bu münasebetler vasıtasıyla Çinlilerin İslâmiyet'e rağbet ve hürmetleri de gün geçtikçe artış göstermiştir.²⁶ Özel-

Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi - Çin, çev. Selçuk Esenbel- Levent Köker, VII. Cilt, İletişim Yay., İstanbul 1989, s. 92). Bu sebeple söz konusu ayaklanmanın bastırılması imparatorluk için hayati bir mesele olmuştur. Burada Wolfram Eberhard'ın ayaklanmayla ilgili tespitini aynen nakletmek faydalı olacaktır: “*Bu isyanda enteresan ve mühim olan iki şey vardır: 1) An Lushan bir Tu-tu, bir başkumandan idi. Bu isyan göstermiştir ki, ona büyük salâhiyetler veren mevki, dışardan gelen düşmanlara karşı yürümeğe zorunda kalındığı zaman faydalı idi fakat dışardan düşman gelmediği yahut gelenler ehemmiyetsiz ve hükümet zayıf bulunduğu zaman tehlikeli idi. An Lushan'ın isyanı, Sonraki Tang devrinde buna benzeyen ve bu neviden olan isyanların birincisidir. Doğru gentry, hükümete karşı An Lushan'a yardım etmeğe hazır idi çünkü merkezi Doğuda olan bir devletten istifade etmeyi düşünüyorlardı. 2) Bütün bu olaylar, bu sıralarda yabancıların Çin'de ne kadar büyük bir rol oynadıklarını gösteriyor. Yabancı olanlar yalnız An Lushan ile Shih Sib-ming değildi aynı zamanda onlara karşı savaşan generallerin çoğu da yabancı idi. Fakat bunlarda millî histen eser bile yoktu. Onlar, asıllarını tamamen unutarak kendilerini Çinli sayıyorlardı. Yardıma çağırıldıkları Uygurlar, Türklere karşı savaşıyorlardı çünkü bu Türkler onlar için Türk değil, Çinli idi. Bugünkü millî his telâkilerini o zamanki durumlarla karıştırmamalıdır*” (Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 213).

21 Kolcalı Abdülaziz, *age*, s. 5.

22 Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*, Yedikubbe Yay., Konya 2004, s. 66.

23 Cengiz- Gayretullah, *age*, s. 19.

24 Kitapçı, *age*, s. 66.

25 Fağfur kelimesi Arapça kökenli olup Eski Türkçe'de de “Çin İmparatoru” ya da “Çin Ülkesi” anlamlarında kullanılmıştır (<https://www.kamusiturki.com>, son erişim tarihi: 14.03.2022).

26 Kolcalı Abdülaziz, *age*, s. 6.

likle 9. Yüzyılın başlarından itibaren Batı Türkistan yolu ile Doğu Türkistan istikametinde İslâm'ın ilerleyişi hız kazanmıştır. Hanlar, Buda veya Kam dinlerine sadık kalmakla beraber, halkın İslâm'ı kabul etmesine engel olmamışlardır. Bu suretle kısa bir zaman içerisinde İslâmiyet, Buda ve Kam dinlerinin yerini alınca ülkenin batı ve kuzey kesimlerinde yepyeni bir kültür inkılabı başlamıştır.²⁷

Abdülaziz Bey'e göre, Çin hükümetinin İslâmiyet'e göstermiş olduğu hürmet ve teveccühün sebepleri arasında zikredilen yukarıdaki ihtimâllerden ilk ikisi her ne kadar zayıf değillerse de üçüncüsü hakikate ziyadesiyle muvafıktır.²⁸ Bununla birlikte takriben Hicri 136 (M. 753/754) senesinde meşhur Mançur şehirlerinden birisi olan Gulca'nın yaklaşık 40 kilometre kuzeyinde bulunan "Suveydun" Kalesi'nin²⁹ tahrip olan surlarından bir kısmı tamir edilirken gömülü bir küp içinde gümüş, bakır, altın gibi muhtelif cinsteki Abbasî sikkelerinin bulunmuş olması, yukarıda zikredilen ihtimâllerden üçüncüsünü daha da kuvvetlendirmektedir. Çin hükümeti, bulunan bu sikkelerin değerini tam olarak idrak edemediği için gümüş karşılığında bir bedel ile ahaliye dağıtmıştır. Bu sikkelerden bir kısmına ulaşmayı başaran Abdülaziz Bey, sikkeler hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.³⁰ Muharririn verdiği bilgilere göre bu sikkelerin bir kısmı gümüş olup 50'lik kalınlığında ve Mecidiye çeyreğinden biraz büyükçedir. Sikkelerin zahirine kûfi hat ile "Muhammed Resulullah", etrafına; "Hüvellezi Ersele (İlh...)", veçhine; "Lailahe İllallah Vahdehüla Şerikeleh" ifadesiyle etrafına hicretin 161 senesini gösteren tarih yazılmıştır. Bu tarih, Abbasilerden Muhammed'ül Mehdi İbn Ebu Cafer El Mansur'un devrine tevafuk etmektedir. El- Mehdi, halife olduktan sonra babasının tavsiyeleri çerçevesinde etrafında Müslüman Türklerin sayılarını arttırmış ve onlara devlet işlerinde önemli görevler vermiştir. Bununla birlikte Doğu Türkleri ile özel münasebetler tesis etmeye çalışmış, Türk beylerine birçok elçi göndermiş, onların İslâm dinini kabul etmelerini istemiştir.³¹

Abdülaziz Bey, yukarıda dile getirilen sikkelerin son derece önemli ve sağlam birer delil niteliğinde olduğunu vurgulamıştır. Bu delillerden yola çıkıldığında Çin imparatorluğunun İslâmiyet'e olan hürmetinin, en başta Abbasilerin Çin'e yönelik giriştikleri faaliyetlerinin bir neticesi olduğu çıkarımı yapılabilir. Ancak Abdülaziz Bey, Asr-ı Saadet'te ve Emeviler devrinde Çin'e ulaşabilen sahabelerin buradaki faaliyetlerine dair tarihî bir esere rastlanıla-

27 Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan*, Güven Basımevi, İstanbul 1952, s. 11-12.

28 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 6.

29 Cengiz- Gayretullah, *Çin'de İslâmiyet ve Türkler* isimli eserinin 19. sayfasında bu kalenin ismi hatalı olarak "Saydam Kalesi" şeklinde verilmiştir (Cengiz- Gayretullah, *age.*, s. 19).

30 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 6-7.

31 Kitapçı, *age.*, s. 68.

madığını da ifadelerine eklemiştir. Anlaşılan odur ki Abbasilerden itibaren Çin topraklarının hemen her tarafında Müslümanlar, dinî işlerini icra etme hususunda gayet serbest hareket etmişlerdir.³² Abdülaziz Bey, bu konudaki sözlerini delile dayandırmak amacıyla Pekin’de bulunan 17 büyük caminin varlığına da dikkat çekmiştir.

Abdülaziz Bey, yukarıda verdiği genel tarihî bilgilerden sonra kendi ifadesiyle “İslâm güneşinin hidayet ışıklarıyla feyiz bulan”³³ Çinlilerin durumlarını yaşadığı dönem itibariyle ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Bu bağlamda öncelikle Maverâünnehir İslâmları arasında saydığı Tunganlar/Dunganlar hakkında tespitlerini takdim etmiştir.

Tunganlar veya Dunganlar

Abdülaziz Bey, dönem itibariyle Dunganların nüfusunu 30 milyonun üzerinde göstermiş ve bunun abartılı bir sayı olmadığını verdiği bilgilere dayandırarak ifade etmiştir. Zira bu kavmin, bütün Çin dahilinde ve Çin Türkistanı ile Rusya Türkistanı’nın idare merkezi olan Taşkent eyaletinin etrafına kadar çok geniş bir sahaya yayılmış olduğunu vurgulamıştır. Bu sebeple Abdülaziz Bey’e göre sadece bu topraklar arasındaki mesafenin dikkate alınması durumunda bu milletin 40 milyonu bile geçebileceği anlaşılmaktadır. Bu Müslümanlara “Dungan” denmesinin sebebine ise şu şekilde açıklama getirmiştir:

“Bu Müslümanlara “Dungan” tabir edilmesi Çin Türkleri Kaşgar ve Kolca lisanında “Tungan”, “Tunmak” mastarından donma manasına mastar tahfifi³⁴ yahut “Donmuş” manasına mazi nakli olup bunu duyan Kazak, Kırgız ve Kazan Tatarları, bu kelimeyi yine bu manada olmak üzere “Dungan” suretinde istimal etmişlerdir. Rus kavmi, bu kelimeyi Tatarlardan istimal ettikleri gibi telaffuz edip o yolda yazdıklarından âlem-i matbuatta bu isim istimal edilmektedir.”³⁵

Yukarıda açıklanan kullanım tarzıyla bu kelimenin Rusya matbuatından İstanbul matbuatına yansıdığını kabul etmek mümkündür ki Abdülaziz Bey’e göre kelimenin bu şekliyle kullanılması Osmanlı lisanının tabiatına da uygundur.³⁶

Abdülaziz Bey’in elde etmiş olduğu bulgulara göre Tunganlar/Dunganlar kavminin aslı, kendi ifadelerine göre Arap’tır ve İslâmiyet de bunlara Araplardan gelmiştir. Haddizatında Çin topraklarına gelen Araplar, Çin’in hemen

32 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 7.

33 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 8.

34 Tahfif: Kelimelerin bazı harflerini terk etmek suretiyle telâffuzunu kolaylaştırmaktır.

35 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 8-9.

36 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 9.

her tarafında metfun bulunmaktadır. Ancak Dunganların kendilerini Arap aslına dayandırma iddiaları yine Abdülaziz Bey'e göre hatalıdır, bunların kavmiyet ve İslâmiyetlerine dair bilgileri zandan ibarettir. Zira Dunganlar aslen Çin ırkından olup Arap değillerdir. Abdülaziz Bey bu durumu aşağıda zikrettiği delillere isnat ederek açıklamıştır³⁷:

Birincisi; Dunganların kıyafetlerinde Araplara benzeyen bir durum, işaret ve Arap âdetlerinden bir belirti söz konusu değildir.

İkincisi; Dunganların İslâmiyetleri'nin, Çin Türklerinden olduğu Pekin çevresinde görülen eserleri ve yine Pekin'de "Çentoza" dedikleri camileriyle anlaşılmaktadır.

Üçüncüsü; Mecusilerin büyük çoğunluğundan ibaret olup "Şeygan-Şi-ğan" adı verilen topluluğun, Müslüman Türklerin tebliğ ve irşat faaliyetleri neticesinde İslâmiyet'e dahil olmuş oldukları Dunganların ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Dördüncüsü; Kanton'da metfun olduğu düşünülen Sa'd b. Ebu Vakkas'ın bölgedeki faaliyetleridir.³⁸ Adı geçen sahabe, H. 55 senesinde Medine-i Münevvere'ye 5 mil mesafede bulunan "Akik" adındaki bir yerde vefat etmiş ve Medine-i Münevvere'ye nakil olunarak orada defnedilmiştir. Bu durumda "Dönme" manasına gelen "Tungan" yahut "Dungan" tabirinin eskiden beri Müslüman olanlara verilemeyecek Türkçe bir kelime olması da bu hakikate yakınlığını teyit etmektedir.³⁹

Ahmet Kemal İnkul'a göre ise Dunganlar, sahabeden Hazreti Halid'in Çin seferinde ihtida ettirdiği bir zümreden çoğaldıklarına inanmaktadırlar. İnkul'un verdiği bilgilere göre, Çin Müslümanları Abdürreşit İbrahim'e, Saad İbn Ebu Vakkas'ın soyundan geldiklerini söylemişlerdir.⁴⁰ Ancak İnkul'a göre bunlar gerçeği yansıtmamaktadır. Çin'e Müslümanlık denizden Müslüman tacirleriyle, batıdan da Türkler vasıtasıyla girmiştir. Abdürreşit İbrahim de

37 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 9-10.

38 Wu Maerjiang'ın bir çalışmasında belirttiği gibi; Çin'deki Müslüman toplumdaki yaygın olan rivayetlere göre, Çin'deki en eski cami Tang Hanedanı döneminde yapılmış olan Guangdong şehrindeki Hz. Muhammed'i Anma Camii anlamına gelen "Huaysengsi Camii"dir. Bu camii, Tang Hanedanı döneminde Çin'e gelen sahabe "Vangesi" (Sa'd b. Ebü Vakkas/ Ö. 55/675) rehberliğinde, Guangcou şehrindeki Müslüman tüccarların para bağışıyla inşa edilmiştir. 9. Yüzyılın ortalarında Çin'e gelen Arap seyyah Süleyman el- Tâcir'in (Sulayman Tacier), *Sulayman Dong Yöuci (Süleyman'ın Doğu Asya Seyahati)* adlı eserinde Huaysengsi (Hz. Muhammed'i Anma Camii) ve Guangcou şehrinde yaşayan gurbetçi Müslümanların yaşamıyla ilgili olarak da bilgi verilmiştir. Bununla birlikte caminin inşa edildiği dönem ile ilgili farklı tarihlendirmeler de söz konusudur (Wu Maerjiang, "Çin Kaynaklarına Göre Çin'deki Tarihi Camiler Hakkında Bir Araştırma", *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 3, Nisan 2019, s. 49).

39 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 10.

40 *İslâm Dünyası/Çin ve Hindistan'da İslâmiyet* haz. Mehmet Paksu, İstanbul 1987, 2. cilt, s. 44 ve s. 126'den nakleden: İnkul, *age.*, s. 27).

Çinlilerin İslâmiyet'in Türkistan'dan geldiğini inkâr etmediklerini nakletmiştir.⁴¹ İlkul, bu konudaki hakikatin ise bunların Mongol (Moğol) neslinden türemiş bir halk oldukları, Mongolların Çin istilasında "husule getirdikleri mukarenetin (yakınlaşmanın) mahsulü buldukları" istikametinde şekillendiğini ifade etmiştir. İlkul, Dunganların taşıdıkları Mongol tipinin bu durumu doğrular nitelikte olduğunu da iddia etmiştir.⁴² Zeki Velidi Togan'ın ise konuyu şu ifadelerle açıklamıştır:

"Moğollar zamanından kalan ve sonraları Doğu Türkistan'da cereyan eden hâdiselerde şimalî Çin'e gidip yerleşen ve Çinleşen Müslüman Türk ve Moğol unsurları Döngen ismiyle tanınıyorlar. Bunlar arasında İranlı unsurun da çok bulunduğunu yukarıda zikretmiştim. Yalnız Harezmlilerden 100.000'den fazla ailenin oralara sevk edildiği malumdur. Bunlar da kendi ihtiyarları ile değil Moğollar tarafından oraya sürülmüş kütledir".⁴³

Çin lisanında "Hui" denilen bu Müslümanların kendileri hakkındaki etnik tartışmalar bir yana "Sadık Müslümanlar"⁴⁴ olarak tanındıkları bilinmektedir. Etnisiterininin spekülasyon konusu yapıldıklarını vurgulayan G. Ahmetcan Asena, kendileri hakkında; "*Türk-Çin melezleri mi? Müslüman Çinliler mi? Müslümanlığı kabul etmiş herhangi bir Çin halkı mı? Arap veya Fars tüccarların torunları mı?*" gibi sorular olduğunu vurgulamıştır.⁴⁵

Abdülaziz Bey de elde etmiş olduğu bilgiler ışığında Çin Türkeri'nin, Çin dönmeleri olan Tunganların/Dunganların mürşitleri olduğunu iddia etmiştir.⁴⁶ Ona göre; "*Bu muhterem Türkler, bu mukaddes hizmetlerinden dolayı ne kadar iftihar etseler haklılardır. Bununla birlikte Dunganların bu kadar yüz milyondan ibaret bir kavmin içinden sıyrılarak İslâmiyet'e intisap etmeleri de alkışlara ve tebriklere şayandır*".⁴⁷

İlku'l'un tespitlerine göre Dunganlar'da Çin felsefesi hüküm sürmektedir. Din kurallarını öğreten kitaplardan başka "Konfuzu" öğretilerini ihtiva eden eserleri çokça okumaktadırlar. Hatta ihtiyar Dunganlar, Çin kahramanlıkları ile övünmektedirler.⁴⁸ Abdülaziz Bey'e göre de Dunganlar, genellikle

41 İlkul, *age.*, s. 315, 8. Dipnot.

42 İlkul, *age.*, s. 315.

43 Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1981, s. 150. (İlku'l'un Togan'ın bu şekildeki tespitini referans olarak aldığı anlaşılmaktadır) Elbette bu konu farklı bir çalışmanın konusu olduğundan bu çalışmada özellikle antropolojik değerlendirmelerin ve karşılaştırmaların verilmesine gerek duyulmamıştır.

44 G. Ahmetcan Asena, *İpek Yolu-1 Çin-Doğu Türkistan*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 15.

45 Asena, *age.*, s. 15.

46 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 11.

47 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 11.

48 İlkul, *age.*, s. 315.

itikat sahibi, dindar, gayretli, çalışkan, misafirperver, kanaatkâr, zorluklara dayanıklı ve Çin lisaniyla konuşan bir topluluk olup iki kısma ayrılmıştır. Bu kısımlardan birisi Çin, diğer kısmı ise Çin Türkistanı ve Rus Türkistanı dahilinde bulunan Dunganlardır. Çin'de bulunanların kisce, kıyafet ve âdetler bakımından Çinlilerden hiçbir farkı yoktur. Bunların içerisinde yer alan müderris, talebe ve imamların alâmetleri ise kullandıkları sarıklardır. Çin Türkistanı ve Rusya'da bulunanların da kullandıkları lisan ve kıyafetler bakımından Çinliler ile aynı oldukları görülmektedir. Ancak kisceve Türklerle benzerlik göstermektedirler.

Türklerle olan birlikelikleri ve karışmaları münasebetiyle içlerinde Türkçe bilmeyenlerin sayısı da pek azdır. Ancak bu karışımın kadınlarına hiçbir etkisinin olmadığı dikkat çekmektedir. Çünkü bu kadınlar, Türk kadınlarıyla ihtilatları olduğu halde kisce ve eski âdetlerini muhafaza etmişlerdir. Yaşayış şekilleri de Çin Türkleri gibidir. Pirinç yetiştiriciliğinde mahirdirler. Bu sebeple meskûn oldukları vilayetin pirinçlerini genellikle bunlar yetiştirmektedirler. Ayrıca ticaret sahasında da gayretleri dikkat çekmektedir. Tüccarlar, genellikle her yerde Çin fabrikalarının ürünlerini pazarlamaktadırlar.

Dunganların, ellerine geçirdikleri her fırsatı Dunganlık lehine kullandıkları, benlik gururlarının yüksek seviyede olduğu⁴⁹, ilme meraklı buldukları ve bu uğurda ülke dışına çıkmayı da göze aldıkları yönünde tespitler yapılmıştır. İlim tahsilinden dönen Dunganların "İnkılâpçı" özellikleri de vurgulanmıştır. Fitrî özellikleri ve gördükleri tahsillerin niteliği dolayısıyla Çin'deki misyonerlerin bunlar üzerinde tam olarak etkili olamadıkları da belirtilmiştir. Bu suretle özellikle gençler ne dinen ne de siyaseten misyoner teşkilatlarına alet olmamışlardır. Misyonerlerin bunlardan oldukça çekindiklerinin belirtilmesi yanında bu misyonerlerin Dunganlar tarafından "Din Hırsız", misyonerlerin de Dunganları "Çin Barbarları" olarak adlandırdıkları ifade edilmiştir.⁵⁰ Budizm ve Maniheizm gibi geleneksel Çin inançlarını bırakarak İslâm'a dahil olan Dunganlar'ın baskıcı Çin idareleri karşısında zaman zaman ihtilâl hareketlerine de giriştiklerini hatırlatmakta fayda vardır. Mesela

49 Bazı araştırmalarda Dunganlar için, içlerinde yumuşak huylu Kuzey Dunganları olduğu gibi genelde duygu ve düşünce bakımından "çok katı" tabiri kullanılmıştır. Mesela Çinliler ile karşılaştırılarak Çinlilerin rakiplerini sürgüne göndermek, hapsedmek gibi yöntemlerle yetinmelerine karşın Dunganların, kendi rakiplerini öldürme yolunu tercih ettikleri vurgulanmıştır. Bu sert hareketlerinin sebebinin ise şu şekilde açıkladıkları nakledilmiştir: "*Beş yüz milyon bir halkın arasına serpilmiş seksen milyon bir azınlık toplumuyuz. Zulümle ve şiddetle hareket etmeliyiz. Bu hareketimizle Çinlilerin kalbinde korku meydana getirmeliyiz ki varlığımız payidar olsun...*" (Cengiz- Gayretullah, *age.*, s. 130). Yine Uygurlar arasında yayılmış bir deyişe göre de "*Dungan ile dost olursan ay baltayı koymunda ayırma*" (Kürşat Yıldırım- Elvin Yıldırım, *Doğu Türkistan Seyahatnamesi Kaybolanların İzinde*, Bilgeoğuz Yay, İstanbul 2015, s. 38) ifadesinin bu karakteristiği betimlediği düşünülebilir.

50 İkil, *age.*, s. 317.

1861'de giriştikleri bir bağımsızlık hareketi bir yıl kadar Çin hükümetini meşgul edebilmiştir.⁵¹

Dunganlar, idarelerini Şeriat'a göre düzenlemişlerdir. Cami ve medreselerinin çok sayıda olmasıyla meşhur olan bu topluluğa ait Pekin'de dönem itibarıyla 17 adet cami ve medrese vardır. Ancak Abdülaziz Bey'e göre tahsil görenlerin sayıları nispeten pek az olduğu için aralarında cehaletin hüküm sürdüğü söylenebilir.⁵² Derslerde ve vaazlarda kullanılan dil Çin lisani üzerinedir. Medreselerine bağlılıkları ise son derece sağlamdır. Dışarıdan gelen hafızlara, şeyhlere ve sadat-ı kirama⁵³ oldukça riayet göstermektedirler. Aralarında şeyhleri var ise de sayıları azdır, hafızları ise hiç yoktur. Ancak Dunganlar'da tarikatçılığın son derece yaygın olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu konuda onların mistisizme yatkın bir karaktere sahip olmalarının da önemli bir sebep olabileceği düşünülebilir. Şeyhlere, büyük molla anlamına gelen "Da'ahun" demişlerdir. Da'ahunların halk üzerinde oldukça büyük nüfuzları görülmüştür. Bunların bütün masrafları, huzur ve rahatları da müritleri tarafından temin edilmiştir.⁵⁴

Abdülaziz Bey, Dunganlar'da nikah başta olmak üzere bazı konular haricinde usul ve âdetlerin her yerde Çin âdetleri üzerine olduğunu özellikle belirtmiştir.⁵⁵ Dunganlar'da verilen ziyafetlerin başlangıcında, müderrisleri tarafından Kur'an-ı Kerim'den bir aşr-ı şerif okunması, daha sonra da Şeriat'a göre vaz-ı nasihatte bulunulması İslâmî âdetler arasında yerini almıştır. Tasavvuf ilmine dair kitapları ise Aynu'l Alm, Aynu'l İlm ve Rüştat-ı Nefahatü'l Üns isimlerindeki kitaplardan ibarettir. Eski kitaplarının çoğu yazmadır. Yazıları sülüs hattını andırır bir tarzdadır. Kitapları Hint yazma kitaplarıdır. Kendilerine mahsus Arap harfleri üzerine Kur'an-ı Kerim'den bir ayeti gösteren levha yazıları vardır ki bu yazıları "Amudî Kürevî" bir surette yazmaktadırlar.⁵⁶ Bu ve bunun gibi yazılarından yola çıkarak onların tabiatlarının resme yatkınlığı anlaşılabilir. Bu sebeple Çin'deki Dunganlar'da muhtelif resimlerden ibaret olan Çin hat resmini Çin mekteplerinde öğrenmelerinden

51 Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Taribi (Başlangıçtan 1878'e Kadar)*, Kitabevi Yay., İstanbul 1997, s. 126.

52 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 12.

53 "Sadat", Seyyid kelimesinin çoğuludur. Sözlükte; efendi, reis, büyük gibi anlamlara gelir. Şöhret bulmuş terim olarak, Ehl-i Bey'ten olanlar, tarikat büyükleri ve şeyhleri anlamında kullanılır. Kiram ise, kerim kelimesinin çoğuludur, cömert, şerefli, mümtaz şahsiyet anlamına gelir. Buna göre, "sadat-ı kiram" terkiibi, şerefli büyükler anlamına gelir. Bu itibarla, bu terkip, belli bir tarikatın büyükleri için değil, herhangi bir tarikatın büyükleri, şeyhleri için kullanılabilen bir tamlamadır (<https://sorularlailslamiyet.com/sadat-i-kiram-ne-demektir-0>, son erişim tarihi: 15.03.2022).

54 İlku, *age.*, s. 312.

55 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 13.

56 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 13.

dolayı Çince okur-yazar oranı da yüksektir. Çince tahsil yapmaları sayesinde de Çin'in mülkî ve askerî makamlarında çok sayıda Dungan görev almıştır.

Dunganlar arasında her sene hac görevini ifa edenlerin sayısındaki artış da dikkate değerdir. Abdülaziz Bey'in hakkında bilgiler verdiği zamandan otuz sene öncesine kadar Pekin ve çevresinde hacılar az sayıda iken artık hacılardan mahalleler teşkil edildiği görülmüştür. Abdülaziz Bey'e göre bu Müslümanlar, genellikle gayretli ve çalışkandır. Ayrıca bu kavmin terakki ve terbiyeye müstait fikirlerinin ve millî maariflerinin halihazırdaki duruma uygun bir şekilde ıslahı zorunludur.⁵⁷

Çin Türkleri

Çin Türkleri, Çin dahilindeki Kensék eyaletine tabi Salar'da meskûn olup nüfusları, dönem itibarıyla 100.000'e yakındır. Bu topluluk, kendilerinden rivayet edildiğine göre Timur'un Orta Asya'da idare merkezi ittihaz etmiş olduğu Semerkant, Taşkent, Nemenkan'dan hicri 700 senesinde topladığı İslâm askerleriyle Kaşgar ve çevresini ele geçirdiği sıralarda Çin içlerine doğru dağılan Müslümanlardır.⁵⁸ Abdülaziz Bey'in ifade etmiş olduğu "Salar" kavramı hakkında kısaca şunu belirtmekte fayda vardır. Tarihte, Çin'de iki etnik Türkmen grubu ortaya çıkmıştır ve bunlardan en büyüğü işte bu "Salarlar" ya da yaygın şekildeki ifadeyle "Salar Halkıdır". Bu topluluk, günümüzde de "Tsinhay", Kansu" bölgesinde yoğun olarak, ülkenin diğer bölgelerinde ise örneğin Pekin'de, İnin'de, Doğu Türkistan (Sincan Uygur Özerk) bölgesinde dağınık halde yaşamaktadır.⁵⁹

Mezkûr Türkler, birkaç grup olup kendilerine Hokandî, Semerkandî, Taşkandî, Nemenkanî denilmiştir. Çin dahilinde bulunan İslâm ahalisi arasında sayıları en az olduğu halde maarif ve sınaide en müterakkileri de kendileridir. Medreselerinin mamuriyeti ve camilerinin fazlalığı yanında hattatlarıyla meşhurlardır. Medreselerinin içinde Pençşenbe Ahond⁶⁰, Şemsî Ahond, Yusuף Ahond gibi zatlar vardır. Abdülaziz Bey'e göre bu zatlara "Allame-i Asır" denilse değerlidir.⁶¹ Özellikle Pençşenbe Ahond'un rahle-i tedrisinden geçmiş

57 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 14.

58 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 14.

59 Marat Durduyev, Sadettin Gömeç, "Çin Türkmenleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 19(1997), s. 325).

60 Ahond: Farsça bir kelime olup "Okumuş, hoca; büyük, ulu" anlamlarına gelmektedir. (Doğu Türkistan'da "Ahun" şekliyle söylenmektedir. Yaygın kullanımıyla molla anlamına gelir ve Türkiye hariç, bütün Türk ellerinde kullanılmaktadır. "Damollam", "Büyük Mollam", "Hilkatim (hocam, öğretmenim)", "Kârîm (hafızım, Arapça kaari'den)", "Törem (asilzadem)" manalarına da gelmektedir (İlku, *age.*, s. 27).

61 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 15.

olan talebeler Çin'in en ücra köşelerine kadar giderek irşat vazifesinde bulunmuşlardır. Mezkûr zat, 70 yaşına geldiği halde hocalığına devam etmiştir.

Yaygın olarak okunan kitaplar bölgeye Hindistan'dan gelmiştir. İdare usulleri, cinayet haricindeki konularda Şer'i hükümlere dayanmıştır. Geçimleri de daha çok ziraatladır. Kılık-kıyafetleri ise Çinlilerden farklılık göstermektedir. Kadınlarının kıyafetleri, eski âdetlerini ve kavmî özelliklerini barındırmakla beraber tesettüre itinaları oldukça fazladır.

Çin Türklerinin iplik, ipek, sahtiyan ve kösele tezgâhları vardır. Bu tezgâhlar, kendi ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi ihraç ürünleri de üretmektedir. Çin Türkleri, ihracatları münasebetiyle Çin dahilinde ve haricinde büyük ve önemli işlerin riyasetinde bulunmuşlardır. Salar Türkleri, genellikle çalışkan, gayretli, sıkıntı ve zorluklara dayanıklı ayrıca misafirperver necip bir toplumdur. Ayrıca içlerinde hac farizasını yerine getirmiş olanların sayıları da bir hayli fazladır.⁶²

Pekin Türkleri

Abdülaziz Bey, Pekin Türkleri için *“Buraya kadar teracim-i ahvalinden bahsettiğimiz Çin Türklerinden değildir”* demektedir.⁶³ Buna göre mezkûr Türkler, Çin Türkistanı'nda bulunan Kaşgar, Hotan, Yarkent, Aksu, Koçar, Turfan olarak bilinen meşhur beldelerin reislerindedir. Bu meşhur beldeler, Doğu Türkistan'ın adeta göz nuru kabul edilmiş ve kendi sıfatlarıyla anılmıştır. Bu sıfatlar şöyledir: *“Azizâne Kaşgar (Azizler Şehri Kaşgar), Pirâne Yarkend (Pirler Şehri Yarkend), Şehidâne Hotan (Şehitler Şehri Hotan), Gaziyâne Aksu (Gaziler Şehri Aksu), Güli-ullane Kuça (Galipler şehri Kuça), Garibâne Turfan (Garipler Şehri Turfan). “Kaşgar'da aziz evliyalar var. Yarkend pirlerle doludur. Hotan'de çok şehit yatar. Aksu gazilerle doludur. Kuça galiplerle doludur. Turfan'da derya yoktur. Yer (tarıma elverişli toprak) ve su azdır; fakat evliya çoktur. Onun için gariplerle, yani musafirlerle (misafir) doludur”*.⁶⁴

Bu beldelerde meskûn bulunan Müslümanlar arasında reislere *“Hocam”*⁶⁵ denilmiştir. Abdülaziz Bey'e göre Türkiye'de erbab-ı vukuf arasında bilindiği haliyle bu Müslümanların Pekin'e gelmeleri iki yüz sene öncesine dayanmaktadır ve bunların Pekin'e gelmelerinin önemli bazı sebepleri vardır. Buraya kadar isimleri zikredilen Türkistan Çini Müslümanlarının otuz sene öncesi-

62 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 16.

63 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 16.

64 Amine Tuna, *Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık*, İHH İnsani Yardım Vakfı Yay., İstanbul 2012, s. 31.

65 Abdülaziz Bey *“Hocam”* tabirinin kullanım tarzını şu şekilde izah etmiştir: *“Bu ‘Hocam’ tabirindeki ‘n’ zamir-i mütekellim olup kelime ise ‘Seyyid’ manasına olan ‘Hevace’ tabirinden muharref bir isimdir”* (Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 17.)

ne (dönem itibariyle) gelinceye kadar ara sıra ve fırsat buldukça Çinliler ile mücadeleye girişmiş oldukları bilinmektedir. Müslümanların kendisiyle olan mücadelesindeki ısrar ve sebatlarını gören Çin hükümeti ise çoğu zaman kendisini müdafaadan aciz kalmış ve sonuçta bu meseleyi Müslümanların reislerini ve ailelerini Pekin'e göndermekle ve bu aileleri imparatora mahsus surun dahilinde bulunan şehrin bir tarafına yerleştirmekle çözümlenmiştir. Müslümanların Pekin'de buldukları yer "Çentoza" olarak adlandırılmıştır. "Çento" tabiri, Çinlilerin Türkçe konuşan kavme verdikleri bir isim olup "Çentoza" ise "Türk Mahali" demektir.⁶⁶ Abdülaziz Bey'in verdiği bir bilgiye göre; Çentoza denilen mahalde Çin Dunganlarının mürşitleri olan Çin Türklerinin "Çentoza" ismiyle meşhur yüz senelik bir cami-i şerifi vardır. Buradaki Türkler, bu eski Çentoza Camii'ne yakın iki mahalde ayrıca iki büyük cami daha inşa etmişlerdir. Mahalle camilerinin sayıları ise 28'e ulaşmıştır.

Türkistan Çini'nden ilk gelen Türkler yüz haneden ibaret iken kısa sürede iki bin haneye ulaşmışlardır. Bu Türkler, Pekin'de nüfuz sahibi olup işleri dahi hükümet hazinesinden karşılanmıştır.⁶⁷ Her hanenin aylık olarak hükümetten aldığı ücret yirmi gümüş beş yüz kuruştan ibarettir. Daha çok Mecusiler ile karışmışlardır ve bu münasebetle işlerinde çok ihtiyar olanlar kavmi lisanları olan Türk lisanını bilmektedir. Diğerleri ile yeni yetişenlerde Türkçe bilen olmayıp bunlar Çin lisanıyla konuşmaktadır. Âdetleri ise dinî işler haricindeki konularda Çin âdet ve usulü üzerinedir. Kılık-kıyafet bakımından da Çinlilerden farkları yoktur. Abdülaziz Bey'e göre bu toplumun maarif ve sınaviden "nasipleri" olmamıştır. Bu Türklerin ihtiyarları, maarif ve sınaideki bu yoksunluğunu ve kavmiyetlerinin "mahv olurcasına" bir mertebeye düşüklerini görünce ellerinden geldikçe buna direnç göstermeye çalışmışlardır. Çin Türkistanı'ndan her üç senede bir defe özel memuriyetle Pekin'e gidip gelenlerin rivayetlerine göre ihtiyarlar, özellikle millî lisanlarını muhafaza etme konusunda çaba göstermişlerdir.⁶⁸ Abdülaziz Bey, bu haberlerin doğru olduğunu beyan etmekle beraber bu durumun Âlem-i İslâm nazarınca da pek sevindirici olduğunu vurgulamıştır. Ancak bununla birlikte Abdülaziz Bey, Pekin Türklerine "söz anlatmanın pek kolay olmadığını" ifade etmiştir.⁶⁹ Müellif, bunun sebebini bunların geçimleri konusunda Çin hükümetinden yardım görmelerinden dolayı maarif ve sınaide gelişmeleri ve kavmiyetlerini muhafaza etmeleri gerektiği hususlarındaki Çin Türkleri tarafından verilen nasihatleri dinlemek istemediklerine bağlamıştır. Abdülaziz Bey'e göre; "... *Bu mağruriyetlerini bir tarafa attıkları takdirde o hal-i müessiflerinin (acınacak*

66 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 18.

67 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 18.

68 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 19.

69 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 19.

hal) çaresi, atıdaki üç maddenin mevki-i icraya vazıyla husule geleceği muhakkaktır".⁷⁰ Abdülaziz Bey, söz konusu edilen üç maddeyi şöyle açıklamıştır:

1. Çin Türklerinin her husustaki nasihatlerinin dinlenmesi ve bunlara dikkat edilmesi
2. Çin Türkistanı'ndan ve Çin Türklerinden muallim ve müderrislerin getirilmesi
3. %10 nispetinde Türkçe bilen ihtiyarların kendi mahallerinin her birisinde lazım gelen fedakarlığı göstererek Türkçe konuşup gençlerini de Türkçe konuşmaya teşvik etmeleri.

Abdülaziz Bey, yukarıda serdedilen maddelerin uygulanmasıyla bu toplumun, özellikle maarif alanında derece derece yükselerek zirveye ulaşabileceğini vurgulamıştır. Abdülaziz Bey'e göre; Pekin Türkleri, Çin Müslümanlarına nispeten her ne kadar az iseler de Pekin gibi bir şehrin mühim bir yerinde bulunmak suretiyle Çince "Türk" anlamına gelen "Çintu" ismini muhafaza etmeleri yanında imparator ailesine mahsus şehrin dahilinde bulunmaktadır. Bu durum, Müslümanların ne kadar "muazzez ve muteber" bulduklarını göstermektedir.⁷¹

Türkistan Çini Müslümanları

Türkistan Çini, isminden de anlaşılacağı üzere geniş bir Türk toprağı olup meşhur şehirleri, Kaşgar, Yarkent, Aksu, Turfan, Hotan şehirleridir. Bu şehirler ve etrafında meskûn insanların sayısı (dönem itibarıyla) on milyona yakındır. Bu sayının iki milyonu, Moğol, Çin ahalisinin Mecusileri olup geri kalanları Müslümandır.

İslâmiyet'in bu topraklarda, Emeviler'den Abdülmelik devrinde meşhur Horasan valisi Kuteybe'nin Hicri 95 senesinde Fergana'da gerçekleştirdiği faaliyetler neticesinde gelişme gösterdiği bilinmektedir.⁷² Kuteybe, İslâm'ın Çin topraklarındaki yayılmasının önemli aktörlerinden birisidir. Onun 715'te Süleyman'a karşı başlattığı isyan hareketi ve akabinde ölümü, bazı analizlerde Çinlileri Araplara karşı üstün getiren ilk başarıların zeminini hazırladığı şeklinde yorumlanmıştır.⁷³ Fakat Müslümanların Uzak Doğu ile ilişkilerini sadece siyasî ve askerî sebeplere dayandırmanın hatalı bir yaklaşım olacağını belirtmekte fayda vardır. Daha önce belirttiğimiz tebliğ vazifesinde

70 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 19.

71 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 20.

72 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 21.

73 Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yay., İstanbul 2007, s. 321.

ticaretin de bir araç olarak kullanılmış olduğunu hatırlatmak gerekmektedir. Hz. Muhammed (SAV)'in vefat ettiği 632 yılından çok önceleri Arap Yarımadası ile Uzakdoğu arasında ticarî ilişkiler bulunmaktadır. W. Eberhard gibi Batı'lı araştırmacılar, bu gerçeği özellikle göz ardı etmemektedirler. Bu bağlamda Müslüman Arap tüccarlar yelkenli gemilerle Hint Okyanusu'nu geçerek Uzakdoğu limanlarına uğramışlar ve hatta Çin Denizi'nin yakın kıyılarına kadar ulaşmışlardır.⁷⁴ Böylece birçok ülkede görüldüğü gibi İslâmiyet'in Uzak Doğu'da yayılmasında bu Müslüman Arap tüccarların etkisi büyük olmuştur. İslâmiyet'in doğduğu yerlere son derece uzak ve bilinmeyen bir ülke olması hasebiyle Çin'de İslâmiyet'in gelişme ve yayılma istikametini şu şekilde ayırt etmek mümkündür: Güney Çin, İslâmiyet'i söz konusu bu tüccarlar sayesinde tanırken, Kuzey ve Batı Çin, tüccarlar, seyyahlar ve askerler vasıtasıyla İslâm ile müşerref olmuştur.⁷⁵

Yukarıda nakledilen isabetli tespitler yanında bazı Batı'lı araştırmacılar tarafından son derece subjektif çıkarımların da yapıldığı görülmektedir. Bunlardan birisinde Müslümanlığın, Çin topraklarına Cengiz Han'ın 13. Yüzyıldaki fetihleri sayesinde, diğer bir ifadeyle de o tarihlerde Çin İmparatorluğuna katılmış belli sayıda Tatar-Moğol aşiretine dayanmasıyla girdiğine⁷⁶ yönelik hatalı tespitler bulunmaktadır. Bu tarz tespitlerde daha önce vurguladığımız gibi sahabelerin İslâm'ın henüz ilk yıllarında buralara hicretleri ve faaliyetleri ya kasıtlı bir şekilde ya da tarih bilgisi ve metodolojisindeki yetersizlikler sebebiyle göz ardı edilmiştir/edilmektedir. Bu bağlamda İslâmiyet'in Tang (Tangçao) (618-907), Beş (Vuday) (907-960), Song (960-1271), Yuan (960-1271), Ming (1368-1644) ve Çing (1644-1911)⁷⁷ hanedanları dönemlerinde yani takriben bin senelik süreç içerisinde yayılarak ve gelişerek Çin'deki beş büyük dinden biri haline gelmiş olduğu⁷⁸ gerçeğini göz ardı etmemek gerekmektedir.

İslâmiyet'in nüfuzu altında bulunan Türkistan Çini Müslümanlarının İslâm yönetiminden pek az ölçüde faydalandıklarını belirten Abdülaziz Bey, bu durumu tenkit etmiştir. Ona göre; İslâm hükümetinin, bütün asrî gelişmelere uygun ve müsait bir “mukaddes hükümet” olduğu herkesçe bilindiği hal-

74 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara 1947, s.205'den nakleden: Cengiz-Gayretullah, *age.*, s. 17.

75 Cengiz- Gayretullah, *age.*, s. 18.

76 Eugéne Simon, *Çin Uygarlığı*, çev. Oğuz Adanır, Doğu Batı Yay., Ankara 2015, s. 65.

77 Ming Hanedanlığı'nın yıkılmasından sonra 1644-1911 yılları arasında yerine geçen Mançu Sülalesi devrinde, Müslümanlar zulüm ve türlü işkenceler görmüşlerdir. Mançular “parçala ve yönet” prensibini uygulamaya koyarak Müslüman olan Çinlilerin (Hui Hui halkının) farklı bir millet olduğunu ve imparatorluğun bünyesinde yerleri olmadığını ifade etmişlerdir (Cengiz-Gayretullah, *age.*, s. 18).

78 Wu Maerjiang, *agm.*, s. 47-48.

de bu Müslümanlar, bundan layıkıyla faydalanamamıştır. Bu Müslümanların “şahsî, umumî, içtimâî, hayatî, sınaî ve ilmî” durumlarına bakılırsa bunlarda “iptidaî bir hal” görülmektedir.⁷⁹

Türkistan Çini Müslüman toplumunda ilim adı altında kullanılan bilgiler, “sarf-u nahiv⁸⁰, mantık, maani⁸¹, kelâm, fıkıh, usul-ü fıkıh, hadis, tefsir, tasavvuf” ilimlerine dayanmaktadır. Bu ilimler arasında en yaygın olanı ise tasavvuttur. Terakkilerinin “iptidaî” bir durumda olduğunu ifade eden Abdülaziz Bey, bu büyük toplum hakkında bilgilerin tarih ve coğrafya kitaplarında yeteri kadar olduğundan bahisle bu konuda merakı olanların ilgili kitaplara ve özellikle de Kâmûsü'l-ALâm'a başvurmalarını tavsiye etmiştir. Ayrıca müellif, bu toplumun içtimâî hayatlarının ve terakkilerinin icabına uygun olan reformlara dair fikirlerini de eserinin sonunda “Asr-ı Hazır Maarifinin Umum Çin Müslümanlarına Tamimine Dair Müfid Bir Hatıra ve Bir Mütalaa” başlığı altında okuyuculara sunduğunu ifade etmiştir.⁸²

Kolca ve Müslümanları

Abdülaziz Bey “Kolca” şehrini, Mançur hududunda yer alan ve Rusya'nın “Jarkent” şehrinin 120 kilometre doğusunda vaki “güzel, dilnişin ferahfeza” bir şehir olarak tanımlamıştır. Bu şehir, İli eyaletinin merkezi olup 1871 yılında Ruslar tarafından istila edilerek 1881'de tazminat olarak Çin'den alınan Çince “Semero”, Rusça “Jarkent” olarak adlandırılmış olan şehrin karşılığında yine Çin'e bırakılmıştır. Doğusunda İli Nehri geçtiğinden dolayı Çinliler arasında bu eyalet, “İliho” adıyla anılmaktadır. Diğer Çin şehirlerinde olduğu gibi uzunca bir sur ile çevrilmiştir.

Rusların 1871'de Gulca'yı işgalinden sonra hemen herkesin bundan sonra bölgenin Ruslar'a ait olacağına ve Rusların buraya esaslı bir şekilde yerleşeceğine inanmalarına rağmen G. Ahmetcan Asena'nın ifadesiyle hiç beklenmedik bir anda Rusya ile Çin arasında yapılan bir antlaşmayla İli Vadisi'nin eskiden Çin'e ait olan Korgos'un doğusundaki kısmı Çin'e geri verilmiş, 1882 yılında Çinlilerin işgali başlayınca durum yeniden alt-üst olmuştur. Bahsedilen antlaşmada, vilayetin isyana katılmış bütün ahali için genel af vaat edildiği halde Tarançı ve Dunganların, Çinlilerin iyi muamelesine pek güvenmedikleri ve antlaşmanın Rus bölgesine göç etme serbestliğini tanıyan

79 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 21.

80 Arapça dilbilgisi ve gramer.

81 Belâgatın üç şubesiinden biri.

82 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 22. Abdülaziz Bey'in yukarıdaki başlık altında verdiği bilgilere bu çalışmanın sonunda yer verilmiştir.

maddesinden faydalanmak istemelerine karşın Çinlilerin bu göçe bütün kuvvetleriyle engel olmaya çalıştıkları anlaşılmıştır.⁸³

Sonraki yüzyılda son derece kanlı olaylara⁸⁴ tanıklık edecek olan İli Vadisi, bir bütün olarak ele alındığında (Kazak Optonom Oblastı) doğal güzellikleri ve verimli toprakları itibarıyla Doğu Türkistan'ın en güzel bölgesi olarak ifade edilmiştir.⁸⁵ Gulca'nın ahalisi (dönem itibarıyla) 70 bine yakındır ve bunun 40 bini İslâm, geri kalanları ise Moğol, Şeygan-Şığan, Çin, Mançur ve sair kavimlerdir. Surun dahil ve haricinde kırktan fazla mescit ve dört büyük cami, Hristiyanlara ait iki kilise, putperestlere ait üç puthane ve çeşitli hanlar yer almıştır.⁸⁶ Büyük camilerin ikisi yerlilerin, biri Dunganların ve diğer ikisi de Kazan ve Türkistan tüccarlarıdır. Yerlilere ait camilerden birisi diğer camilerin en büyüğü olup surun dahilinde talebeye mahsus 28 hücreyi içermektedir, mütebakileri ise surun haricindedir. Bu camilerde "Ulum-u Arabîye" öğretildiğinden dolayı memleketin kadı, müftü, müderris ve imam-ları bu camilerde yetişen talebelerdir. İdareleri için Çin hükümeti tarafından bir Müslüman ve iki Çinli görevlendirilmiştir. Bu memurlardan Müslümanı "Hâkim Bek" olarak adlandırılırken Çinlilerden birisi "Şengen" isminde şehir emindir diğer de general olup "Zontudarin" ismiyle meşhurdur.⁸⁷

Müslüman hâkimi, Müslümanlara ait vergilerin zamanında tahsilinden, şer'i işlerin icrasından, müftü ve kadının tayin ve azlinden, yine müftü ve kadılar tarafından şer'an gerekli görülen maddelerden başka işlerin yürütülmesinden sorumludurlar. Çinli hâkimler ise ticaretin düzenli olarak yürütülmesinden, Müslüman hâkim tarafından teklif edilen Gulca ve çevresiyle

83 Asena, *age.*, s. 340.

84 Gulca, özellikle de coğrafi konumu dolayısıyla yakın dönem tarihimizde Sovyetlerin dağılarak Türk illerinin bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra son derece çetin günler yaşamıştır. (Asena, *age.*, s. 336-337). Tarihe "Gulca Olayı" veya "Gulca Katliamı" olarak geçen gelişmeler, 1997 yılının Şubat ayında Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ne bağlı Gulca kentinde yaşanan protestolar sırasında çok sayıda Türk'ün katledilmesini ifade etmektedir (Ayrıntılı bilgi için bkz: Asena, *age.*, s. 352-357).

85 G. Ahmetcan Asena, İsviçre Alplerinin dahi İli Vadisi'nin doğal güzellikleri karşısında "mahcup" kalacağı şeklinde bir betimleme yapmış ve İli teriminin farklı anlamlarda kullanıldığına dikkat çekmiştir. Buna göre;

1. Tanrı Dağları'ndan doğup Kazakistan'da Balkaş Gölü'ne dökülen İli Irmağı
2. Bölgenin başkenti konumundaki Gulca'nın (Gülce) diğer bir adı
3. Tanrı Dağları'nın doğu istikametine doğru akarak Turfan çukuruna kadar sarkan kuzey ve güney kollarının arasında yer alan İli Vadisi
4. Tanrı ve Altay Dağları arasında Kazakistan sınırı boyunca güney batıdan kuzey doğuya doğru Altayların eteklerine (Moğolistan sınırına) kadar uzanan ve Tarbagatay ile Altay bölgelerini de içine alan "İli Kazak Optonom Oblastı". Günümüzde Gulca, Urumçu'ya yaklaşık olarak 670 km, Kazakistan sınırına ise 70 km'dir. (Asena, *age.*, s. 336-337).

86 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 23.

87 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 24.

ilgili işler hakkında validen aldığı emri mezkûr hâkime tebliğ konularında görevlidir.⁸⁸

Kolca Çiftçi ve Tacirleri

Yukarıda zikredilen memurların gözetiminde olmak üzere yerlilerin büyük bir kısmı geçimlerini sağlamak için verimli araziye, ılıman iklime bol miktarda suya sahip olan Gulca'da ziraatla uğraşmakta, geri kalanlar ise ticaret yapmaktadırlar. Dağlarında altın, gümüş, demir ve bakır madenleri mevcutsa da ahalinin işletmekte ve istifade etmekte olduğu maden çoğunlukla odun yerine kullandıkları kömür madenidir. Ayrıca ahalinin çok sayıda hayvanı vardır. Abdülaziz Bey'in verdiği bilgilere göre Rus hükümeti, bölgeye üç gün içerisinde lüzumu kadar asker sevk edebilecek vesaitte sahiptir.

Abdülaziz Bey, buraya kadar vermiş olduğu bilgiler ışığında Çin Müslümanları hakkında yeteri kadar kanaat oluşabileceğine inandığından, bu toplulukların özellikle maariflerinin ıslahına yönelik fikirlerini okuyucularına takdim etmiştir. Bu bağlamda daha önce *İkdam* gazetesinin 1636 numaralı nüshasında Çin Türkleri ile ilgili naklettiği bir hatırayı konu edinen makalesini, eksiklerini tamamlayarak yeniden kaleme aldığını beyan etmiştir. Abdülaziz Bey'in mezkûr mütalaası günümüz Türkçesi ile aşağıda verilmiştir.

Asr-1 Hazır Maarifinin Umum Çin Müslümanlarına Tamimine Dair Müfid Bir Hatıra ve Bir Mütalaa

“Mahiyetleriyle halleri yukarıda izah olunan Çin Türklerinden olup Pençsenbe-i Ahond adında fazilet sahibinin halkına tedrisinden mezun ve hac farızası münasebetiyle Dersaadet ve Mısır'da bir müddet ikamet ile o tarafın abalisince de meşhur olan Molla Abdürrahim adındaki bilgin zatın katından hasıl olup üzerinden birkaç sene geçen bir hatıranın burada zikrini faydasız görmüyorum. Şöyle ki Hicri 308 senesinde Mançurya'nın idare merkezi ve vatanım olan Kolca'da bulunuyordum. İsmi geçen Molla Abdürrahim ahondun Hicaz'dan döndüğünü işittim. Aydınlık fikirlerinden faydalanmak için hemen ziyaretine koştum. Çünkü memleketine geri dönmek üzere idi. Neyse ki mülakatıyla şeref buldum. Meclisini oradaki faziletli kişilerle tezyin olunmuş gördüm. Molla, meclisinde hazır bulunanlar tarafından yöneltilen suallere hâkim bir şekilde cevap veriyordu. Farsça, Arapça ve Çağatay lisanlarına hâkim bir zat olduğu, ifadelerindeki doğruluktan ve belagatinden anlaşılıyordu. Eflatunpesendâne fikirleriyle orada hazır bulunanları istida ettiriyor, düzgün lisanına hayran bırakıyordu. Sözlerinin hülasası şudur:

88 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 24.

Abondlar⁸⁹, Çin Müslümanları içinde Salar Türklerinin maarif ve sınaideki terakkileri sizce bilinmez değildir. Dede ve babalarımız her türlü bela ve kazaya göğüs vererek şirk zulmeti ve cehalet ile örtülmüş bulunan Çin ülkesinin en karanlık bir köşesine Din-i Muhammedî'nin meşalesi ile dahil olmuşlardır. Bu adalet, hakkaniyet ve müsavat meşalesini gören Mecusiler dalga dalga gelerek envar-ı kudsiyesinden aldıkları feyizle İslâm şerefiyle müşerref olmuşlardır. Salar'ın gayretli, faal, zeki Türkleri böyle bir şerefe nail olmalarından dolayı Vâcib-ü Teala Hazretlerine ne kadar şükretseler yine azdır. Çünkü bu şeref, dede ve babalarımızdan bize de intikal etmiştir. Üstad ve müridimiz Pençsenbe Ahond hazretlerinin terbiyeleriyle yetişen faziletlilerin İ'lâ-yı Din-i Mübîn-i için sıkıntı ve zahmetlere katlanarak Çin'in her tarafına yayılmış oldukları, Çin Müslümanlarının malumudur.

Acaba bu şeref, bundan sonra da bizde kalacak mıdır? Evet, medreselerimizde usul-ü tahsil, hali hazıra uygun surette ıslah edilirse bu şerefin bizde payidar olacağına şüphe yoktur. Bu sözümünden taaccüp etmeyiniz. Çünkü ben de sizin gibi usul-ü tahsilimizi mükemmel zannedirdim. Hac-ı şerif farızası münasebetiyle vuku bulan bu seyahatimde tahsilimizin ıslaha muhtaç olduğunu anladım. İstanbul ve Mısır kütüphanelerini gezdim. Yeniden vücuda getirilmiş birçok kitap gördüm. Bu kitaplara şiddetle ihtiyacımız olduğunu hissettim. İstanbul'un Dar'ül Tedris ve Mısır'ın Cami'ül Ezher ders nizamnamelerini elde ettim. Bu nizamnameleri elde etmekten maksat, Salar'a gelişimde üstatlarımızın ve allame-i kiram hazretlerinin himmetleriyle bunlara göre mektep ve medreselerimizi ıslah etmek ve bilcümle Çin İslâmlarını bu doğru yola teşvik eylemektir. İşte bu nizamnamelerin birer adedini size takdim ediyorum. Lüzumsuz ve yolsuz taassubu bırakarak el birliğiyle medrese ve mekteplerimizi buna göre ıslah etmenizi rica ederim. İnşallah Kaşgar ile Pekin İslâmlarını bu sevap yoluna davet ederim.

Bu davetim garaz ve ivazdan hali olmasına mebni İslâmlar tarafından kabul olacağına eminim. Şurası dahi gizli kalmasın ki medrese ve mekteplerimizi ıslah-tan sonra biz Çin İslâmları, üç maddenin uygulanmasına son derece ihtiyacımız vardır. Bu maddeler şimdilik üç yerde tatbik edilebilir. Bunlar; Kolca, Kaşgar ve Salar'dır. Mezkûr maddeler de şunlardan ibarettir:

1. *Islah edilecek mekteplerimize İstanbul'dan yahut Hindistan'dan muallimler getirilmesi. Medreselerimizdeki müderrislerimiz yeterlidir.*
2. *Hindistan'dan hurufat getirilmesiyle muhtaç olduğumuz kitapların tab edilmesi.*
3. *Abaliyi, maarife teşvik etmek için yerli lisan üzerine bir gazetenin tesisi.*

89 Abdülaziz Bey, bu kelimenin bütün Çin Müslümanları tarafından "Efendi" anlamında kullanıldığını ifade etmiştir (Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 26).

İşte bu maddeler, vücuda geldiği takdirde bütün Çin Müslümanlarının saadet zirvesine doğru yükselecekleri ızabtan varestedir. Çin hükümetinin bu konuda İslâmlara lazım gelen yardımda bulunacağına ümidim berkemaldir.

Mütalaa-i Kemterî

Asr-ı Hazır Maarifinin Çin Müslümanlarına Tamimine Dair

Abdürrahim Efendi'nin yukarıdaki bendde sıraladığı gibi üç sebebin, her yerde tamim-i maarif için başlangıçta uygulamaya konulacak lüzumlu vasıtalarından bulunduğu bilinmektedir. Fakat Abdürrahim Efendi'nin dediği gibi bizim, Çin Müslümanları ulemasının ecdatlarından intikal eden kadim maariflerinin mükemmel bir surette olduğu konusundaki yanlış düşünceleri bizce bilinmektedir. Bunun için Çin Müslümanları arasında tamim-i maarif hakkındaki emrin pek geç husule geleceği şüphesizdir. Çünkü Çin gibi kadim maarifin yerleştiği, ahalinin bu maarif ve esasından nasipsiz bulunduğu bir yerde maarif-i haziranın geçerli kılınacağı ve tamimi hususunda müşkülât çekileceğinde şüphe yoktur. Fakat bu müşkülata dayanmak ve maarif-i hazırayı tamim için Abdürrahim Efendi'nin ortaya koymuş olduğu sebeplerden evvela yerli gazetelerin teksiri lazımdır. Bu gazete sütunlarında çoğunlukla havadise karışık asr-ı hazır maarifinin fayda ve menfaatlerini, Avrupa'nın bu konuda ulaştığı üstünlüğü de konu edinen makaleler bulunmalıdır. Havadis arasında yazılan bu makaleler, ahalinin dikkatlerini çekmekle beraber maarifin gelişimine hizmet edeceği ve bu konuda yapılması zaruri mektep ve medreselerin yardıma teşvik edeceği inkâr edilemez.

Bu vesileyle avam arasında geçerli olan maarif şevkini hiçbir kuvvetin kıramayacağı açıktır. Bu yayın vasıtaları ile asr-ı hazır maarifinin faydaları, kâinatta hükümran olan mucize gösterir derecedeki eserlerle kadim maarifin o çevrili bududu bir kere ahalinin fikrine yerleştikten sonra ulemanın menfaatlerine olarak usul-ü cedid ilminin aleyhindeki itirazlarına kulak veren olmayacak ve bu usulün envar-ı ilmiyesinden yararlanmış olmak için gerekli olan vasıtalara teşebbüsten geri duran bulunmayacaktır.

İşin bir kere bu merkeze vusulünden sonra makalede yer alan "muallim celp etmek" maddesi ise ahali arasında birdenbire meydana geliverecektir. Çünkü ahalinin fikrinde gazeteler vasıtasıyla meydana çıkmış olan şevk, maarif-i tahsil-i ulum için lazım gelen fedakarlığı esirgettirmeyeceği vukuf erbabınca bilinen bir keyfiyettir. Binaenaleyh Çin Müslümanlarına asr-ı hazır maarifinin teşnili ve tamimi hususunda Abdürrahim Efendi'nin ortaya koymuş olduğu üç vasıtanın lüzumunu, bu mütalaaada şerh ve ızabtan başka bir diyeceğimiz olmadığundan bu husustaki mütalaaaya şurada son verilmiştir".

Sonuç

Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırları Türklerin anayurdudur. Göçler sonucunda çok sayıda Türk boyu dünyanın farklı yerlerini kendilerine yeni yurt edinirken önemli sayıda Türk nüfusu anayurtta kalmıştır. Anayurtta kalan Türk boyları siyasî, sosyal, askerî ve iktisadî bakımdan münasebette bulunduğu diğer toplumlarla birçok yönden etkileşime geçmiş, uzun yıllar boyunca da kimliklerini muhafaza etme mücadelesi vermiştir.

İslâmiyet, henüz Hz. Muhammed (SAV) hayatta iken Arap Yarımadasına oldukça uzakta bulunan bu topraklara girdiğinde son derece farklı bir yapıyla karşılaşmıştır. Daha askerî ve siyasî münasebetler tesis edilmezden önce Müslüman Araplar, ticareti bir vasıta edinmek suretiyle bu geniş bozkırda İslâmiyet'i tebliğ etme vazifesini üstlenmişlerdir. Dönem itibarıyla hâkim kuvvet durumunda olan Çin ülkesi, kimi zaman dahili sorunlarını halletmede Müslüman Araplardan yardım talep etmiştir. Zaten ticaret vasıtasıyla tanıdık oldukları bu Müslümanlardan bir de kendi iç meselelerinde yardım gören Çin imparatorları nezdinde Müslümanlar, saygın bir yer edinmiş ve ülkede onlara karşı bir teveccüh meydana gelmiştir. Kazanılan bu teveccüh sayesinde İslâmiyet'in bölgede geniş bir alana hızla yayıldığını söylemek mümkündür. Böylece İslâmiyet gerek Türk boyları gerek Moğol, Çin ve diğer unsurlar arasında itibar görmüştür. İslâmiyet'in tebliğ metodunun yerinde kullanılması, birbirinden oldukça farklı değerlere sahip geniş halk kitlelerinin bu dine olan saygısını da arttırmıştır. Böylece Çin topraklarında azımsanamayacak bir Müslüman nüfus meydana gelmiştir. Birkaç istisna haricinde Çin hanedanlarının İslâmiyet'e ve Müslümanlara hürmetkâr olduğunu ve Müslümanların yaşantısına müdahil olmadığını ifade etmekte fayda vardır.

Asya'nın geniş topraklarında yaşamlarını sürdüren Müslümanlar, Batı'da üç kıtaya hâkim olan ve fetih siyasetini Batı istikametinde sürdüren Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini hac ibadeti münasebetiyle aslında bir bakıma canlı tutmuşlardır. Hac farızasını yerine getirmek için yola çıkan Türkistanlı hacı adaylarının ilk durağı Osmanlı başkenti olmuş, burada kendilerine son derece hürmet ve nezaket gösterilmiştir. Ancak Türkistanlı Müslümanlar ile doğrudan ilişkilerin 1900'lü yıllara kadar planlı bir şekilde kurulmadığını/kurulmadığını hatırlatmakta fayda vardır. Esasen Uzak Doğu'daki Müslümanlarla münasebetin belli bir siyasetin gereği olarak Sultan Abdülhamid Han zamanında kurulmaya çalışıldığını ifade etmek gerekmektedir. Sultan Abdülhamid Han, imparatorluğunun içerisinde bulunduğu durum dolayısıyla benimsemiş olduğu Pan-İslâmizm siyasetini, özellikle Batılı emperyalistlere karşı ustaca yürütmüştür. Halifelik unvanını tüm dünya Müslümanları nezdinde onların koruyucusu olarak kabul ettirmiş, diğer taraftan sömür-

gelerinin çoğu Müslüman olan emperyalist güçlere karşı bu unvanı bir tehdit unsuru olarak kullanmıştır. Sultanın, Afrika'dan Hindistan ve Çin'e kadar olan topraklarda Müslümanlar ile kurmak istediği irtibatın sağlanmasında dinî önder ve ayrıca tarikat temsilcilerinin rolü olmuştur. Kolcalı Abdülaziz Bey de Çin Müslümanları arasında söz konusu dinî önderlerin (Ahond) etkisine vurgu yapmıştır.

Sultan Abdülhamid, Türkistan'daki Müslümanların durumlarını tamamen bu Pan-İslâmist siyaseti çerçevesinde değerlendirmiş, bölge ile ilgili yapılan çalışmaları göz ardı etmemiştir. Bu bağlamda kendisine çeşitli raporların sunulduğu bilinmektedir. Kolcalı Abdülaziz Bey'in Türkistan'daki Müslümanlar ile ilgili kaleme almış olduğu incelemeleri de son derece önem arz etmiştir. Kendisinin bölgeden birisi olması hasebiyle Çin topraklarındaki yapıya hâkim olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla tenkit ve tespitleri realiteyi ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Abdülaziz Bey, yazılarında özellikle bölge Müslümanlarının sosyo-kültürel durumlarını ele almış, Müslümanların gelişimi için uygulanması gereken bir programın bir bakıma ana hatlarını ortaya koymuştur. Müslümanlarını gelişimini sağlamaya yönelik düşünceleri, reformist bir dünya görüşünün yansımalarıdır. Bu bakımdan görüşlerini ortaya koyduğu yazılar, döneme ışık tutması bakımından kayda değer belgeler olarak kabul edilebilir.

Kaynaklar

- Adıbelli, Barış, *Doğu Türkistan*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Armağan, Mustafa, *Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı*, Ufuk Kitap, İstanbul 2006.
- Asena, G. Ahmetcan, *İpek Yolu-1 Çin-Doğu Türkistan*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Aydın, Mehmet, *İkinci Abdülhamid Han'ın Liderlik Sırları- Yöneticiler İçin Yeni Bir Bakış*, İzci Yay., İstanbul 1999.
- Blunden, Caroline- Elvin, Mark, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi -Çin*, çev. Selçuk Esenbel, Levent Köker, VII. Cilt, İletişim Yay., İstanbul 1989.
- Buğra, Mehmet Emin, *Doğu Türkistan*, Güven Basımevi, İstanbul 1952.
- Cengiz, İsmail - Gayretullah, Hızır Bek, *Çin'de İslamiyet ve Türkler*, Kent Basımevi, İstanbul 1983.
- Chavannes, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yay., İstanbul 2007.
- Çolak, İsmail, *Son İmparator Abdülhamid Han'ın Gizemli Dünyası*, Nesil Yay., İstanbul 2009.
- Durduyev, Marat - Gömeç, Sadettin, "Çin Türkmenleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 19(1997), s. 319-364.
- Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- Eraslan, Cezmi, "II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti ve Eğitime Etkileri", *II. Abdülhamid ve Dönemi*, (haz. Coşkun Yılmaz), İlim Kültür ve Sanat Vakfı Tarih Enstitüsü, Sempozyum Bildirileri 2 Mayıs 1992, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, s. 27-45.
- Eraslan, Cezmi, *Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid*, Nesil Yay., İstanbul 1996.
- <https://m.turkiyegazetesi.com.tr/ramazan-etkinlikler/281887.aspx>, son erişim tarihi: 07.09.2021.
- <https://sorularlaislamiyet.com/sadat-i-kiram-ne-demektir-0>, son erişim tarihi: 15.03.2022.
- <https://www.ilmvemedeniyet.com/cine-giden-sahabe-vehb-bin-kebse.html>, son erişim tarihi: 07.09.2021.
- <https://www.ilmvemedeniyet.com/cine-giden-sahabe-vehb-bin-kebse.html>, son erişim tarihi: 07.09.2021.
- <https://www.kamusiturki.com>, son erişim tarihi: 14.03.2022.
- <https://www.ortadogugazetesi.com/hzpeygamberin-cine-gonderdigi-elcisi-makale,10078.html>, son erişim tarihi: 07.09.2021.

- İlku, Ahmet Kemal, *Çin-Türkistan Hatıraları- Şanghay Hatıraları*, (Arap alfabesinden aktaran: Yusuf Gedikli), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997.
- Kitapçı, Zekeriya, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*, Yedikubbe Yay., Konya 2004.
- Kolcalı Abdülaziz, “Kur’ân-ı Kerîm ve Kânûn-ı Esâsî”, (yay. haz. Abdullah Taha İmamoğlu), *Türk Hukuk Tarihî Araştırmaları/Journal of Turkish Legal History*, S. 9, 2010 Bahar, s. 137-144.
- Kolcalı Abdülaziz, *Çin’de Din-i Mübîn-i İslâm ve Çin Müslümanları*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1321.
- Maerjiang, Wu, Çin Kaynaklarına Göre Çin’deki Tarihi Camiler Hakkında Bir Araştırma”, *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 3, Nisan 2019, s. 47-67.
- Mahmutoğlu, Mohammed Niyazi, *Çin İşgalindeki Ülke Doğu Türkistan*, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayın Dairesi Başkanlığı Matbaası, Ankara 1994.
- Özcan, Azmi, “Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları”, *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri*, 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, s. 125-141.
- Saray, Mehmet, *Doğu Türkistan Tarihi (Başlangıçtan 1878’e Kadar)*, Kitabevi Yay., İstanbul 1997.
- Sırma, İhsan Süreyya, “2. Abdülhamid’in Çin Müslümanlarını Sünnî Mezhebine Bağlama Gayretlerine Dair Bir Belge”, *Tarih Dergisi* 0 (32), (Haziran 2011), (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarikh/issue/9604/119894>) s. 559-562.
- Simon, Eugène, *Çin Uygarlığı*, çev. Oğuz Adanır, Doğu Batı Yay., Ankara 2015.
- Şakir, Ziya, *Sultan Abdülhamid ve Mikado*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1994.
- Togan, Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1981.
- Tuna, Amine, *Doğu Türkistan’da Asimilasyon ve Ayrımcılık*, İHH İnsani Yardım Vakfı Yay., İstanbul 2012.
- Uzun, Gülsine, “Doğu Türkistan Kırgız Türkleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/7 Fall 2008, s. 632-661.
- Yıldırım, Kürşat- Yıldırım, Elvin, *Doğu Türkistan Seyahatnamesi Kaybolanların İzinde*, Bilgeoğuz Yay., İstanbul 2015.

Bir Cenaze ve Cülus Töreni Bağlamında İki Osmanlı Sultanı: V. Mehmed ve VI. Mehmed

Senem Gönenç¹

Özet

27 Nisan 1909'da Sultan II. Abdülhamid Osmanlı tahtından indirilmiş ve yerine kardeşi Reşad Efendi, "Sultan V. Mehmed" olarak geçmiştir. Dokuz yıllık saltanatının ardından Sultan V. Mehmed, 3 Temmuz 1918'de kısa bir hastalıktan sonra hayatını kaybetmiştir. Halefi 57 yaşındaki kardeşi Vahdeddin Efendi, "Sultan VI. Mehmed" olarak Osmanlı tahtına çıkmıştır. Tahtın son yeni varisi de Abdülmecid Efendi olmuştur. Bu çalışmada Avusturya-Macaristan basınında Sultan V. Mehmed'in saltanatında vuku bulan gelişmeler, vefatı, yerine Sultan VI. Mehmed'in tahta çıkışı ve tahttan ayrılışı hadiseleri ile bu vesileyle Osmanlı Sultanları V. Mehmed, VI. Mehmed ve Velihaht Abdülmecid Efendi hakkında neşredilen bentler ele alınmıştır. Doküman incelemesine dayanan bu tarihsel araştırmanın ana kaynaklarını Avusturya-Macaristan basını oluşturmaktadır. Araştırma sonucunda çalışmaya konu olan gazetelerde merhum Sultan V. Mehmed'in ve yeni Velihaht Abdülmecid Efendi'nin daha çok olumlu özellikleriyle anıldığı, keza yeni Sultan VI. Mehmed'in tahta çıkışının övgüyle karşılandığı, ancak daha sonra 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla tahtından olan Sultanla ilgili olumlu görüşlere yer verilmediği ve beklentileri karşılayamayan bir hükümdar olarak zikredildiği görülmüştür.

Giriş

27 Nisan 1909'da Sultan II. Abdülhamid Osmanlı tahtından indirilmiş; aynı gün öğleden sonra 101 pare top atışı ile taht değişikliği, yani Sultan II. Abdülhamid'in kardeşi Reşad Efendi'nin, "Sultan V. Mehmed" olarak tahta çıkışı duyurulmuştur.² Dokuz yıllık saltanat süresinin ardından Sultan V. Mehmed; 3 Temmuz 1918'de kısa bir hastalıktan sonra hayatını kaybetmiş, ardında iki oğul bırakmıştır.³ Ancak Sultan V. Mehmed'den sonra yerine kar-

1 Arş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Âli Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, e-posta: senem.gonenc@iuc.edu.tr, Orcid: 0000-0002-3267-7580

2 "Der Herrscherwechsel in der Türkei", *Neuigkeits Welt Blatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151, s. 3.

3 Bunlar Şehzade Ziyaeddin Efendi (1873-1938) ve Şehzade Ömer Hilmi Efendi'dir (1886-1935). Padişahın ortanca oğlu Mehmed Necmeddin Efendi ise (1878-1913) 1913 yılında, yani

deşi Vahdeddin Efendi geçmiştir.⁴ Nitekim Sultan I. Ahmed (1603-1617) devrinden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun tahtı ailenin en büyük şehzadesine ait olmuştur. İslam hilafeti de dâhil Osmanlı saltanatının hanedanının en büyük oğluna geçmesi hükmüne göre Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi (Sultan Abdülaziz'in oğlu) tahtın varisi idi. Ancak Yusuf İzzeddin Efendi'nin 1916'da Zincirlikuyu'daki sarayında sol kolundaki damarı keserek intiharı üzerine, tahtın yeni varisi Vahdeddin Efendi olmuştur.⁵ Velihaht Vahdeddin Efendi'nin padişah olarak tahta çıkmasıyla birlikte ise Osmanlı Devleti'nde Sultan Abdülmecid'in (1823-1861) oğulları olarak dört kardeşin birbiri ardına padişah olması dikkat çekici bir olayın vuku bulmasına sebep olmuştur (V. Murad (1876), II. Abdülhamid (1876-1909), V. Mehmed (1909-1918) ve VI. Mehmed (1918-1922)).⁶ Keza tahtın bir numaralı yeni varisi de iki yıl önce ölen merhum Velihaht Yusuf İzzeddin Efendi'nin küçük kardeşi Şehzade Abdülmecid Efendi (1868-1944) olmuştur.⁷

Doküman incelemesine dayanan bu tarihsel araştırmada Sultan V. Mehmed ve halefi Sultan VI. Mehmed ile ilgili vuku bulan olaylar vesilesiyle dönemin Avusturya-Macaristan basınında neşredilen bentler ele alınmış, bu bentler üzerinden Sultan V. Mehmed, VI. Mehmed ve Velihaht Abdülmecid Efendi ile ilgili görüşler ortaya konulmuştur.

babasının saltanatı döneminde hayatını kaybetmiştir (Der Thronwechsel in der Türkei", *Sports & Salon*, 14 Temmuz 1918, nr: 28, s. 4).

4 "Der Thronwechsel in der Türkei", *Sports & Salon*, 14 Temmuz 1918, nr: 28, s. 4.

5 "Der neue Sultan Wahid Eddin", *Mährisches Tagblatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151, s. 3.

6 "Der neue Sultan Wahid Eddin", *Mährisches Tagblatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151, s. 4. *Grazer Volksblatt* gazetesine göre; taht değişikliği dış politikada bir değişiklik meydana getirmeyecekti. Tahta kimin geçeceği ise başka bir sorundu. Zira Velihaht Yusuf İzzeddin Efendi iki yıl önce intihar ederek, ölmüştü. Elbette II. Abdülhamid halefinin, oğlu Burhaneddin Efendi olmasını çok isterdi. V. Mehmed'in en büyük oğlu 45 yaşındaki Şehzade Ziyaeddin Efendi'nin tahta çıkması da öneriler arasında yer almıştı. Ancak velihaht şehzadenin intiharından sonra, II. Abdülhamid'e çok az benzeyen kardeşi Şehzade Vahdeddin Efendi tahtın varisi ilan edilmişti. 57 yaşındaydı ve padişah ailesinin pek çok üyesi gibi hastaydı. Son zamanlarda İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasında, Çengelköy'deki konağında inzivaya çekilerek yaşamaktaydı ("Der Tod des Sultans Mehmed V.", *Grazer Volksblatt (Morgenblatt)*, 5 Temmuz 1918, nr: 326, s. 1).

7 "Der neue Sultan Wahid Eddin", *Mährisches Tagblatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151, s. 3-4.

1. Avusturya-Macaristan Basınında Sultan V. Mehmed

1.1. Kişiliği Hakkındaki Görüşler

Şehzade Reşad Efendi,^{8*} 27 Nisan 1909'da Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından,⁹ Osmanlı hanedanının 35.^{10**} hükümdarı "V. Mehmed" olarak tahta çıkmıştır. En son İstanbul Boğazı'nın Avrupa kıyısındaki Dolmabahçe Sarayı'nda olmak üzere yaklaşık elli yıl en katı inziva ve en sıkı koruma altında¹¹ önce amcasının, ardından kardeşleri V. Murad ve II. Abdülhamid'in gözetimi altında yaşamıştır.¹²

Veliht Reşad Efendi fiziksel olarak uzun boylu, sarışın ve iri yapılı biriydi. Bununla birlikte daha önce sağlam olan sağlığı, tahta çıkmasından birkaç yıl önce büyük ölçüde zarar görmüştü. Zincirlikuyu'daki yazlık köşke sık sık gider, burada bahçe işiyle uğraşıp, meyve yetiştirirdi. Eğitimini Mevlevi tarikatından almıştı. Bu tarikatın reisi şehzadeyi eğitmek için düzenli olarak saraya gelmekteydi. Kendisi bir şairdi. Fars dilini çok iyi biliyordu ve bu dilde çok sayıda şiir yazmıştı. Aile hayatı ise bir padişahın beklenebilecek olandan tamamen farklıydı.¹³ Padişah olarak tahta çıktıktan sonra her nazıra

-
- 8 * Avusturya-Macaristan basınında Padişahların doğum tarihleri ile ilgili bazı farklılıklar olabildiği göze çarpmaktadır. Örneğin bazı Türk kaynaklarında Şehzade Reşad Efendi'nin 2 Kasım 1844'te doğduğu ifade edilirken (Enver Ziya Karal, "Mehmed V. Muhammed Reşad", *İslâm Ansiklopedisi*, C: VII, 1997, s. 557; Cevdet Küçük, "Mehmed V", *Türkiye Diyanet Vâkıfı İslâm Ansiklopedisi*, C: XXVIII, Ankara, 2003, s. 418) bazı Avusturya gazetelerinde Şehzade Reşad Efendi'nin 3 Kasım 1844'te doğduğu ifade edilmektedir ("Sultan Mehmed V. Gestorben", *Reichspost*, 4 Temmuz 1908, nr: 300, s. 1; "Tod des Sultans Mohammed V.", *Neue Freie Presse (Abendblatt)*, 4 Temmuz 1918, nr: 19344, s. 1). Keza 30 Kasım 1844 tarihi yazıldığı da görülmektedir ("Der Thronwechsel in der Türkei", *Sports & Salon*, 14 Temmuz 1918, nr: 28, s. 4). Benzer şekilde VI. Mehmed'in de bazı Türk kaynaklarında 14 Ocak 1861'de (Enver Ziya Karal, "Mehmed VI. Muhammed VI", *İslâm Ansiklopedisi*, C: VII, 1997, s. 562) ya da 4 Ocak 1861'de (Cevdet Küçük, "Mehmed VI", *Türkiye Diyanet Vâkıfı İslâm Ansiklopedisi*, C: XXVIII, Ankara, 2003, s. 422) doğduğu ifade edilirken İkili Monarşi'nin bazı gazetelerinde 12 Ocak 1861'de doğduğu ifade edilmektedir ("Der Thronwechsel in der Türkei", *Sports & Salon*, 14 Temmuz 1918, nr: 28, s. 4; "Der neue Sultan Wahid Eddin", *Mährisches Tagblatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151, s. 4).
- 9 "Hungernde Kalifensöhne: Die Tragödie der türkischen Herrscherdynastie", *Weltbühnliche Tageszeitung*, 20 Kasım 1935, nr: 268, s. 3.
- 10 ** Gazetede 36. Osmanlı sultanı olduğu yazmaktadır ("Der Lebenslauf des Sultans Mohammed V. 50 Jahre Gefangener", *Illustrierte Kronen Zeitung*, 5 Temmuz 1918, nr: 6645, s. 3).
- 11 "Der Lebenslauf des Sultans Mohammed V. 50 Jahre Gefangener", *Illustrierte Kronen Zeitung*, 5 Temmuz 1918, nr: 6645, s. 3.
- 12 "Der neue Sultan der Türkei Mohammed V.", *Neue Schlesische Zeitung*, 1 Mayıs 1909, nr: 73, s. 3.
- 13 Aynı gazetede yer alan ifadelerle göre; örneğin Sultan II. Abdülhamid'in bir dizi sözde meşru eşi veya kadını, aynı zamanda Avrupa kullanımında "odalık" olarak adlandırılan önemli sayıda cariyesi varken, Sultan V. Mehmed'in yalnızca iki meşru eşi vardı. Padişahın bir kadını çocuk verir vermez terk etmesi bir Türk geleneğiydi, yani elbette ona bakmaya devam etmekte, ancak artık ona dokunmamaktaydı. Her Ramazan ayının 27. gününde padişah çok genç bir kızı mülk edinmekteydi. Sultan V. Mehmed bu geleneği bozmuştu. Meşru evliliklerinden üç erkek çocuğu dünyaya gelmişti. Sultan V. Mehmed'in sadece bir cariyesi vardı ve o da çocuksuz kaldığı için onu hiç değiştirmemişti. Bu tek padişah odalığının adı, "ilk tercih edilen kadın" anlamına gelen "baş

kendi çalışma alanıyla ilgili dersler vermekle yetinmemiş; kendisine iç, dış ve askerî tüm durumun ayrıntılarını vermelerini istemiş; kapsamlı, dengeli bir tablo elde etmeye çalışmıştı. Ama bundan daha da fazlası, geçmişte bir kâtip iradeler hakkında kısa, sadece resmî bir açıklama yaparken, V. Mehmed her bir iradeyi ayrıntılı olarak nazarıyla görüşmüştü.¹⁴

Tahta çıktığından beri evrensel bir popülariteye sahipti. Bu bakımdan da kardeşi ve selefi II. Abdülhamid'in tam tersi olarak görülmekteydi. Selefinin aksine katı bir hakikat sevgisine sahipti ve açık fikirli bir hükümdardı. Doğru olanı isteyen ve yapan, sözüne güvenilebilecek bir adamdı. Hiçbir entrika ya da ikiyüzlülük bilmiyordu.¹⁵ Kişisel olarak oldukça mütevazıydı. Gelirinin büyük bir bölümünü dinî amaçlar için ayırmıştı.¹⁶ II. Abdülhamid rejimi altında karakterini çok kolay bir şekilde olumsuz yönde etkileyebilecek bir şekilde muamele gördüğü için bu olumlu özelliklere sahip olması daha da dikkat çekici görülmekteydi.¹⁷

Sultan V. Mehmed kuş bilimine (ornitolojiye) ilgi duymaktaydı. Kendisi avlanmaz, ancak av gezilerinde genellikle maiyetine veya arkadaşlarına eşlik eder; öldürülen veya yakalanan kuşların kendisine gösterilmesine izin verirdi. Güvercinleri severdi. Dolmabahçe Sarayı'nda muhtemelen dünyanın en büyük güvercinliği, bilinen en zengin güvercin koleksiyonu, en az on beş farklı cins, yüzlerce örnek bulunmaktaydı. Oldukça tutumlu olmasına rağmen Sultan V. Mehmed bir keresinde nadir bulunan bir çift güvercin için 600 Türk lirası ödemişti. Sultan V. Mehmed zaman zaman Dolmabahçe'de güvercinliklere gelir, güvercinliklerin açılmasını emreder, güvercinleri salıverir, omzuna alır ve yedirirdi. Hepsini tanıır ve renklerine, gözlerinin canlılığına göre kendi verdiği isimlerle çağırırdı. Bir çifte "Ateş", diğerine "Güneş", bir diğerine "Padişahın gözdeleri" denilmekteydi. Sultanın çevresinde çok ünlü olan bu son güvercin çifti bir Türk komisyoncu tarafından Mısır'dan getirilmişti. Sultan V. Mehmed'e bir keresinde güvercinleri neden bu kadar çok sevdiği de sorulmuştu. Sultanın ifadesine göre pek çok yönden kötülük görmüş ve deneyimlemişti; ancak güvercinlerinden asla.¹⁸

ikbal"di. Sultan Mehmed'in ilk tercihi tek olarak kalmış ve hiçbir Ramazan'da asla değişmemiştir ("Der Lebenslauf des Sultans Mohammed V. 50 Jahre Gefangener", *Illustrierte Kronen Zeitung*, 5 Temmuz 1918, nr: 6645, s. 3).

14 "Der Lebenslauf des Sultans Mohammed V. 50 Jahre Gefangener", *Illustrierte Kronen Zeitung*, 5 Temmuz 1918, nr: 6645, s. 3.

15 "Sultan Mohammed V. Gestorben", *Illustrierte Kronen Zeitung*, 5 Temmuz 1918, nr: 6645, s. 2.

16 "Tod des Sultans Mohammed V.", *Neue Freie Presse (Abendblatt)*, 4 Temmuz 1918, nr: 19344, s. 1.

17 "Sultan Mohammed V. Gestorben", *Illustrierte Kronen Zeitung*, 5 Temmuz 1918, nr: 6645, s. 2.

18 "Sultan Mehmed V. als Taubenfreund", *Grazer Mittags-Zeitung*, 15 Temmuz 1918, nr: 158, s. 3.

1.2. Saltanatında Vuku Bulan Bazı Gelişmelere İlişkin Görüşler

Nisan 1909'daki askerî devrim, II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatına son verip, onu tahtından indirirken kardeşi Mehmed Reşad'ın Osmanlı tahtına getirilmesini sağlamıştır. *Grazer Volksblatt* gazetesinde yer alan ifadelere göre; yeni Sultan V. Mehmed taç giydiğinde fiziksel olarak yorgun bir adamdı. Uzunca bir süredir etrafı casuslar ve hainlerle çevriliydi. Dünyadan tamamen kopmuş, devlet işlerinde deneyim kazanma veya insan doğası hakkında bilgi edinme fırsatı hiçbir zaman olmamıştı. Bahçe işleri ve güvercinlik hapisanesindeki tek ışık noktasıydı. Boğaziçi'ndeki sarayındaki yalnızlığından birden bire kopan ürkek Velihaht Mehmed Reşad, bu yeni çağın lideri ve öncüsü olmaktan çok bir sembol, daha çok bir bayraktı. Sırayla iktidara gelen Genç Türk bakanları ve nihayet Enver Paşa, kontrolden çıkan devleti yeniden inşa etmeye çalışan gerçek yöneticiler olarak kalmışlardı. Ancak kasvetli yalnızlığında öğrendiği şeylerden biri despotizmin üzücü sonuçlarıydı ve bu nedenle anayasal bir hükümdarın görevlerini elinden gelen en iyi şekilde yerine getirmeye dürüstçe çabalamıştı. Dünyevilikten uzak oluşuyla bağlantılı olan utangaçlığı ise devlet işlerinde etrafındakilerin en büyük etkiye sahip olmaları ve kendisinin toplum içine çok az çıkmasından kaynaklanıyordu.

Tahta çıktığında kendisine zor bir mirasın kaldığını ve Türkiye'nin hâlâ belirsiz bir gelecekle karşı karşıya olduğunu çok iyi biliyordu. Kaderi Jön Türklerin başarılarına veya başarısızlıklarına bağlı olup, saltanatı yeni mücadelelerle doluydu. Yeni bir yapılanmaya geçiş ise sorunsuz ve çatışmasız gerçekleşmeyecekti. Önce İtalya ile Trablusgarp Savaşı (1911-1912), ardından Balkan Savaşı (1912-1913) ve nihayet tüm şiddetiyle Dünya Savaşı (1914-1918). Bununla birlikte Sultanın dış ilişkilerdeki payı azdı ve bu savaşları önlemek onun elinde değildi. Türkiye'nin dağıtılması emperyalizmin programının bir parçasıydı ve bu tehlikede Türkiye İttifak Devletleri ile bağlantı kurmuştu. Bu dış gelişme, Sultana içte yeniden yapılanmanın tamamlandığını görmek için zaman bırakmamıştı.¹⁹

Öte yandan Sultan V. Mehmed'in saltanatında vuku bulan ve onunla ilgili olarak Avusturya-Macaristan basınına yansıyan dikkat çekici hususlardan biri de Arnavutların kızgınlığını kişisel katkılarıyla yatıştırma için 1911'de Arnavut ayaklanmasının bastırılmasının ardından Selanik ve Üsküp üzerinden yarım bin yıldan fazla bir süre (1912'ye kadar) Türklerin himayesinde olan Amselfeld'e (Kosova'ya) gitmiş olmasıdır. Zira Makedonya-Arnavut topraklarına bir padişah ya da halife ayak basmadan yüzyıllar geçmişti. Bu durum basında eşi benzeri görülmemiş bir olay olarak nitelenmiş ve V. Mehmed'in,

19 "Der Tod des Sultans Mehmed V.", *Grazer Volksblatt (Morgenblatt)*, 5 Temmuz 1918, nr: 326, s. 1.

I. Murad'ı (1362-1389) selamladığı ve I. Murad'ın zaferi sayesinde Balkan Hristiyanları üzerinde iktidara gelen uzun Türk hükümdarları adına farkında olmadan onlara veda ettiği şeklinde yorumlanmıştır.²⁰

Sultan V. Mehmed'in saltanatında gerçekleşen ve zikredilmesi gereken önemli olaylardan biri de I. Dünya Savaşı'dır. Bu hususla ilgili olarak Osmanlı Devleti'nin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yanında savaşa girmesinin ardından 8 Kasım 1914'te Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph (1848-1916) tarafından Sultan V. Mehmed'e çekilen telgraf gazetele-re şu ifadelerle yansımıştır:

Osmanlı İmparatorluğu'nun şerefi ve yüce çıkarlarının korunması için savaşmak zorunda kaldığı bu ciddi anda, Avusturya-Macaristan ve müttefiki Almanya yanında, ordularınızı ve donanmanızı vatanın bütünlüğü ve şanı için asil ve yüce bir şevkle savaşırken görmekten duyduğum büyük memnuniyeti Majestelerine ifade etmek istiyorum. Majestelerinin filosunun eylemlerinin bu mutlu başlangıcında, halklarımız için kalıcı barış ve şanlı gelecek için düşmanlarımız tarafından bize dayatılan savaşta silahlarımızın başarısı için büyük bir taahhüt ve iyi bir alamet görmekten memnuniyet duyuyorum.

Buna mukabil Sultan V. Mehmed'in bu savaşta Osmanlı ordusunun Avusturya-Macaristan ve Almanya ordularıyla aynı safta yer alması ile ilgili olarak Franz Joseph'e gönderdiği cevabi telgraf da gazetelerde şöyle yer almıştır:

Majestelerinin bana gönderme nezaketini gösterdiği telgrafını büyük bir memnuniyetle aldım. Hakkıma ve Yüce Allah'a güvenerek, ortak düşmanlarımızın dayattığı mücadeleye giriştim. Majestelerini temin ederim ki, kendi adıma, kutsal haklarımızı savunmak için ordularımın Avusturya-Macaristan ve Almanya'nın şanlı ordularıyla savaştığını görmekten büyük bir memnuniyet duyuyorum. Yüce Allah'ın ordularımızın zaferiyle kutsal adalet davasını zafere ulaştıracağına dair kesin bir umudum var. Ordularınızın şanlı işlerine olan büyük hayranlığımı Majestelerine ifade etmek istiyor ve karşılıklı başarılar için en içten dileklerimi sunuyorum.²¹

Ayrıca V. Mehmed'in büyük bir maiyetle birlikte Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile aynı safta savaşan Türk ordusuna zafer ve başarı getirmesi için Allah'a içten dualarla yakarmak üzere İstanbul'un en büyük camisi olan Ayasofya'ya gitmesi de basında yer alan haberlerden biri olmuştur. Bu habere göre Şeyhülislam, Müslümanların en değerli emaneti olan Hz. Pey-

20 "Der Marsch zum Amselfeld", *Vorarlberger Volksfreund*, 25 Kasım 1915, nr: 138, s. 2.

21 "Depeschenwechsel zwischen Kaiser Franz Josef und dem Sultan", *Leitmeritzer Zeitung*, 10 Kasım 1914, nr: 140, s. 1.

gamber'in hırkasını Halifenin önünde dua ettiği, iyi bir şekilde korunduğu yerden almış ve V. Mehmed diz çökerek, kutsal emanetin eteğini öpmüştür. V. Mehmed'in Hz. Peygamberin hırkası önünde yaptığı bu duanın Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentindeki Türk nüfusu üzerinde büyük bir etki yaptığı ifade edilmiştir.²²

Sultan V. Mehmed'in Türk silahlarının zaferi için dua edişi²³

Derin dindarlığı ve gerçek hayırseverliği yanında²⁴ Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun samimi ve sadık bir müttefiki olarak görülen Sultanın, ölümünden kısa bir süre önce de Alman Kayzeri II. Wilhelm'in (1888-1918), ardından Avusturya-Macaristan İmparatoru Karl (1916-1918) ve İmparatoriçe Zita'nın ziyaretlerini kabul ettiği de V. Mehmed hakkında gazetelere yansıyan hususlar arasında yer almıştır.²⁵

22 "Der Mantel des Propheten", *Illustrierte Kronen Zeitung*, 5 Temmuz 1918, nr: 6645, s. 2.

23 "Der Sultan gestorben. Mohamed V. erfleht den Sieg der türkischen Waffen", *Illustrierte Kronen Zeitung*, 5 Temmuz 1918, nr: 6645, s. 1.

24 "Tod des Sultans Mohammed V.", *Neue Freie Presse (Abendblatt)*, 4 Temmuz 1918, nr: 19344, s. 1.

25 "Der Mantel des Propheten", *Illustrierte Kronen Zeitung*, 5 Temmuz 1918, nr: 6645, s. 2.

2. Avusturya-Macaristan Basınında Sultan V. Mehmed'in Vefatı ve Sultan VI. Mehmed'in Tahta Çıkışı

2.1. Sultan V. Mehmed'in Vefatı

Sultan V. Mehmed 74 yaşında kısa bir hastalıktan sonra hayatını kaybetmiştir. Sultanın hastalığı ve ölümüyle ilgili olarak hazırlanan doktor raporuna göre sindirim sisteminde bir haftadır hafif rahatsızlıklar mevcuttu. 25 Haziran'da şiddetli bir ateş ile başlayan hastalığın seyri sırasında diyabetin ağırlaşmasına neden olan paratifoid ateşi semptomları görülmüş, özellikle çok miktarda aseton ortaya çıkmış, Padişahın ateşi 39.5'e yükselmiş ve diyabetin tehditkâr görünüşleri artık ortadan kaldırılamaz bir hâl almıştır. Nitekim Sultan 3 Temmuz Çarşamba günü vefat etmiştir.²⁶

Aslında Sultanın hasta olduğuna dair haberler daha önce Viyana'ya gelmiştir; ancak bu hususta endişe edilecek bir durum olmadığı söylenmiştir. İstanbul'dan gelen resmî bir raporda "*Sultanın rahatsızlığı çok hafif tabiatlıdır.*" denilmiştir. Bu resmî raporun gelmesinden birkaç saat sonra ise Sultanın ölüm haberi gelmiştir.²⁷ Nitekim Sultan V. Mehmed'in ölüm haberi basında beklenmedik bir gelişme olarak görülmüştür.²⁸

26 "Die Krankheit Mehmed V.", *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*, 6 Temmuz 1918, nr: 276, s. 1; "Sultan Mehmed V. Gestorben", *Cetinjer Zeitung*, 7 Temmuz 1918, nr: 198, s. 1; "Der Thronwechsel in der Türkei. Die Krankheit des Sultans", *Deutsches Volksblatt*, 6 Temmuz 1918, s. 2. Bu rapor; Ordu Sıhhiye Müfettişi Süleyman Numan Paşa, Mekteb-i Tıbbiye Rektörü Akil Muhtar, Sultanın ilk hekimi Albay Ahmed Bey, saray hekimi Albay Ali ve Sultanın şahsi hekimi Dr. Taptas tarafından imzalanmıştır ("Der Thronwechsel in der Türkei. Die Krankheit des Sultans", *Deutsches Volksblatt*, 6 Temmuz 1918, s. 2). Öte yandan gazetelerde Sultan V. Mehmed'in ölüm saatine ilişkin farklı bilgiler olduğu da göze çarpmaktadır. *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*'a göre Sultan akşam saat 22.00'da vefat etmiştir ("Die Krankheit Mehmed V.", *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*, 6 Temmuz 1918, nr: 276, s. 1). *Cetinjer Zeitung*'a göre akşam saat 19.00'da vefat etmiştir ("Sultan Mehmed V. Gestorben", *Cetinjer Zeitung*, 7 Temmuz 1918, nr: 198, s. 1). *Neuigkeits Welt Blatt*'a göre de akşam saat 19.00 civarında vefat etmiştir ("Das Ableben des Sultans Mehmed V", *Neuigkeits Welt Blatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151, s. 3). Padişahın ölüm saati ile ilgili olarak Ali Fuad Türkgeldi'nin eserinde ise "*Ezanî saat on bir raddelerinde mahdûmu Ömer Hilmi Efendi, Mâbeyn dairesine gelerek bir inam istedi. On biri yirmi beş geçe irtihal vuku buldu.*" şeklinde yer almaktadır (Ali Fuad Türkgeldi, *Görüüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 136).

27 "Sultan Mohammed V. Gestorben", *Illustrierte Kronen Zeitung*, 5 Temmuz 1918, nr: 6645, s. 2.

28 Berlin'deki Osmanlı elçiliği bile, Sultanın bir süredir kendisini iyi hissetmediğinin farkındaydı. Ancak ileri yaşı göz önüne alındığında bu durum makul karşılanmaktaydı. Üstelik ölüm haberinden kısa bir süre önce İstanbul'dan Sultanın sağlık durumunun iyi olduğuna dair haberler gelmişti ("Das Ableben des Sultans Mehmed V", *Neuigkeits Welt Blatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151, s. 3).

2.2. Merhum Sultan V. Mehmed'in Cenaze ve Yeni Sultan VI. Mehmed'in Cülus Törenleri

Sultan V. Mehmed Han²⁹

Şehzade Vahdeddin Efendi³⁰

Tahta çıktığında 57 yaşında olup, tahta çıkana kadar tahtın varisi unvanını elinde tutan yeni Sultan VI. Mehmed'in³¹ çıkardığı iradeye göre merhum Sultan V. Mehmed'in naaşı, Topkapı Sarayı'na nakledilmiş ve ilk dinî tören burada yapılmıştır. Sabahın erken saatlerinde hazırlıklarına başlanan cülus töreninin hemen ardından V. Mehmed'in cenaze töreni düzenlenmiştir.³²

Sultan VI. Mehmed³³

29 "Der Thronwechsel in der Türkei", *Sports & Salon*, 14 Temmuz 1918, nr: 28, s. 4.

30 "Der Thronwechsel in der Türkei", *Sports & Salon*, 14 Temmuz 1918, nr: 28, s. 4.

31 "Der neue Sultan Wahid Eddin", *Mährisches Tagblatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151, s. 4.

32 "Der Thronwechsel in der Türkei. Die Krankheit des Sultans", *Deutsches Volksblatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 10595, s. 2.

33 *Der Humorist* kapak resmi olarak Sultan VI. Mehmed'in resmine yer vermiş ("Sultan Mehmed VI", *Der Humorist*, 20 Temmuz 1918, nr: 21, s. 1) ve "*Sultan V. Mehmed'in yakın zamanda*

Yeni Sultanın cülus töreni merhum Sultan V. Mehmed'in vefatının ertesi günü, yani 4 Temmuz 1918'de saat 10.00'da Topkapı Sarayı'nda büyük bir törenle yapılmıştır. Sarayın batı girişinin (Akağalar Kapısı/Beyaz Hadımların Kapısı) önüne zümrüt kakmalı altın bir taht yerleştirilmiştir. Tahtın sağında şehzadeler, damatlar, ayanlar, mebuslar ve dinî liderler, solda sadrazam, şeyhülislam, bakanlar ve diğer ileri gelenler yer almışlardır.³⁴ Generaller ve kıdemli subaylar tahtın karşısına yerleştirilmişlerdir. İmparatorluk muhafızları ve onursal topluluklar sarayın bahçesinde, çevre duvarının dış kapısına kadar bir kafes oluşturmuşlardır.

Cülus töreninin hemen ardından ise merhum Sultan V. Mehmed'in cenaze töreni gerçekleşmiştir. Saat 11.00'de yukarıda belirtilen tüm ileri gelenlerin ve yetkililerin yanı sıra tarafsız güçlerin tüm diplomatik birliklerinin ve Türk hizmetindeki tüm yabancı subayların katıldığı resmî cenaze töreni başlamıştır.³⁵ Cenaze, saray görevlileri tarafından Topkapı Sarayı'ndaki Akağalar Kapısı önünden getirilmiştir. Şeyhülislam ve din adamları eski âdetlere göre ölümler için dua okumuşlar ve orada bulunanlara "Ey insanlar, merhumunu nasıl bilirdiniz?" diye sorulmuştur. Cevap hep bir ağızdan "Çok iyi bir adamdı!" şeklinde gelmiştir. Törende yer alan Sultan VI. Mehmed de selefi olan abisi için sessizce dua okumuştur. Daha sonra cenaze alayı hareket etmeye başlamış, din görevlileri önden gitmişlerdir. Üzerinde merhum hükümdarın fesinin bulunduğu, kutsal sözler işlemeli, pahalı bir ipek kumaşla kaplı tabut, sarayın hizmetlileri tarafından taşınmıştır. Yeni Sultan, saray duvarının kapısına kadar cenazeyi takip etmiş, sonra geri çekilmiştir. Avusturya-Macaristan Büyükelçisi von Szillassy, Avusturya-Macaristan askerî tam yetkili Mareşali Pomiankowski ile Avusturya-Macaristan subayları da dâhil olmak üzere Türk ve Alman subaylar, tüm veliahtlar, bakanlar, diplomatik birlikler ve diğer ileri gelenler İstanbul sokaklarından geçerek, Sirkeci'ye kadar cenazeyi

ölümüyle, Osmanlı hanedanının müstakbel Şehzadesi Vahdeddin, yüce selefinin ruhuyla saltanatını devralan Sultan VI. Mehmed olarak halifelik tahtına çıkmıştır. Müslümanların şu anki hükümdarı, gerçek Müslüman'ın tüm erdemlerini, adaleti, doğruluğu ve hoşgörüyü uyandıran ve aynı zamanda Batı kültürünü de ihmal etmeyen dikkatli bir eğitim aldı. Bir bilim ve sanat dostu olan soylu veliaht, bilgisini seyahatler ve Batı'nın en yüksek çevreleriyle olan bağlantıları yoluyla artırdı ve özel hayatındaki inzivâsı zaten genel hayranlık uyandırıyor. VI. Mehmed'in hükümet programı, İttifak Devletleri'ne biat etmeye kararlı bir şekilde bağlı kalıyor ve böylece ona tarihte bir zafer sayfası sağlıyor." ifadelerini kullanmıştır ("Sultan Mehmed VI", *Der Humorist*, 20 Temmuz 1918, nr: 21, s. 2).

34 "Der Thronwechsel in der Türkei", *Sports & Salon*, 14 Temmuz 1918, nr: 28, s. 4; "Die Thronbesteigung des neuen Sultans", *Wiener Allgemeine Zeitung*, 5 Temmuz 1918, nr: 12060, s. 2. Ayrıca İttihat ve Terakki Komitesi üyeleri, İstanbul Valisi, mali ve ticari kurumların Osmanlı yöneticileri, kamu yardım kuruluşlarının temsilcileri ve basın mensupları da törene katılanlar arasında yer almışlardır ("Die Thronbesteigung des neuen Sultans", *Mährisches Tagblatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151, s. 3).

35 "Die Thronbesteigung des neuen Sultans", *Wiener Allgemeine Zeitung*, 5 Temmuz 1918, nr: 12060, s. 2.

takip etmişlerdir. Buradan vapurlar Sultanın cenazesinin ayrı bir türbeye³⁶ gömüldüğü Eyüp'e geçmiştir. Bir tümen generalinin üniformasını giyen yeni Sultan, tahtın yeni varisi Abdülmecid Efendi tarafından karşılandığı noktada karaya çıkmıştır. Bir dua dinledikten sonra Velihaht Abdülmecid Efendi, ardından diğer şehzadeler, damatlar ve Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa biatlarının bir nişanesi olarak Sultana ellerini uzatmışlardır. Sadrazam, bakanlar ve diğer şahsiyetler daha sonra hükümdara saygılarını sunmuşlardır.³⁷ Sultan VI. Mehmed, merhum Sultanın Eyüp'teki cenazesine katılmak için arabasında Enver Paşa ile İstanbul sokaklarında dolaşırken, halk tarafından coşkuyla alkışlanmıştır.³⁸ Sultan Cuma günü de ilk defa hükümdar olarak camideki selamlığa katılmıştır. Bu törenden sonra şehzadeleri ve Harbiye Nazırını kabul etmiş, akşam Kadir Gecesi münasebetiyle şehzadelerle birlikte Dolmabahçe Camii'ne gitmiştir.³⁹

Bu arada Velihaht Vahdeddin Efendi'nin Sultan VI. Mehmed olarak tahta çıkmasıyla tahtın yeni varisi de merhum Velihaht Yusuf İzzeddin Efendi'nin aynı babadan, ancak aynı anneden olmayan küçük erkek kardeşi Şehzade Abdülmecid Efendi olmuştur. Gazetelerin ifadesine göre; Abdülmecid Efendi bir ressam ve müzisyendi. Ortaköy'deki konağı ciddi bir sanatsal birikim yeri olarak bilinmekteydi. Abdülmecid Efendi Almanca diline hâkimdi ve Orta Avrupa'daki tüm olayları takip etmekteydi. Pek çok Türk için bu şehzade birçok talihsizlikle kuşatılmış Osmanlı İmparatorluğu'nun ve hanedanının ge-

36 * *Villacher Zeitung* gazetesi Sultan V. Mehmed'in inşa edilen türbesi hakkında bir habere de yer vermiştir. Bu habere göre; Türk hükümdarlarının yaşamları boyunca türbelerini, mezarlarını inşa ettirmeleri alışlageldik bir durumdur. Ancak Sultan II. Abdülhamid bir istisna yapmıştır. Sonunu düşünmekten hoşlanmadığından, kimse onunla bu konuda konuşmaya cesaret edememişti. Koleradan, vebadan, nihilistlerden ve şehir postasından bahsetmek tehlikeliydi. Şimdiki Sultan V. Mehmed ise dost canlısı, iri yarı bir beyefendi, kendisiyle gurur duymayan ama haklı ve haksızın ortak sonunu düşünen bir tür burjuva padişahıydı. Kendisine türbe için Yukarı Haliç'te, Eyüp Camii yakınında bir yer seçmişti. Planlar Frankfurt merkezli Alman Şirketi Philipp Holzmann'ın yöneticisi Cuno tarafından yapılmıştı. Türbe; içten 16 metre yüksekliğinde, bindirmeli sekizgen bir salon şeklinde olup, inşaat malzemeleri olarak Makriköy (Bakırköy) ocaklarından elde edilen mükemmel gri-yeşil kumtaşı ve beyaz Anadolu mermeri kullanılmıştı. Bina, modern Türk tarzında tasarlanmıştı. Haliç kıyılarının burada olduğu gibi düz olduğu yerlerde dip binlerce yıldır tatlı suların aktığı çamurdu. Bu bölgedeki birçok eğri büğrü ev, bu zeminde inşaat yapmanın ne kadar zor olduğunu göstermekteydi. Sultan Mehmed Türbesi gibi bir yapının sağlam ve kalıcı olarak inşa edilebilmesi için oldukça derinlere inilmesi ve buraya geniş bir beton ızgaranın döşenmesi ve bunun üzerine binanın yerleştirilmesi gerekmektedir. Daha önceki yüzyıllarda da Müslümanların ibadet yerleri, inşası için Hristiyanlara emanet edilmişti; ancak bu, bir Alman şirketinin bir Sultanın türbesini ilk kez inşa etmesi anlamına gelmekteydi. *Villacher Zeitung* gazetesinin bu husustaki son ifadeleri ise Sultan V. Mehmed ile ilgili bakış açısının ortaya konulması bakımından ayrıca zikre değer görülmektedir: “*V Mehmed, mezarının bittiğini görmek için biraz sabırsızlık gösteriyor; Umalım ki, Türkiye'nin menfaatleri doğrultusunda mezar tamamlandıktan sonra uzun süre boş kalsın.*” (“Das Mausoleum des regierenden Sultans”, *Villacher Zeitung*, 9 Şubat 1911, nr: 18, s. 6).

37 “Der Thronwechsel in der Türkei”, *Sports & Salon*, 14 Temmuz 1918, nr: 28, s. 4.

38 “Die Thronbesteigung Mehmed VI.”, *Pester Lloyd (Abendblatt)*, 6 Temmuz 1918, nr: 155, s. 3.

39 “Der Thronwechsel in der Türkei”, *Sports & Salon*, 14 Temmuz 1918, nr: 28, s. 5.

leceğine olan inancın somutlaşmış hâli idi.⁴⁰ Modern, sevimli, iyi eğitilmiş ve Osmanlı imparatorluk ailesinin en popüler üyelerinden biri olarak tanıtılan⁴¹ Abdülmecid Efendi'nin 20 yaşındaki oğlu Şehzade Ömer Faruk'u da önce Viyana'da (Theresianum'da) sonra da Berlin'de okuttuğu ifade edilmiştir.⁴²

2.3. Müttefik Devletlerin Taziye ve Tebrik Beyanları

Sultan VI. Mehmed, selefi olan abisinin vefatı ve kendisinin tahta çıkışı dolayısıyla pek çok taziye ve tebrik bildirimi almıştır. Bu hususta Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı, Sultan VI. Mehmed'e, kendisi ve eşi adına taziye ve tebriklerini bildirdiği aşağıdaki telgrafi çekmiştir:

Sultan Mehmed Reşad'ın beklenmedik ölümünün acı haberiyle derinden üzülerken, Majestelerinden en içten taziyelerimi ve eşim İmparatoriçe ve Kraliçe'nin taziyelerini kabul etmesini rica ediyorum. Majestelerinin selefi ile yakın zamanda kurma şansına sahip olduğumuz kişisel dostluk ilişkileri ve başkentinde bize bahşedilen sıcak ve görkemli karşılama, merhum için en sıcak ve en minnettar hatıralarımızı sağlıyor. İçinde bulunduğumuz devasa mücadelede devletlerimizi Almanya ve Bulgaristan ile birleştiren ve müttefik kılan yakın ittifak, ordularımızın emsalsiz yiğitliği ve cesur halklarımızın kararlılığı devletlerimizi açıkça yıkmak ve parçalamak isteyen tüm düşmanlarımızla yüzleşmemizi sağlamıştır. Yeni biten hükümetin alametifarikası olan siyasî fikirler, onun ihtişamını oluşturuyordu. Onlar Osmanlı İmparatorluğu'nun nihai zaferine ve büyüklüğüne giden yolu gösterirler. Majestelerinin duygularının eşitliği ile dolu olarak, onun hükümeti, mutluluğu ve halkının parlak geleceği için en içten dileklerimi sunuyorum.⁴³

Öğle saatlerinde de İmparator ve İmparatoriçe, Sultan V. Mehmed'in vefatı münasebetiyle Hüseyin Hilmi Paşa'ya taziye ziyaretinde bulunmak üzere Türkiye Büyükelçiliği sarayına gitmişlerdir.⁴⁴

Keza Macaristan Krallığı Başbakanı Dr. Wekerle (1848-1921) Macaristan hükümeti adına Viyana'daki Osmanlı Büyükelçisi Hilmi Paşa'ya ve Budapeşte'deki Osmanlı Başkonsolosu Ahmet Hikmet Bey'e içten bir telgraf çekerek taziyelerini iletmiştir. Avusturya Temsilciler Meclisi Başkanı Dr. Groß (1856-1935) Osmanlı Mebusan Meclisi Başkanlığına taziye telgrafi göndermiştir.

40 "Der Tod des Sultans Mehmed V.", *Grazer Volksblatt (Morgenblatt)*, 5 Temmuz 1918, nr: 326, s. 1.

41 "Der neue Thronfolger", *Neuigkeits Welt Blatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151, s. 3.

42 "Der neue Sultan Wahid Eddin", *Mährisches Tagblatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151, s. 3-4; "Der Tod des Sultans Mehmed V.", *Grazer Volksblatt (Morgenblatt)*, 5 Temmuz 1918, nr: 326, s. 1.

43 "Der Kaiser und König an den neuen Sultan", *Cetinjer Zeitung*, 7 Temmuz 1918, nr: 198, s. 1; "Das Beileid unseres Kaisers", *Neuigkeits Welt Blatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151, s. 3.

44 "Der Thronwechsel in der Türkei", *Sports & Salon*, 14 Temmuz 1918, nr: 28, s. 1.

Avusturya Lordlar Meclisi Başkanı Prens Windisch-Grätz (1851-1927) meclisin en içten başsağlığı dileklerini sunmak için Viyana'daki Osmanlı Büyükelçisi ile görüşmüştür. Macaristan Lordlar Meclisi Başkanı Baron Julius Wlassics (1852-1937) Osmanlı Ayan Meclisine taziye telgrafı çekmiştir. Bir diğer müttefik devlet olan Bulgaristan Başbakanı Malinow (1867-1938) da Sadrazam Talat Paşa'ya bir telgraf göndermiş ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı eşliğinde Türk Elçisi Sefa Bey'e hükûmetinin taziyelerini iletmek üzere Türk Elçiliğine gitmiştir. Türk Elçisi ayrıca Çar Ferdinand'ın (1861-1948) taziyelerini ileten Yaveri Markov ve siyasi kabine başkanı tarafından ziyaret edilmiştir.⁴⁵ Macaristan Temsilciler Meclisi Başkan Yardımcısı Béla Scitovszky (1878-1959) meclis toplantısında, sarsılmaz ittifaklarının anısına Sultan V. Mehmed'i büyük erdemlerini kutladığı saygı dolu sözlerle anmış ve yasın bir tezahürü olarak taziye beyanı meclisin tam onayıyla karşılanmıştır.⁴⁶ Macaristan Temsilciler Meclisi adına Meclis Başkanı Karl v. Szäß (1865-1950) tarafından Mebusan Meclisine çekilen telgrafta yer alan ifadeler ise gazetelerde şu şekilde yer almıştır:

Macar Temsilciler Meclisi, 5 Temmuz 1918'deki toplantısında müttefik Türk İmparatorluğu'nun yüce hükümdarı Sultan V. Mehmed'in ölüm haberini derin bir üzüntüyle karşıladı. Türk ve Macar milletlerinin birbirlerine duydukları gerçek sempati ile her Macar, liderinin kaybindan dolayı Türk milletinin duyduğu derin üzüntüyü ve kederi tam anlamıyla duymaktadır. Nitekim, Macar Temsilciler Meclisi oy birliğiyle karar alarak tutanaklarda en içten taziyelerini ve derin üzüntülerini dile getirdi ve aynı zamanda Türk Temsilciler Meclisi'ne en içten taziyelerini iletme görevini bana verdi.⁴⁷

Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Kont Burian da (1851-1922) hükûmetinin taziyelerini iletmek üzere sabah Türk Büyükelçisini ziyaret edenler arasında yer almıştır.⁴⁸

Neue Freie Presse gazetesi Avusturya-Macaristan Monarşisi halkının, sadık müttefikleri olarak gördükleri Padişahın vefatı dolayısıyla Osmanlı halkına en içten taziyelerini sunduklarını belirtirken,⁴⁹ *Österreichische Illustrierte Ze-*

45 "Beileidskundgebungen", *Pester Lloyd (Morgenblatt)*, 6 Temmuz 1918, nr: 155, s. 3.

46 "Die Debatte über die Wahlrechtsvorlage im Abgeordnetenhaus. Ein Nachruf für Sultan Mehmed", *Pester Lloyd (Abendblatt)*, 5 Temmuz 1918, nr: 154, s. 1.

47 "Beileidskundgebungen", *Pester Lloyd (Abendblatt)*, 6 Temmuz 1918, nr: 155, s. 3.

48 "Teilnahme unserer Regierung", *Neuigkeits Welt Blatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151, s. 3; "Graf Burian spricht das Beileid der österr.-ungar. Regierung aus", *Cetinjer Zeitung*, 7 Temmuz 1918, nr: 198, s. 1.

49 "Tod des Sultans Mohammed V.", *Neue Freie Presse (Abendblatt)*, 4 Temmuz 1918, nr: 19344, s. 1.

itung gazetesinin merhum Sultana taziye ve yeni Sultana tebriği ise şu sözlerle olmuştur:

Avusturya-Macaristan, büyük ihtiyaç anında sadık bir müttefik olduğunu kanıtlayan merhum Sultanın cenazesinde Türk halkıyla birlikte yas tutuyor. Ancak Türkiye'nin yeni hükümdarı, denenmiş ittifaka sadık kalmaya ve halklar arasındaki amansız mücadelenin tam onurlu sonuna kadar muzaffer İttifak Devletleri ile birlikte direnmeye kararlıdır. Onun uzun ve müreffeh bir saltanatı olması dileğimizdir.⁵⁰

Sultan V. Mehmed'in vefatından sonra yeni Sultan VI. Mehmed'in de ordu ve donanmaya tebliğ ettiği ve ittifaka sadık kalacağını belirttiği bildiri de basında zikre değer bulunarak, şu ifadelerle yer almıştır:

Hepimizin yasını tuttuğumuz Müminlerin büyük Hükümdarı ve ordularımızın başkomutanı, ağabeyim Sultan Mehmed Reşad'ın vefatından sonra, üzerinize başkomutanlık alıyorum ve aslanlarla dolu bu vatanın yiğit evlatları olan sizlere şükranlarımı sunuyorum. Senelerdir, Türkiye ve İslam tarihinde binlerce zorluk ortasında, hanedanıma şan sayfaları kattınız. Allah'ın rahmetine güvenerek, şeref meydanlarında kanlarını döken kahramanları saygıyla anıyorum. İnancı ve vatani kurtarmak için kahraman müttefiklerimizle omuz omuza başarıyla sürdürdüğümüz kanlı savaşın acısı henüz bitmedi. Ama Allah'ın bugüne kadar olduğu gibi haklı davamızda da her zaman yanımızda olacağından şüpheniz olmasın, mücadeleye aynı yiğitlikle devam edin. Her yere şanla taşıdığım bayrağım sana her zaman zafer yolunu gösterecek. Allah'ın ve Peygamber'in yardımı kahraman askerlerimi korusun!⁵¹

3. Avusturya-Macaristan Basınında Sultan VI. Mehmed

3.1. Kişiliği Hakkındaki Görüşler

Nieuwe Rotterdamse Courant, Şehzade Vahdeddin Efendi ile ilgili koşulları kendi uzun yıllara dayanan deneyiminden bilen bir Balkan muhabirinden anlatmış ve *Neue Freie Presse* gazetesi bu gazeteden ilginç bulduğu detayları aktarmıştır. Buna göre; yeni Sultan, selefi V. Mehmed'in aksine, 1839'da ölen Sultan II. Mahmud'u anımsatan, uzun ve ince görünümüydü. Büyük bir tarım bilgisine ve model bir çiftlik kurduğu geniş mülklere sahipti. Süt, tereyağı ve peynir ihtiyacının çoğu artık Sultan VI. Mehmed olan Şehzade Vahdeddin Efendi'nin o zamana kadar şahsen yönettiği tarım işletmelerin-

50 "Zu unsren Bildern", *Österreichische Illustrierte Zeitung*, 14 Temmuz 1918, s. 686.

51 "Sultan Mehmed VI. an die türkische Armee", *Mühlviertler Nachrichten*, 13 Temmuz 1918, s. 2. Yeni Padişah bir irade ile Sadrazam Talat Paşa ile Şeyhülislam Musa Kasım Efendi'nin de makamlarını tasdik etmiştir ("Die Thronbesteigung des neuen Sultans", *Villacher Zeitung*, 7 Temmuz 1918, nr: 153, s. 2).

den Türk başkenti sakinlerine gelmekteydi. Kendisine üç çocuk veren tek bir kadınla evliydi. En küçük çocuğu olan 6 yaşındaki oğlu Ertuğrul, adını Osmanlı Hanedanının efsanevi kurucusundan almıştı. Rotterdam gazetesi- nin muhabiri, tahtın yeni varisi Veliâht Abdülmecid Efendi'nin de sadece kapsamlı genel eğitimi ile değil, aynı zamanda müzik ve resim bilgisi ile öne çıktığını söylemiştir. Veliâhdın mükemmel bir kemancı, viyolonsel ve bir ressam olarak savaştan önce resimlerinin birçok ödül aldığı Paris "Salon" yıllık sergilerine düzenli olarak katıldığını belirtmiştir. İyi derecede Almanca, Fransızca ve İngilizce bildiğini ve tahta çıkarsa, Osmanlı İmparatorluğu'nun gördüğü en modern hükümdar olacağını ifade etmiştir.⁵² Bununla birlikte savaş öncesine kadar çoğunlukla Boğaz'ın Asya yakasında, Üsküdar'da inziva- da yaşayan yeni Sultan VI. Mehmed ile ilgili olarak ise herhangi bir Avrupa dili bilmediği ve nazik bir karakterle tanındığı ifade edilmektedir.⁵³ Gazete- lerin tarifine göre yeni Padişah uzun boylu ve biraz sıksa, kurnaz ama nazik bir görünüme sahipti.⁵⁴ Geleneklere uygun olarak yeni hükümdar tamamen sakal bırakmaktaydı, Osmanlı hanedanının şehzadeleri ise bıyıkla yetinmek zorundaydı.⁵⁵ Şehzade Vahdeddin Efendi'nin de kırılmış bir bıyığı vardı. Sakal bırakmak padişahın ayrıcalığı olduğundan artık Vahdeddin Efendi hü- kümdar olacağına göre, imparatorluk sakalını da uzatacaktı. Genel olarak onun yönetimi altında Osmanlı İmparatorluğu'nun zenginleşeceği beklen-mekte ve buna inanılmaktaydı.

Öte yandan Berlin'de Türk hukuku üzerine konferanslar veren ve bu ders- leri Budapeşte'de de tekrar edecek olan heyetin iki üyesi olan Yusuf Ziya Bey ve Celaleddin Arif Bey ile Budapeşte'de yeni Sultanı konuşma fırsatı bulan Macaristan'da münteşir *Pester Lloyd* gazetesi muhabirlerinin bu konuşmadan yola çıkarak Osmanlı hukukuna göre tahtın varisi olan Vahdeddin Efendi'nin kişiliğine ilişkin çizdikleri tabloya göre; Sultan IV. Mehmed büyük bir ente- lektüel keskinliğe ve anlayışa sahipti. Ülkesini baştan sona tanıyor, ayrıca bu ülkenin neye ihtiyacı olduğunu ve ne istediğini biliyordu. Zamanının tüm olaylarına tamamen aşınaydı ve tarihte olduğu kadar siyasette de günceldi. Vahdeddin Efendi müttefiklerinin ülkelerine de yabancı değildi.⁵⁶ 1916'da İmparator-Kral Franz Josef'in (1848-1916) cenazesinde kardeşi V. Meh- med'i temsilen Viyana'da bulunmuştu. Alman İmparatoru Wilhelm (1888-

52 "Vom Sultan Mehmed VI. und seinem Thronfolger", *Neue Freie Presse (Morgenblatt)*, 7 Ağustos 1918, nr: 19378, s. 6.

53 "Der Herrscherwechsel in der Türkei", *Neuigkeits Welt Blatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151, s. 3; "Der neue Sultan Wahid Eddin", *Mährisches Tagblatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151, s. 3-4.

54 "Der neue Sultan", *Pester Lloyd (Morgenblatt)*, 5 Temmuz 1918, nr: 154, s. 3.

55 "Vom Sultan Mehmed VI. und seinem Thronfolger", *Neue Freie Presse (Morgenblatt)*, 7 Ağustos 1918, nr: 19378, s. 6.

56 "Der neue Sultan", *Pester Lloyd (Morgenblatt)*, 5 Temmuz 1918, nr: 154, s. 3.

1918), Ekim 1917'de İstanbul'da Sultanı ziyaret ettiğinde, o zamanki tahtın varisi Şehzade Vahdeddin Efendi'yi karargâhı ziyaret etmeye davet etmişti. Aralık 1917'nin sonunda Vahdeddin Efendi bu davete icabet etmiş, cepheye birkaç ziyarette bulunmuş ve ardından Berlin'de on gün gizli kalmıştır.⁵⁷ Berlin'i ziyaretinden beri Alman İmparatoru ile arasında iyi kişisel ilişkiler bulunmaktaydı.⁵⁸ Her yerde kendini iyiliksever, aydın, asil, liberal bir adam olarak göstermişti.⁵⁹ Ayrıca Prusya Krallığı'nın en yüksek onur madalyası olan Kara Kartal nişanına sahipti.⁶⁰ 1918'de Avusturya-Macaristan İmparatoru-Kralı I. Karl (1916-1918) ve eşi Zita İstanbul'da kaldıklarında da Şehzade Vahdeddin Efendi İstanbul'un tarihî yerleri hakkında çok değerli bilgiler verdiği İmparatoriçe-Kraliçe Zita'nın fahri hizmetine atanmıştı.⁶¹

3.2. Tahta Çıkışının Viyana'ya Tebliği

Sultan VI. Mehmed'in tahta çıkışını Kayzer'e bildiren Türk heyetinin reisi Şehzade Abdürrahim Efendi⁶²

57 "Der neue Sultan Wahid Eddin", *Mährisches Tagblatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151, s. 3-4.

58 "Der Herrscherwechsel in der Türkei", *Neuigkeits Welt Blatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151, s. 3.

59 "Der neue Sultan", *Pester Lloyd (Morgenblatt)*, 5 Temmuz 1918, nr: 154, s. 3.

60 "Der Thronwechsel in der Türkei", *Sports & Salon*, 14 Temmuz 1918, nr: 28, s. 4.

61 "Der neue Sultan", *Pester Lloyd (Morgenblatt)*, 5 Temmuz 1918, nr: 154, s. 3.

62 "Die Notifizierung der Thronbesteigung des Sultans Mehmed VI", *Wiener Bilder*, 29 Eylül 1918, nr: 39, s. 5.

18 Eylül 1918 gecesi yeni Sultan VI. Mehmed'in tahta çıktığını Avusturya İmparatoruna bildirecek olan Türk heyeti Berlin'den Viyana'ya gitmiştir.⁶³ Türk heyeti eski Sultan II. Abdülhamid'in oğlu Şehzade Abdurrahim Efendi,⁶⁴ eski Sadrazam Tevfik Paşa ve Sultanın yaveri Binbaşı İsmail Hakkı Bey'den oluşmaktaydı. 19 Eylül sabahı 11.30'da Hofburg'da Avusturya İmparatoru ile birlikte Reichenau'dan gelen İmparatoriçe, Türk Şehzadesini huzurlarında kabul etmiş ve Sultan VI. Mehmed'in tahta çıktığına dair tebliğatı almışlardır. Öğle vakti 12.00'de heyet şerefine Hofburg'daki St. Stephan Apartmanı'nda bir kahvaltı düzenlenmiştir. Bu kahvaltıya Büyükelçi Hüseyin Hilmi Paşa, Elçi Reşad Blacque Bey, Müsteşar Fuad Simavi Bey, Elçilik Kâtipleri Şakir Cemal Bey, Tevfik Davud Bey ve Feridun Efendi, Askeri Ataşe Albay Ahmed Freizi/Feyzi? Bey ve Deniz Ataşesi Yüzbaşı Mustafa Kemal Bey katılmıştır. Kahvaltıda ayrıca Türkiye Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Nizameddin Bey, Kanat Emir Subayı Yüzbaşı Arif Bey, Tuğgeneral Pertev Paşa, General Freiherr v. Giesl, Elçi Kont Trauttmansdorff ve Hat Gemisi Teğmeni Kont Nostitz-Rieneck de hazır bulunmuşlardır. Ayrıca Başımrahor Albay Kont Hunyady, Dışişleri Bakanı Kont Burian ve diğerleri de davet edilmişlerdir.⁶⁵ Padişahın cülusunu İmparatora bildiren Şehzade Abdurrahim Efendi'nin önderliğindeki heyet görevini tamamladıktan sonra Hotel Imperial'e geçmiş ve şehri görmek üzere birkaç gün daha Viyana'da kalmıştır.⁶⁶ 26 Eylül'de Osmanlı heyeti, Sultan VI. Mehmed'in tahta çıkışını Bulgar Kralı Ferdinand'a bildirmek üzere Sofya'ya gelmiştir.⁶⁷

3.3. Tahttan Ayrılışı Hakkındaki Görüşler

Sultan VI. Mehmed; Temmuz 1918'de Sultan V. Mehmed'in ölümü üzerine tahta çıktıktan kısa bir süre sonra, ezici bir savaştan bitkin düşen Osmanlı Devleti, 30 Ekim'de Mütareke Anlaşması'nı imzalayarak İtilaf Devletleri ile savaş hâlini sona erdirmiştir. *Neue Freie Presse* gazetesinde yer alan ifadelerle göre; Sultan VI. Mehmed'in, kayıtsız selefının aksine, otoritesini işgal altındaki ülkenin yeniden kurulmasına çevirecek, inisiyatif dolu, aktif bir hükümdar olacağına inanılmaktaydı. Gerçekten de hükümdarın ilk icratları halkın bu kanaatini güçlendirme eğilimi göstermekteydi. Sultan VI. Mehmed'in Galata Köprüsü'nü elinde bastonu ve koltuğunun altında evrak

63 "Kurze Nachrichten", *Znaimer Tagblatt*, 21 Eylül 1918, nr: 217, s. 1.

64 "Die Notifizierung der Thronbesteigung des Sultans Mehmed VI", *Wiener Bilder*, 29 Eylül 1918, nr: 39, s. 4; "Verschiedene Meldungen", *Pilsner Tagblatt*, 20 Eylül 1918, nr: 258, s. 3.

65 "Die Notifizierung der Thronbesteigung des Sultans Mehmed VI", *Wiener Bilder*, 29 Eylül 1918, nr: 39, s. 4; "Kurze Meldungen", *Der Tiroler*, 21 Eylül 1918, nr: 217, s. 2.

66 "Aus unserem Kaiserhause", *Sport und Salon*, 29 Eylül 1918, nr: 39, s. 4.

67 Aynı gün Bulgar Kralı, Sultan VI. Mehmed'in tahta çıkışından sonra yeni itimatnamelerini takdim eden Türk Elçisi Sefa Bey'i de kabul etmiştir ("Bulgarien und die Türkei", *Deutsches Volksblatt*, 27 Eylül 1918, nr: 10678, s. 1).

çantasıyla Harbiye Nezaretinde çalışmak üzere yaya olarak geçtiği görülmüştü. Halkıyla kaynaşmaktan zevk alan bir hükümdar olduğu düşünülüyordu ve ülkenin kurtuluşu için ondan çok şey bekleniyordu. Ne yazık ki bu sadece bir illüzyondur. İzmir'in Yunanlar tarafından işgalinden (15 Mayıs 1919) sonra VI. Mehmed kendini bambaşka bir ışık altında göstermişti. Halkı ile sarayı arasında seçim yapması gerektiğinde sallanan tahtı karşısında ikinci seçeneğe tutunmaktan bir an bile çekinmemiş ve böylece tüm Türk halkını yabancılaştırmıştı. İzmir'in Yunanlar tarafından işgali ülkede genel bir infial uyandırmıştı ve bu infialden dolayı Anadolu'daki milliyetçi hareket büyümüşü. Ordu Başmüfettişi unvanıyla Anadolu'ya gönderilen Mustafa Kemal Paşa (1881-1938), durumun ciddiyetini çabuk kavramış ve Yunan harekâtından haklı olarak endişe duyanların önüne geçmişti. İstanbul'daki Mebusan Meclisi, Babalı'deki İngiliz Yüksek Komiserinin isteği üzerine Damad Ferid Paşa (1853-1923) tarafından dağıtılmış ve bazı üyeleri İngiliz makamları tarafından tutuklanarak Malta Adası'na sürülmüştü. Bu akıbetten kurtulanlar Anadolu'ya ulaşmış ve milletin diğer temsilcileriyle birlikte Ankara'da Büyük Millet Meclisi'ni kurmuşlardı (23 Nisan 1920). Böylece milliyetçi hükümetin kök salmış ve Mustafa Kemal Paşa başkan seçilmişti. Meclis taleplerini Misak-ı Milli başlıklı bir belge ile ortaya koymuştu. Bu belgenin varsayımlarından biri, eski Osmanlı İmparatorluğu'nun yalnızca Türk nüfusa sahip bazı bölümlerinin Türkiye'de kalması gerektiği, aksi takdirde milliyetçi hükümetin herhangi bir bölünme girişimine karşı silahlı güç kullanacağıydı. Ankara Büyük Millet Meclisi, düzenli bir ordunun çekirdeğini oluşturmak için insanüstü çabalar sarf etmişti. Bu kritik anda tüm Anadolu, cesaret ve etkili yardım beklediği İstanbul'a gözlerini çevirmişti. Ne yazık ki İstanbul'dan beklenen yardım gelmeyecekti. Büyük Britanya temsilcisi, hareketi silah zoruyla bastırmak için bir plan tasarlamış ve bu amaçla Damad Ferid Paşa'nın yardımına başvurmuştu. Ülkesinin çıkarlarından çok konumuyla ilgilenen Damad Ferid Paşa, kendisini İngiliz diplomasisinin hizmetine vermekten çekinmemiş, İstanbul'da bulunan birlikleri, silah arkadaşlarıyla savaşmak ve milliyetçi hareketi ezmek için Anadolu'ya gönderilmek üzere İngiliz subaylarının emrine vermişti. Ankara Millet Meclisi bu tehlikeye karşı Sultan VI. Mehmed'e acil bir dilekçe yazarak, Anadolu'daki hareketin amacının Yunanistan'ın saldırdığı vatani savunmak olduğunu ve yabancı ajanların inandırdıkları üzere mücadelenin kesinlikle kendisine karşı olmadığını belirtmişti. Ayrıca bu yazıda Padişahın şahsının tüm Türklerin gözünde kutsal olduğu ifade edilmiş ve Sadrazam Damad Ferid Paşa'nın Türk birliklerini İzmir Vilayeti'ndeki Yunan birliklerini engellemek için ilerletmek yerine Ankara Millet Meclisi'ne karşı kullanmasına izin verilmemesi gerektiği talep edilmişti. Nitekim Padişahın iki seçeneği kalmıştı: Ya halkın sesini dinleyerek Sadra-

zaman Türk birliklerini Türklerle savaşmak için kullanmasını engelleyecek ya da iç savaşa rıza gösterecekti. Sultan ikinci seçeneği tercih ederse ulus içindeki prestijini bir anda kaybedecekti, ancak İngiltere'nin koruması altında egemenliğini koruyabilirdi. Böylece Sultan VI. Mehmed seçimini yapmakta tereddüt etmemiş ve Türk birliklerine Anadolu'daki isyancılara karşı ilerleme emri vermişti. Mustafa Kemal Paşa ve diğer bazı milliyetçi hareket liderlerine karşı da ölüm cezasını imzalamıştı. Neyse ki Ferid Paşa'nın Anadolu'daki vatanseverlerin üzerine gönderdiği Türk askerlerinin çoğu kardeşlerinin yanına giderek Kemalist orduyu takviye etmişlerdi.⁶⁸

1922'de Millet Meclisi saltanatı kaldırdıktan sonra (1 Kasım), VI. Mehmed Türkiye'den ayrılmıştır (17 Kasım).⁶⁹ Bu arada, Osmanlı hanedanının tüm üyeleri bir süre sonra Meclis'in çıkardığı bir kanunla sürgüne gönderilmiştir (3 Mart 1924). 1926'da Osmanlı Devleti'nin son padişahı VI. Mehmed Sän Remo'da kalp krizi geçirerek hayatını kaybetmiştir (16 Mayıs).⁷⁰ *Die Stunde* gazetesinde neşredilen bir bentte ifade edildiğine göre ise; Türk İmparatorluğu'nun son padişahı aslında II. Abdülhamid'di. Ancak onun yerine iki hükümdar daha geçmişti. II. Abdülhamid'in halefi, siyasi partiler arasındaki satranç oyununda sadece bir piyondur. Sultan VI. Mehmed ise Türklerin değil, İngilizlerin padişahıydı.⁷¹

68 “Der Rücktritt des Sultans”, *Neue Freie Presse*, 30 Eylül 1922, nr: 20855, s. 3.

69 “Der Exsultan gestorben”, *Badener Zeitung*, 26 Mayıs 1926, nr: 42, s. 6.

70 “Der Exsultan gestorben”, *Badener Zeitung*, 26 Mayıs 1926, nr: 42, s. 6; “Der Exsultan gestorben”, *Pilsner Tagblatt*, 18 Mayıs 1926, nr: 136, s. 4; “Der letzte Sultan gestorben”, *Vörrarlberger Volksblatt*, 17 Mayıs 1926, nr: 111, s. 2. *Der Tag* gazetesinin ifadesine göre Sultan VI. Mehmed'in beklenmedik bir şekilde aniden öldüğü San Remo'da son Padişahın maiyetine ne olacağına değil, eşlerine ne olacağına ve daha çok gerçekten kaç çşi olduğunun sorulduğu, San Remo'daki vatandaşların ve yabancıların son Padişah geldiğinde bile bu konuya müdahil oldukları, son Padişahın eşleriyle ilgili olarak bazen çok güzel üç kadın olduğunun ve elbette birbirlerini kışkırdıklarının, bazen yedi çok genç kadın olduğunun, bazen de sadece bir tane çok yaşlı ve çirkin kadın olduğunun söylendiği, üstelik tartışmaların sayılarla da sınırlı kalmadığı, kadınların dış dünyadan en katı biçimde soyutlanmalarının her gün sinemaya gitmek kadar doğal karşılandığı ifade edilmektedir. Yine aynı gazetede Padişahın tek karısının olduğunun söylendiği, ancak gerçekte Hz. Peygamberin halifesinin üç meşru eşinin olduğu, Padişahın farklı yaşlardaki bu eşlerinden en çok en küçüğünü sevdiği ifade edilmiş, Padişahın ölümünün ardından bu eşlerin akıbetleri ile ilgili uygunsuz değerlendirmeler yapıldıktan sonra San Remo adli tabibinin bunu umursamadığını ve diğer ölümlüler gibi ölüm belgesini “*VI. Mehmed Vahideddin Han, 65 yaşında, Mehmed Abdülmecid ve Fatma Gülistan'ın oğlu, mesleği exsultan...*” şeklinde hazırladığı ifade edilmiştir (“Die drei Witwen des letzten Kalifen”, *Der Tag*, 26 Mayıs 1926, nr: 1250, s. 2).

71 *Der Tag* gazetesinin ifadesine göre o sıralar Türkiye'nin monarşi mi yoksa cumhuriyet mi olduğu konusunda kimse kesin bir cevap veremezdi. Bu soruyu cevaplamak kolay değildi. Padişahları olmasa da halifeleri vardı. Fakat İstanbul'daki Ankara temsilcisi Adnan Bey özünde yeni Türkiye'nin bir cumhuriyet olduğunu ifade etmekteydi. Öte yandan aynı gazetede yer alan ifadelerle göre; saltanatın kaldırılması ve hilafetin kurulması sorunsuz ilerlerken büyük değişikliğe sadece bir selamlık kurban gitmişti. O tarihi Cuma günü, şeref bölüğü caminin önünde yer almış, öğle arası çoktan bitmişti. Ama Padişah ortalıkta görünmemişti. Sonunda kıdemli bir subay ortaya çıkmış ve bölüğün saraya dönmesini emretmişti. O günkü Cuma Selamlık yoktu. Sultan VI. Mehmed sabahın erken saatlerinde başkentinden kaçmıştı ve bir sonraki Selamlık Halife Abdülmecid tarafından organize edilmişti (“Selamlık”, *Die Stunde*,

Sonuç

Bu araştırmada, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu basınında; Sultan V. Mehmed'in saltanatında vuku bulan gelişmeler, vefatı, yerine Sultan VI. Mehmed'in tahta çıkışı ve tahttan ayrılışı hadiseleri ile bu vesileyle Osmanlı Sultanları V. Mehmed, VI. Mehmed ve Veliaht Abdülmecid Efendi hakkında neşredilen bentler ele alınmıştır.

Araştırma bulgularına göre; Sultan II. Abdülhamid'in ardından tahta çıkan kardeşi Sultan V. Mehmed öncelikle abisi ile kıyaslanmış, “despotik bir hükümdar” olarak nitelenen abisinin aksine olumlu karakter özelliklerine sahip, “sözüne güvenilebilecek bir adam”, “açık fikirli bir hükümdar” olarak tanıtılmış, keza Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun “samimi ve sadık bir müttefiki” olarak görülmüş, bununla birlikte yeni çağın lideri ve öncüsü olmaktan çok “siyasi partiler arasındaki satranç oyununda bir piyon”, “sembolik” bir hükümdar olduğu ifade edilmiştir. Ancak yine de anayasal bir hükümdarın görevlerini elinden gelen en iyi şekilde yerine getirmeye dürüstçe çabalamış bir Padişah olarak değerlendirilmiş ve müttefik devletlerin taziye beyanlarında saygıyla yâd edildiği ifade edilmiştir. Sultan V. Mehmed ile ilgili dikkat çeken bir husus da meşru eşlerine sadık bir hükümdar olarak anılmış olmasıdır.

Keza Sultan VI. Mehmed'in de tahta çıkışı övgüyle karşılanmış, gerçek bir Müslüman'ın tüm erdemlerini taşıdığı, Batı kültürünü de ihmal etmeyen dikkatli bir eğitim aldığı, İttifak Devletleri'ne biat etmeye kararlı bir şekilde bağlı olduğu belirtilmiştir. VI. Mehmed özel hayatı ile ilgili olarak da; tahta çıktığı ilk yıllarda “kendisine üç çocuk veren tek bir kadınla evli” olduğu şeklinde tanıtılırken, vefatından sonra çok eşliliğine ilişkin haberler yapılmış ve bu hususta olumsuz ifadelere yer verildiği görülmüştür. Araştırmaya konu

9 Mart 1923, nr: 7, s. 4). Bu arada Osmanlı hanedanının gerçek son halifesi, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde son padişahın tahttan indirilmesinden sonra bile bir süreliğine, merhum V. Mehmed'in yeğeni Abdülmecid Efendi olmuştur. Ancak 1924'te Osmanlı hanedanının diğer üyeleriyle birlikte Türkiye'den sürülmüştür. *Weltböhmlische Tageszeitung* gazetesinin ifadesine göre; sürgün edilen şehzadelerin mallarına el konulmuş, her birinin yurt dışına ancak dört bin lira götürmesine izin verilmiştir. Ne var ki bu para sadece kısa bir süre için yeterliydi ve bu nedenle Halife derin bir sefalete kapılmıştır. Oğullarından biri Fransa'da bir kereste işi kurmuş, ama kelimenin tam anlamıyla açlıktan ölmüştür (“Hungernerde Kalifensöhne: Die Tragödie der türkischen Herrscherdynastie”, *Weltböhmlische Tageszeitung*, 20 Kasım 1935, nr: 268, s. 3). Keza oğlu ve iki torunuyla Nice'de yaşayan V. Mehmed'in dul eşinin akıbetinin de özellikle üzücü olduğu, son zamanlarda üç şehzadenin aynı anda evden çıkmayacakları, çünkü sadece bir takım elbiseleri olduğundan ve kendilerine ait birer ayakkabıları olmadığından aynı anda sadece birinin sokağa çıkabileceğinin duyulduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Osmanlı hanedanının pek çok üyesinin Fransa'nın her yerine dağılmış durumda oldukları ve ajanlık, caz müzisyenliği, sokak şarkıcılığı ve hatta afyon tüccarlığı yaparak geçimlerini sağladıkları belirtilmiştir (“Hungernerde Kalifensöhne: Drei Prinzen und ein Anzug”, *Weltböhmlische Tageszeitung*, 20 Kasım 1935, nr: 268, s. 3-4).

olan gazetelere göre Sultan VI. Mehmed millî mücadeledeki tutumundan dolayı da “Türklerin değil, İngilizlerin Padişahı” olarak nitelenmiştir.

Avusturya-Macaristan basınında son iki Padişaha kıyasla son Halife Abdülmecid Efendi'nin ise daha olumlu ifadelerle anıldığı görülmektedir. Abdülmecid Efendi'nin iyi bir şekilde aldığı genel eğitiminin yanında resim ve müzikteki yeteneklerine, birden fazla Batı dili bildiğine vurgu yapılmış ve tahta geçtiği takdirde “Osmanlı İmparatorluğu'nun en modern padişahı olacağı” değerlendirilmesinde bulunulmuştur. Bununla birlikte ailesiyle ilgili olarak Fransa'ya sürgüne gönderilmelerinden sonra sefalet içinde bir yaşam sürdükleri ifade edilmiştir.

KAYNAKÇA

Gazeteler

- “Aus unserem Kaiserhause”, *Sport und Salon*, 29 Eylül 1918, nr: 39.
- “Beileidskundgebungen”, *Pester Lloyd (Morgenblatt)*, 6 Temmuz 1918, nr: 155.
- “Bulgarien und die Türkei”, *Deutsches Volksblatt*, 27 Eylül 1918, nr: 10678.
- “Das Ableben des Sultans Mehmed V”, *Neuigkeits Welt Blatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151.
- “Das Beileid unseres Kaisers”, *Neuigkeits Welt Blatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151.
- “Das Mausoleum des regierenden Sultans”, *Villacher Zeitung*, 9 Şubat 1911, nr: 18.
- “Depeschenwechsel zwischen Kaiser Franz Josef und dem Sultan”, *Leitmeritzer Zeitung*, 10 Kasım 1914, nr: 140.
- “Der Exsultan gestorben”, *Badener Zeitung*, 26 Mayıs 1926, nr: 42.
- “Der Exsultan gestorben”, *Pilsner Tagblatt*, 18 Mayıs 1926, nr: 136.
- “Der Herrscherwechsel in der Türkei”, *Neuigkeits Welt Blatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151.
- “Der Kaiser und König an den neuen Sultan”, *Cetinjer Zeitung*, 7 Temmuz 1918, nr: 198.
- “Der Lebenslauf des Sultans Mohammed V. 50 Jahre Gefangener”, *Illustrierte Kronen Zeitung*, 5 Temmuz 1918, nr: 6645.
- “Der letzte Sultan gestorben”, *Vorarlberger Volksblatt*, 17 Mayıs 1926, nr: 111.
- “Der Mantel des Propheten”, *Illustrierte Kronen Zeitung*, 5 Temmuz 1918, nr: 6645.
- “Der Marsch zum Amselfeld”, *Vorarlberger Volksfreund*, 25 Kasım 1915, nr: 138.
- “Der neue Sultan”, *Pester Lloyd (Morgenblatt)*, 5 Temmuz 1918, nr: 154.
- “Der neue Sultan der Türkei Mohammed V.”, *Neue Schlesische Zeitung*, 1 Mayıs 1909, nr: 73.
- “Der neue Sultan Wahid Eddin”, *Mährisches Tagblatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151.
- “Der neue Thronfolger”, *Neuigkeits Welt Blatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151.
- “Der Rücktritt des Sultans”, *Neue Freie Presse*, 30 Eylül 1922, nr: 20855.
- “Der Thronwechsel in der Türkei”, *Sports & Salon*, 14 Temmuz 1918, nr: 28.
- “Der Thronwechsel in der Türkei. Die Krankheit des Sultans”, *Deutsches Volksblatt*, 6 Temmuz 1918.
- “Der Tod des Sultans Mehmed V.”, *Grazer Volksblatt (Morgenblatt)*, 5 Temmuz 1918, nr: 326.
- “Die Debatte über die Wahlrechtsvorlage im Abgeordnetenhaus. Ein Nachruf für Sultan Mehmed”, *Pester Lloyd (Abendblatt)*, 5 Temmuz 1918, nr: 154.

- “Die drei Witwen des letzten Kalifen”, *Der Tag*, 26 Mayıs 1926, nr: 1250.
- “Die Krankheit Mehmed V.”, *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*, 6 Temmuz 1918, nr: 276.
- “Die Notifizierung der Thronbesteigung des Sultans Mehmed VI”, *Wiener Bilder*, 29 Eylül 1918, nr: 39.
- “Die Thronbesteigung des neuen Sultans”, *Mährisches Tagblatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151.
- “Die Thronbesteigung des neuen Sultans”, *Villacher Zeitung*, 7 Temmuz 1918, nr: 153.
- “Die Thronbesteigung des neuen Sultans”, *Wiener Allgemeine Zeitung*, 5 Temmuz 1918, nr: 12060.
- “Die Thronbesteigung Mehmed VI.”, *Pester Lloyd (Abendblatt)*, 6 Temmuz 1918, nr: 155.
- “Graf Burian spricht das Beileid der österr.-ungar. Regierung aus”, *Cetinjer Zeitung*, 7 Temmuz 1918, nr: 198.
- “Hungernde Kalifensöhne: Die Tragödie der türkischen Herrscherdynastie”, *Weltböhmlische Tageszeitung*, 20 Kasım 1935, nr: 268.
- “Hungernde Kalifensöhne: Drei Prinzen und ein Anzug”, *Weltböhmlische Tageszeitung*, 20 Kasım 1935, nr: 268.
- “Kurze Meldungen”, *Der Tiroler*, 21 Eylül 1918, nr: 217.
- “Kurze Nachrichten”, *Znaimer Tagblatt*, 21 Eylül 1918, nr: 217.
- “Selamlık”, *Die Stunde*, 9 Mart 1923, nr: 7.
- “Sultan Mehmed V. als Taubenfreund”, *Grazer Mittags-Zeitung*, 15 Temmuz 1918, nr: 158.
- “Sultan Mehmed V. Gestorben”, *Cetinjer Zeitung*, 7 Temmuz 1918, nr: 198.
- “Sultan Mehmed V. Gestorben”, *Reichspost*, 4 Temmuz 1908, nr: 300.
- “Sultan Mehmed VI.”, *Der Humorist*, 20 Temmuz 1918, nr: 21.
- “Sultan Mehmed VI. an die türkische Armee”, *Mühlviertler Nachrichten*, 13 Temmuz 1918.
- “Sultan Mohammed V. Gestorben”, *Illustrierte Kronen Zeitung*, 5 Temmuz 1918, nr: 6645.
- “Teilnahme unserer Regierung”, *Neuigkeits Welt Blatt*, 6 Temmuz 1918, nr: 151.
- “Tod des Sultans Mohammed V.”, *Neue Freie Presse (Abendblatt)*, 4 Temmuz 1918, nr: 19344.
- “Verschiedene Meldungen”, *Pilsner Tagblatt*, 20 Eylül 1918, nr: 258.
- “Vom Sultan Mehmed VI. und seinem Thronfolger”, *Neue Freie Presse (Morgenblatt)*, 7 Ağustos 1918, nr: 19378.
- “Zu unseren Bildern”, *Österreichische Illustrierte Zeitung*, 14 Temmuz 1918.

Diğer Kaynaklar

- Karal, Enver Ziya, “Mehmed V. Muhammed Reşad”, *İslâm Ansiklopedisi*, C: VII, 1997, ss. 557-562.
- Karal, Enver Ziya, “Mehmed VI. Muhammed VI”, *İslâm Ansiklopedisi*, C: VII, 1997, ss. 562-566.
- Küçük, Cevdet, “Mehmed V”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C: XX-VIII, Ankara, 2003, ss. 418-422.
- Küçük, Cevdet, “Mehmed VI”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C: XX-VIII, Ankara, 2003, ss. 422-430.
- Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağında Askeri İsyanlar 3

Şehmus Canpolat¹

Özet

Osmanlı İmparatorluğu tarihinde Klasik Çağ tabiri genellikle 1839 Tanzimat Fermanının ilanından önceki dönem için kullanılan bir tabirdir. Dünya tarihine büyük iz bırakan Osmanlı imparatorluğunun 623 yıllık tarihi serüveninde karşılaştığı en büyük olayların başında hiç şüphesiz yaşadığı isyanlardır. İsyân kelime anlamı olarak mevcut yönetime karşı yapılan başkaldırı olarak sözlüklerimizde yer almaktadır, peki dünyanın görmüş olduğu en büyük devletlerden birisi olan Osmanlı imparatorluğunda ne tür askeri isyanlar olmuştu. İsyanların arkasında yatan sebepler sadece siyasi miydi? Bu isyanlar karşısında halkın tutumu neydi? Bazı isyanlar öyle etkili olmuştur ki gündelik hayatı felce uğratmış halkı sokağa çıkaramaz ve dükkânını açtıramaz olmuştu. Bu isyanlar hangi padişahların hayatlarına sebep olmuştu. Halk ve devlet neler yapmıştı? Avrupa Tarihinin görmüş olduğu ilk düzenli ordu olan Yeniçeriler bu isyanların neresindeydi?

GİRİŞ

Cumhuriyet döneminde demokrasinin işleyişi sık sık askeri müdahaleler ile kesintiye uğramıştır. Türk tarihinde ordunun müdahalesi genellikle yönetsel, iktisadi problemlerin baş gösterdiği durumlarda ortaya çıktığı görülmektedir. Osmanlı döneminde de asker ve halk birçok defa isyan ederek yönetime müdahale etmiş, Osmanlı padişahlarının yaklaşık üçte biri askerin müdahalesiyle değiştirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, kurduğu askeri sistem sayesinde önce Bizans ve Balkan devletlerine, daha sonra da Avrupa devletlerine karşı büyük bir üstünlük kurmuştu. Ancak büyük fetihlere imza atan ordu, devlet otoritesinin zaafa uğradığı dönemlerde sık sık isyan edip, yönetimi belirledi. Osmanlı isyanları ve halkın askeri tepkisi ilk olarak Fatih Sultan Mehmet'in hükümdarlığının 1446 Buçuk tepe İsyanı ile başlar ve 1913'teki Bâbüâli Baskınıyla sona erer. Neredeyse Fatih Sultan Mehmet'ten sonra isyanla yüzleşmeyen Osmanlı padişahı yok gibidir. 36 Osmanlı padi-

1 Tarih Bilim Uzmanı, Erciyes Üniversitesi, shemuzcanpolat16@gmail.com, Orcid: 0000-0002-4425-9474 .

şahından 12 tanesinin isyan ve darbe ile tahtını kaybettiği göz önüne alındığında durum anlaşılır. Ve yapılan bu isyan ve askeri müdahaleler genellikle meşru gerekçe olarak Şeyhü'l-islamdan alınan hâl fetvaları ile hareket etmişlerdi. Osmanlı Devleti denilince akla gelen ilk şey Yeniçerilerdir. Osmanlıda yaşanan isyanların hemen pek çoğunda bu askeri grup vardı. Peki yaşanan bu olaylar Osmanlı ülkesinde ne gibi ekonomi sosyal ve kültürel yönden değişime sebep olmuştur?

A. YAYA VE MÜSELLEMLERİN İTAATSİZLİKLERİ

Osmanlıların ilk modern ordusu, Orhan Bey zamanında kurulan yaya/piyadelere müsellemler denilen atlı (süvari) askerlerdir. Bunlar, harp zamanlarında sefere katılır, sulh zamanlarında ise çiftliklerinde ziraatla uğraşırlardı.² Ancak Kapıkulu Ocaklarının kuruluşundan sonra zamanla ikinci plana itilmiş; kale ve köprü onarımı, nakliyat, vakıf eserlerinin tamirleri ve madenlerde çalışma gibi geri hizmetlerde kullanılır olmuşlardır. Yaya ve müsellemler, kendilerine verilen çiftliklerde ekip biçtikleri için zamanla rahata alışmışlar ve vazifeye çağrıldıklarında, daha önce başka bir vazife verildiği gibi bir mazeret göstererek veya gelip yoklamada görüldükten sonra kaçma yolunu tutmaya yahut da hiç gelmemeye başlamışlardı.³ Esasında, kanûnnâmelerde bunların vazifeden kaçmaları halinde verilecek cezalar hayli ağır olarak görünmektedir.⁴ İlk kaçışta burnun yarılacağı veya kulağın kesileceği, tekrarlandığı takdirde idam olunacağı kayıtlı ise de hiçbir zaman bu cezaların tatbikine gidilmemiş, sadece kaçakların bulunup getirilmesi veya mazeret gösterenlerin yerlerine bedel (vekil) göndermelerinin istenmesi ile yetinilmiştir.

B. KAPIKULU AYAKLANMALARI

Kapıkulu Ocakları Devşirme sistemine dayanır. Gayr-i Müslüm tebaadan ki Poturoğulları denilen Müslüman Bosnalılar kendi istekleri ile devşirildiklerinden bu kaidenin dışında kalmaktaydılar. Belli şartlara bağlı olarak toplanan çocuklar İstanbul'a getirilir, gösterişli kabiliyetli olanlar saray için ayrıldıktan sonra diğerleri Türkçe öğrenmek, Türk adet ve İslam akidelerini göre yetiştirilmek üzere "Türk'e vermek" denilen Türk ailelerinin yanlarına verilirler, yetiştikten sonra önce Acemi Ocağına sonra Kapıkulu Ocaklarından birine ve daha çok da Yeniçeri Ocağına alınırlardı.⁵ XVI. Yüzyıl sonlarına kadar bu askeri grup pek çok savaşın kazanılmasında etkin rol oynamışlardır. XVII.

2 Mübahat Kürtükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, TTK Yay., Ankara 2018, s.45.

3 Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s.350.

4 Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye - Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 1*, İş Bankası Yay., İstanbul 2016, s.80.

5 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi cilt 1*, TTK Yayınları, Ankara 2016, s.125.

Yüzyıldan itibaren ise devlete itaatsizlik etmeye ve pek çok isyanda başrol oynamaya başlamışlardır. Bu yüzyıldan itibaren ocak nizamı bozulmaya başlamış ve kapıkulları, özellikle yeniçeri ve sipahiler çeşitli bahanelerle ayaklanmış, defterdar ve sadrazamların başlarını almayınca durdurulamamışlardır, hatta padişahları tahttan indirebilecek bir güç haline gelmişlerdir.

Kapıkulu isyanlarının çoğu ekonomik bir sebebe dayanır. Cülus veya sefer bahşişinin verilmemesi yahut geç verilmesi, hazineye para olmadığı için ulufenin tamamının ödenememesi veya “*züyuf / mağşuş*” akçe denilen ayarı düşük akçe ile ödenmesi isyan sebepleri arasında sayılabilir.

1.Sikke Tağşişi Dolayısıyla Ayaklanmalar

Osmanlıların para birimi gümüş akçe idi ve zaman zaman bunun ayarı ile oynanır, yani 100 dirhem (320 gr.) gümüşten kesilen akçe miktardır artırılır, başka bir ifadeyle tağşiş⁶ yapılarak mağşuş akçe denilen ayarı düşük para basılır; Kapıkulu Ocağının ulufe denilen üç aylıkları bununla ödenmek istenirdi ki bu durum, askerin ayaklanmasına sebep olurdu. Sultan II. Mehmed, ilk saltanatında paranın ayarında bir oynama yaptığında esnaf ve tüccar gibi kapıkulları da hoşnut olmamışlardı. Diğer taraftan devşirmelikten yetişenlerle Türk asıllı bazı devlet ileri gelenleri arasında ortaya çıkan anlaşmazlık ve rekabet bunların da askeri tahrik etmelerine sebep olmuştu. Genç padişahın aleyhlerine döndürülmeye çalışıldığını gören Veziriazam Çandarlı Halil Paşa ve diğerleri Sultan II. Murad'ı tekrar tahta çıkarmak için harekete geçmişler; Macarlar ile yapılan Segedin Anlaşmasını(1444) karşı tarafın feshetmesi üzerine, diğer başka sebepler ile birlikte sikkenin tağşişini de bahane ederek askeri tahrik etmişler ve böylece 1444'deki ilk yeniçeri ayaklanması vuku bulmuştu. Aslında, hoşnutsuzluk başlayınca askerin ulufelerine yarım akçe zam yapılmıştı ama bunu yetersiz bulan yeniçeriler Edirne'de ayaklanmış ve Sultan II. Mehmed'i bir emr-i vâki ile tahttan indirerek Sultan II. Murad'ı tekrar tahta geçmesini sağlamışlardı. İsyanın, yarım akçe yüzünden çıktığı düşünülp olayın cereyan ettiği yere sonradan “Buçuktepe”⁷ adı verilmişti

1589'da yine bir tağşiş⁸ gidilmesi ise sipahilerin ayaklanmasına sebep olmuştu. Ayrı düşük akçeyi esnaf kabul etmeyince sipahiler önce Şeyhü'l-islama gidip, bunun caiz olmadığı karşılığını alınca, sadrazama başvurmuşlar, sikke tashihinin Rumeli Beylerbeyi tarafından yapıldığını öğrenince de Mehmed Paşa ile Defterdar Mahmud Paşa'nın başlarını istemişler ve almadan da

6 Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Pradigma Yayınları, İstanbul, 2011, s.295. Tağşiş; paranın içindeki gümüş oranının belirli oranlarla düşürme işlemine verilen addır diyor.

7 Tufan Gündüz, *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s.93.

8 Tufan Gündüz, *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2014, s.147.

ortalık durulmamıştır. Ancak olay bu kadar ile kapanmamış, sadrazam ve şeyhül-islam azledilmişlerdi.

2. Sefer Bahşışı Dolayısıyla Ayaklanmalar

İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed'in ilk seferi olan Karaman seferi sırasında ise yeniçeriler sefer bahşışı istemek bahanesiyle ayaklanmaya teşebbüs etmişlerse de olay büyümeden bastırılmıştı.⁹

3. Cülus Bahşışı Dolayısıyla Ayaklanmalar

Kapıkulu ocaklarının ayaklanma sebeplerinden biri de yukarıda işaret edildiği cülûs bahşişleridir. Cülûslarda kapıkullarına bahşiş ve maaşlarına zam demek olan terakkî verilmesinin bizzat padişah tarafından bildirilmesi Fatih Sultan Mehmed zamanından beri kanûn hükmündeydi. Ancak, Kanun-i Sultan Süleyman'ın sefer sırasında ölümü ve Sultan II. Selim'in cülûsunda, Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın, padişaha bir arz vererek bu kânunu hatırlatmasına rağmen, şehzadeliginden beri yanında olan hocası, lalası gibi şahısların telkinleriyle Belgrad'da, babasının cenaze namazını kılmasından sonra böyle bir emir vermemiş olması, askerin huzursuzluğuna sebep olmuştu. Askerin bu tutumu karşısında Sultan Selim bölük halkına biner, yeniçerilere ikişer bin akçe verilmesini emretmiş, fakat asker cülus bahşişinin 3.000 Akçe olduğu, biner akçe de sefer bahşışı almaları gerektiği üzerinde ısrar etmiş; ancak hazinede bunu karşılayacak miktar olmadığı için kalanın dönüşte ödeneceği hakkında teminât verilerek asker sakinleştirilmişti. Dönüşte ise, padişahın ve Sokullu Mehmed Paşanın araya girmesiyle asker ile konuşulmuş ve böylelikle padişahın saraya girmesi mümkün olmuştu.

Sultan I. Ahmed'den (1603-1617) sonra kısa dönemlerle Sultan I. Mustafa (1617-1618), II. Osman (1618-1622), tekrar Mustafa (1622-1623) ve nihayet IV. Murad'ın (1623-1640) cülûslarında her defasında kapıkullarına bahşiş verilmek mecburiyetinde kalınması hazinenin boşalmasına sebep olmuştu. Sultan IV. Murad, böyle sıkışık bir durumda tahta çıktığında, asker önceden verdiği bahşiş istememe sözünden, zabitlerin tahriklerine kapılarak vazgeçince, saraydaki altın ve gümüş eşyanın eritilerek sikke bastırılması zoruyla kalınmıştı.

9 Tursun Bey, Tarih-i Ebü'l – Feth, Baha Matbaası, İstanbul 1977. s.248.

4. Ulufelerin Eksik Ödenmesi Dolayısıyla Ayaklanmalar

Ulufelerin eksik ödenmesi de ayaklanma sebeplerindedir. Nitekim 1593 yılının ocak ayında Masar (Muharrem-Safer- Rebi'ülevvel) ulûfelerinin eksik ödenmesi de bazı eski sipahileri galeyana getirmiş, hiçbir şekilde teskin edilmeleri mümkün olmamış, Sadrazam Siyavuş Paşa, Başdefterdar ve Kethüda Kadın'ın başları verilmedikçe iç hazineden padişahın emriyle çıkarılan akçeyi de kabul etmeye yanaşmamışlardı. Sonuçta isyan, saray halkının müdahalesiyle bastırılmış ve isyancılar yok edilmiş; ama üç defterdâr da mevkilerinden olmuşlardı.

1595'te sipahilerin yeni bir isyanıyla karşılaşıldı.¹⁰ Bu tarihte Yanık Kalesi'nin fethinde bulunan sipahilerden bir kısmına İstanbul'da cülûs bahşişleriyle terakkileri verilmiş, diğerlerinin ise tekrar harp sahasına gittikleri takdirde bahşiş, terakkî ve ulûfelerini orada alabilecekleri bildirilmişti. Bu tatbikât ikincileri harekete geçirmiş sarayda olaylar çıkarmış, hatta bazı vezirlerin yaralanmasına sebep olmuşlardı. İsyancılar Yeniçerilerin müdahalesiyle susturulabilmişti.

Sipahilerin 1603'teki isyanında da Yeniçeriler sipahilere karşı mücadele verdiler.¹¹ Bu defa isyan Sadaret kaymakamı Mahmud Paşa'nın sipahileri Macaristan seferinden dönen Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa aleyhine kıskırtmasıyla meydana gelmişti. Sipahiler, Müftü Sunullah Efendiden fetva aldıkları gibi Rumeli Kazaskerinin de desteğini sağlamayı başararak Hasan Paşa'nın başını istemişlerdi ama, Padişah sadrazamın arkasındaydı.¹² Hasan Paşa, Ağa Kapısına gidip yeniçerilerden yardım istedi ve diğer bölüklere buyuruldular göndererek sipahi hareketini bastırmalarını bildirdi. Böylece isyancılar yok edildiği gibi Şeyhü'l-islamığa Anadolu Kazaskeri getirildi.

1631 sonbaharında Sadrazam Hüsrev Paşa Diyarbakır'da kışladığı sırada azledilerek mühür Hafız Ahmed Paşa'ya verilmişti. Sadarete kendisinin getirileceğini sanan ikinci vezir Topal Recep Paşa'nın tahrikiyle ayaklanan sipahiler isyan edip Hafız Ahmed Paşa da dahil on yedi kişinin başlarını istemişler ve Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusuna kadar gelerek Padişahı Ayak Divân'ına davet etmişler, ikna edilemeyince Hareme girmeye bile teşebbüs etmişlerdi. Durumun ciddiyet kazanması üzerine ikinci bir Ayak Divânı yapılarak devleti kurtarmak için Hafız Ahmed Paşa isyancılara teslim edilmiş ve Paşa, feci bir şekilde öldürülmüştü. Ancak zorbalara bununla yetinmemişler, Defterdar Mustafa Paşa, Yeniçeri Ağası Hasan Halife ve nihayet Recep Paşa'nın entrikasıyla Musahip Musa Çelebi'ye de öldürmüşlerdi. Bu olaylar sırasında

10 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, YKY Yay., İstanbul 2015, s.269.

11 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2017, s.350.

12 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi cilt 3/1*, TTK Yayınları, Ankara 2016, s. 229.

İstanbul'da huzursuzluk yaşanmış; esnaf üç gün boyunca dükkanlarını kapatmış, şehirde istenmeyen birtakım olaylar yaşanmıştı.

5. Padişahların Hâl ve Katledilmesi ile Sonuçlanan Hareketler

XVII. yüzyılda Kapıkulu ocağı sadece devlet ileri gelenlerinin değil Sultan II. Osman ve Sultan İbrahim'in, XVIII. yüzyılda Sultan III. Ahmed, XIX. yüzyılda ise III. Selim'in de hayatlarını söndürmüştür. 1618'de tahta çıkan ve "**Genç Osman**" olarak tarihe geçen Sultan II. Osman, enerjik bir padişahtı. 1621'de çıktığı Lehistan seferinde İshakçı da mevcut askere 1.000'er akçe ulûfede bulunmuş, sonradan gelenlere ise ancak harpte kelle getirdikleri takdirde bahşiş verileceği bildirilmiş, verilen miktar asker tarafından "**bayram bahşişi**" gibi az görülmüştü.¹³

Bu ve diğer bazı olaylarla padişahın şiddetli hareketleri gerek asker gerekse halk arasında memnuniyetsizlik yaratmakta idi. Sultan Osman ise devlet otoritesine karşı gelen Kapıkulu ocağını ortadan kaldırıp yeni bir ordu kurmayı planlamış ve hacca gitmek bahanesiyle Anadolu'ya geçip buradan Sekban ve Türkmenlerle Mısır'dan Cündü toplama hazırlıklarına başlamış, hatta tuğ ve otağ-ı hümayun ile mehtherane Üsküdar'a geçirilmek üzere kadırgalara yüklenmişti.¹⁴ Bunu haber alan asker hisar kapılarını kapatarak kadırgaların Boğaz'ın karşı tarafına geçmesini engellemiş, 18 Mayıs 1622 Çarşamba günü Yeniçeri ve Sipahiler harekete geçerek Süleymaniye'ye yürümüşler, halk da bunlara katılırken esnaf kepenk indirmişti. İkinci merhale olan Fatih Camii'nde toplandıklarında aşağı payeli ulemâ da bunlara katılmış ve birlikte Et Meydanı'nda (Aksaray) Yeni Odalar'a ve oradan At Meydanı'na (Sultan Ahmed) doğru yürümüşlerdi. Padişah Hocası Ömer Efendi ve Sadrazam aracılığıyla Sultan Osman'ın hacdan vazgeçmesi için haber göndermeye teşebbüs etmişlerse de, Ömer Efendi korkup kaçmış, Sadrazamın adamları ise gelenlerin kötü niyetli olduklarını düşündüklerinden ateş açarak bazı yeniçeri ve sipahileri öldürmüşler, bunun üzerine isyancılar silahlanmak için sipahiler çarşısına gitmiş: fakat bu arada akşam olduğu için ertesi günü buluşmak üzere ayrılmışlardı. Bu arada Padişah, gördüğü bir rüya üzerine gerçekten hacca gitmek üzere karar vermiş ve Üsküdar'a geçmek üzere hazırlıklara başlamıştı. Şeyhül-islam Esad Efendi'nin padişahların hacca gitmelerinin farz olmadığı, bunun yerine reayaya adil davranılmasının uygun olduğu yolundaki fetvasını da yırtmaktan çekinmeyen Sultan Osman, vezirlerin ikazlarına rağmen kararından dönmemişti

13 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2017, s.480

14 Tufan Gündüz, *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s.269.

19 Mayıs'ta At Meydanı'nda toplanan isyancılar, padişahın hacdan vazgeçmesi ve Hoca Ömer Efendi, Sadrazam Dilaver Paşa olmak üzere altı kişinin katlini istemişlerdi. Padişah, hacdan vazgeçmişse de adı geçen şahısları isyancılara teslimi kesinlikle reddetmişti.¹⁵ Bu durumda asiler, saraya yürütmekten başka çare kalmadığına karar vermiş, ancak başlangıçta Bostancıların silahlanarak avluda beklediklerin sandıkları için hemen harekete geçmemişler, fakat karşı çıkacak kimse olmadığını öğrenince Bab-ı Hümayundan içeri girerek Babü's-sade'ye kadar gelmiş, bu kapı kilitli olduğundan kırarak üçüncü avluya geçmişler, burada bir Has Odalı'nın Şehzade Mustafa'yı aynı yoldan çıkarıp Arz Odası önüne götürmüşler ve Sultan Osman henüz padişah olduğu halde, kendileri biat ettikten sonra ulemayı da zorla biat ettirmişlerdi. Ancak yeni padişahın Topkapı'da kalmasını uygun bulmayarak Eski Saraya ve oradan da Orta Cami'ye götürmüşler ve Yeniçeri Ağasını da getirterek zorla biat ettirmişlerdi.

Sultan Osman, Bostancılar sarayı tek ettiklerinden, korumasız kalmış, yanında İkinci Vezir ve Bostancıbaşının Ağa Kapısı'na sığınma teklifini güçlükle kabul etmiş, oraya varıldıktan sonra, Orta Cami'den dönen Yeniçeri Ağası ikna edilerek yeni odalara gidip odabaşılarla konuşarak durumu lehine çevirmek için askere dağıtılmak üzere bir miktar flori verilerek gönderilmiş, ancak sipahiler tarafından ihanetle suçlanarak katledilmiştir.¹⁶

Bu esnada Sultan Mustafa, Eniştesi olan Dördüncü veziri sadarete getirmiş, Sultan Osman'ın da en kısa sürede camiye getirilmesini emretmesi üzerine Sipahi ve Yeniçerilerden bir grup Ağa Kapısına gitmişlerdi. Burada kendilerine nasihatte bulunmak isteyen Sultan Osman'ın sadarete yeni getirdiği ikinci Vezir Derviş Paşa'yı katl etmiş, Sultan Osman'a hakaretler içerisinde Orta Camiye getirmiş, oradan da bir Pazar arabasına bindirerek Yedikule'ye götürüp kementle boğdurmışlardır. O gün Cuma olduğu halde Cuma namazı kılınmamış, fakat hutbe Sultan Mustafa adına okunmuş, Sultan Mustafa Topkapı Sarayı'na götürülerek burada tahta oturtulmuş, Sultan Osman'ın naaşı ise ertesi günü Saraya getirilerek cenaze merasimi gerçekleştirilmiş ve Babası Sultan I. Ahmed'in türbesine defnedilmişti. Ancak Sultan Mustafa'nın ikinci saltanatı pek uzun sürmemiş, akli dengesizliği sebebiyle tahttan indirilmiş ve IV. Murad'ın tahta geçmesiyle yeni bir devir açılmıştı.

Sultan İbrahim'in tahttan indirilip IV. Mehmed'in cülûsu da yine bir Kapıkulu ayaklanması sonucu olmuştur. 1647'de Sadarete getirilen Ahmed Paşa, bazı Yeniçeri Ağalarını ortadan kaldırmak için kızının düğün mera-

15 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 2014. s.264

16 Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye - Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 2*, İş Bankası Yay., İstanbul 2017, s.176.

simini bahane etmek düşüncesinde iken ağaların, Ahmed Paşanın adamlarından biri tarafından uyarılması sonucu durum tersine döndü. Yeniçeriler önce ulemayı, sonra sipahileri de yanlarına alarak Ahmed Paşanın azli ve katli konusunda Sultan İbrahim'i zorladılar; Padişah, azil kararını vererek isyancıların isteği üzerine Sofu Mehmed Paşayı Sadarete getirdi. Bu arada Ahmet Paşa katledileceğini bildiğinden kaçıp saklanmak istediye de ihbar üzerine yakalanıp boğduruldu ve cesedi Sultanahmet'te Çınaraltı'na atıldı, sonra da isyancılar tarafından parçalandı, "**Hazerpare**" olarak anılması bundan dolayıdır. Ancak isyancılar Ahmed Paşanın katliyle yetinmediler. Sultan İbrahim'in annesi Kösem Lakaplı Mahperker Sultanla irtibat kurarak padişahı tahttan indirip yerine 7 yaşındaki Şehzade Mehmed'i tahta çıkardılar. Birkaç gün sonra da Sultan İbrahim hapsedildiği yerden alınarak öldürüldü. Bu olaylar İstanbul'da yine bir kargaşa ve huzursuzluğa sebep oldu, esnaf kepenk indirdi.

Sultan III. Ahmed Saltanatında¹⁷ (1703-1730) sosyal ve iktisadi durumun halk üzerindeki menfi tesirleri sonucunda Patrona Halil'in başlattığı bir isyan saltanat değişikliğine sebep oldu. Gerçekten, Avusturya ve İran devletleri ile yapılan harplerin mağlubiyetle sonuçlanması dolayısıyla hazineyi boşaltmış, harp zamanında alınan *İmdad-ı seferiyye* de açıkların kapatılmasına yetmemişti. Yeni bir takım vergilerin konulması ve maaşlarda kısıntı yapılması yanında akçe tağışına de gidilmişti. Bu durum, sadece Kapıkulların değil, ayarı düşük sikkeleri almak istemeyen esnafı da huzursuz etti. Köylünün durumu da ödemek zorunda kaldıkları aynı ve nakdi vergiler dolayısıyla gittikçe kötüleşmiş, fakirleşen köylüler, topraklarını terk ederek şehirlere akın etmeye başlamışlardı¹⁸. Bunun sonucu olarak bir taraftan üretim düşerken diğer taraftan şehirlerde gıda ve ihtiyaç maddelerinin de sıkıntısı çekilmeye başlanmış; işsizlik ise giderek artmıştı.

Halk bu sıkıntılarla mücadele ederken sadarete getirilen Nevşehirli İbrahim Paşa'nın Padişaha, Çırağan eğlenceleriyle durumu unutturmaya çalışması huzursuzluğun artmasına sebep olmuştu. Bu sosyal ve iktisadi çalkantılar yanında Sadrazamın Damadı ve o sırada Kaymakam bulunan Mustafa Paşa'nın iktidar hırsı da isyanı körükledi. Vaktiyle gemilerde leventlik yaptığı için "**Patrona**" olarak anılan Yeniçeri Ocağının 17. Bölüğünden ve Mustafa Paşa'nın hamisi bulunduğu Halil, bazıları ilmiye mensubu olan gayr-i memnunlarında desteğiyle isyanı başlattı.¹⁹ Esnaf bayrak altında toplanarak üç

17 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi C.4/2, TTK Yay., Ankara 2016, s.283.

18 Mübahat Küttükoğlu, Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı, TTK Yay., Ankara 2018, s.72.

19 Abdülkadir Özcan, "Patrona Halil", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Cilt 34, İstanbul 2007, s.189-192.

koldan çarşıya girdiler, daha sonra bunlara yeniçeriler ve nihayet sipahilerde katıldılar. İsyanın başladığı sırada Üsküdar'da Hadice Sultan Sarayı'nda bulunan Padişah ve Sadrazam İstanbul'a geçtilerse de Padişah asilere karşı şiddet kullanılmasına taraftar olmadı. Bu tutum asilere cesaret verdi, Patrona Halil, Yeniçeri ve Sipahi Ağalarını değiştirdi. Sultan Ahmed hala asilerle anlaşılabilceği ümidiyle Haseki Ağa'yı Et Meydanı'na gönderdi, gelen cevap başta sadrazam olmak üzere 35 kişinin kendilerine teslimi şeklindeydi. Bu cevap üzerine Sultan Ahmed, orta kapıya sancak çıkartılarak altında toplanılması ve asilere karşı harekete geçilmesini emrettiyse de faydalı olmadı. Asiler, tersaneyi de ele geçirdiklerinden isteklerini yerine getirmekten başka çare kalmadı. Sadrazam, Sadaret Kethüdası ve Kaymakam idam edilerek cesetleri asilere teslim edildi; ulemâ sınıfından olanlar ise sürgüne gönderildi.

İsyan bununla da son bulmadı, şimdi Sultan Ahmed'in tahttan indirilmesine sıra gelmişti. Nihayet 2 Ekim 1730'da Padişah yeğeni Şehzade Mahmud lehine tahttan feragat etti.²⁰ Fakat asiler, yine de hızlarını alamadılar, dükkânlar yağma edildi, esnaf kepenk indirdi ve ortalık bir müddet sonra sükûnet bulunca dükkânlar tekrar açılıp şehir yavaş yavaş normal hayatına dönmeye başladı. Ancak, ancak asiler idarede söz sahibi olma sevdasındaydılar ve İran Harbi ile alakalı planlar yapıyorlardı. Bunlara karşı sarayda sessiz ve derinden bir hareket planlandı. Sözde harple alakalı görüş alışverişinde bulunulmak üzere asiler saraya davet edildiler. Gelen kalabalığın bir kısmı birinci, bir kısmı da ikinci avluda alıkonuldu, üçüncü avluya sadece Patrona Halil ve 4-5 kişi geçirilerek sünnet odasına götürüldüler, burada sözde mevkiiler verilerek hil'atlar giydirildi. Arkadan yüklük ve dolaplarla Revan Köşkü'ne saklanmış 30 kadar kişi sadrazamın işareti üzerine fırlayarak asi liderlerini öldürdüler. Daha sonra ikinci avludakiler de öldürüldüyse de birinci avludakiler kaçtı ve şehirde yağma ve fesat yeniden başladı bunun üzerine sancağı şerif altında toplanan halk, asileri yok ettiler; böylece bu gaile de son bulmuş oldu.

Topkapı Sarayı, XIX. Yüzyılın başında yine bir isyan ve hal' ve katl olayına sahne oldu. 1789'da tahta çıkan sultan III. Selim (1789-1807) bozulan Yeniçeri teşkilatının yanında *Nizam-ı Cedid*²¹ adıyla yeni bir ordu kurduğunda memnuniyetsizlik başgöstermişti.²² 1805'te ise Prusya askeri teşkilatını örnek alarak 25-30 yaş arasına mecburi askerlik koyması memnuniyetsizliği arttırınca bir süre için tatbikattan vazgeçtiyse de ertesi sene bu defa Anadolu

20 Abdülkadir Özcan, "Mahmud I", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Cilt 27, İstanbul 2003, s.348-352.

21 Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Pradigma Yay., İstanbul 2011, s. 254; Nizam-ı Cedit, yeni düzen, yeni hayat anlamlarına gelmektedir.

22 Kemal Beydilli, "Selim 3", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Cilt 36, İstanbul 2009, s.425-426.

ile Rumeli de bunun tatbikatına girişildi. Fakat muhalif olanların kıskırtması üzerine asker yazımı ile vazifelendirilmiş olan Kadı Abdurrahman Paşa'nın beraberinde giden Nizam-ı Cedid askeriyle halk arasında çarpışmalar başladı ve bu durum büyüyerek Edirne Vakasıyla sonuçlanmıştır.²³ Bunun üzerine Padişah Sadrazamı azlederek sürgüne gönderdi ve yenilik taraftarı olan Şeyhül-islam'ın yerine tam aksi fikirdeki Topal Ataullah Efendi'yi, Sadrazam olarak da Yeniçeri Ağasını getirerek mağlubiyeti kabul olmuş oldu. Bu olaylar, Sultan Selim otoritesini sarsmışken, İngilizlerin Çanakkale Boğaz'ını ablukası İstanbul iasesi konusunda sıkıntılara yol açtı. O sırada halk arasında çıkan İngilizlerin yenilik taraftarlarınca çağrılmış olduğu söylentisi huzursuzluğu son raddeye varmasına sebep oldu. İngiliz donanması çekildi ama bu defa patlak veren Rus Harbi (1806-1812) dolayısıyla Sadrazamın ordu ile sefere gitmesini fırsat bilen Kaymakam ve Şeyhül-islam boğaz yamaklarını tahrik ederek isyanı başlattılar. Kabakçı Mustafa'nın önderliğindeki isyan sonunda Mayıs 1807'de Sultan Selim yaptığı yeniliklerden feragat etmesine rağmen tahtını muhafaza edemeyerek yerini yeğeni Sultan IV. Mustafa'ya bıraktı.

Yeni Padişah tahta geçtikten sonra, kendilerinden hesap sorulmayacağı teminatı verilerek, isyanın tertipçileri ve elebaşlarının devlet işlerine karışmayacaklarını dair ellerinden hüccet aldıysa da istenilen sonuç elde edilemedi. İsyancılar istediklerini yaptırmak için faaliyete geçtiler; o kadar ki, Sultan Selim devri aranmaya başlandı. Diğer taraftan devam eden Rus Harbi askerinin itaatsizliği sebebiyle kötü gitmeye başladığından bir yıllık bir ateşkes antlaşması yapıldı.

İstanbul da durumun giderek kötüleşmesi dolayısıyla Rusçuk Ayarı Alemdar Mustafa Paşa, emrindeki askerlerle İstanbul'a yürüyerek Kabakçı Mustafa'yı öldürttü, isyanda parmağı olanları sürdürdü ve asayişi sağlamayı başardı.²⁴ Görünüşte Alemdar Mustafa Paşa, İstanbul'da asayişi sağladıktan sonra geri dönecekti ama hakiki maksat Sultan Selim'i tekrar tahta çıkarmaktı. Bunu öğrenen Sadrazam, sarayı durumdan haberdar ettiyse de başlangıçta inanılmadı. Fakat Sadrazamın durumunu fark eden Alemdar, ordusuyla şehre girip Bâb-ı Ali'yi bastı ve mühürü aldıktan sonra saraya girdi. Şeyhül-islamı Sultan Mustafa'ya göndererek tahttan çekilerek yerini Amcası Selim'e bırakmasını bildirdi; lakin Sultan Mustafa bu haberi getiren Şeyhül-islamı hakaretlerle kovduktan sonra Babü's-sadenin iç kapısı kapatıldı ve sultan Mustafa gerek Selim'in, gerekse tahtın tek varisi kalan Şehzade Mahmud'un

23 İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, TTK Yay., Ankara 1988, s.65.

24 Kemal Beydilli, "Alemdar Mustafa Paşa", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Cilt 2, İstanbul 1989, s.364-365.

öldürülmeleri için emir verdi.²⁵ Emir, Selim'in feci ölümüyle sonuçlandıysa da 8 yaşındaki Şehzade Mahmud lalası tarafından kaçırılarak kurtarıldı. Uzun süre içeriden haber gelmemesi üzerine bir adamını kubbeye çıkartarak Babü's-sade'yi içerden açtıran Alemdar Mustafa Paşa, Sultan Selim'in feci akıbetini öğrendi. Diğer taraftan Şehzade Mahmud²⁶ lalası tarafından kuşhane kubbesinden indirilerek Arz Odası önüne getirildi. Daha sonra hazineden altın taht çıkarılıp Arz Odası önünde biat edildi. Böylece Sultan II. Mahmud 28 Temmuz 1808'de tahta oturmuş oldu. Alemdar ise ayın gün Sadrazamlığa getirildi. Şehirde sükûtu sağlamak için giriştiği hareketler, aleyhtarlarını artırdığından dört ay gibi pek uzun sürmeyen bir sadareten sonra Alemdar Mustafa Paşa öldürüldü.

SONUÇ

Dünyanın görmüş olduğu en büyük imparatorluklarından birisi olan Osmanlı Devleti'nin 600 yıl boyunca hüküm sürmesinin ve ayakta kalmasının sebepleri arasında sayılabilecek en önemli husus yönetim sistemi ve kendine has oluşturduğu kurumlardır. 1361 yılında sultan I.Murad zamanında Çandarlı Kara Halil'in önerisiyle esir çocuklardan ve sonrasında da Devşirme Sistemiyle oluşturulan Kapıkulu Ocakları ve özellik Yeniçeri ordusu, Osmanlı Devletinin tabiri caizse demir yumruğu olmuştur. Girdikleri 1389 I.Kosova, 1396 Niğbolu, 1444 Varna, 1448 II.Kosova, 1453 İstanbul'un fethi, 1526 Mohaç Savaşları gibi pek çok savaşta Osmanlı Devletinin kazanmasında etkin rol oynamışlardır.²⁷ Kendine has kuralları ve işleyişi ile Avrupa'nın ilk düzenli ordusu olma özelliğine de sahipti. Doğal olarak her mükemmel bir sistemin sonu olduğu gibi Yeniçerilerin de sonu olmuştur 1446'de Buçuktepe isyanıyla başlayan devlete karşı hareketleri Genç Osman, I.İbrahim ve III. Selim gibi Osmanlı Padişahlarının hayatlarını kaybetmelerine bile sebep olmuştur. Osmanlı'nın Kuruluş ve Yükseliş Dönemlerinde zaferlerin en büyük kaynağı olan ordu, daha sonraki dönemlerde isyanların, kaosların, krizlerin ve kargaşanın sebebi olmuştur. Yeniçeri isyanı sayesinde tahta çıkan II.Mahmud 26 Haziran 1826 yılında Yeniçeri Kışlalarını topa tutturmak suretiyle, 1361 de başlayan bu tarihi serüveni 1826 yılında sonlandırmıştır. Ve bu olay tarihte "**Vaka-ı Hayriyye (Hayırlı Vaka)**"²⁸ olarak geçmesine sebebiyet vermiştir ki aslında bu üzücü bir olaydır; 1389 I.Kosova, 1396 Niğbolu, 1444 Varna... gibi adı daha nice sayılacak tarihî zaferin kazanılmasında etkin rol

25 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi C.4/2*, TTK Yay. Ankara 2016, s.302.

26 Kemal Beydilli, "Mahmud 2", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Cilt 27, İstanbul 2003, s.352-357.

27 Mehmed Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi* Ötüken Yay., İstanbul 2015, s.218.

28 Tufan Gündüz, *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s.540.

oynayan askeri kurumun, daha sonra ekonomik, iktisadi ve sosyal sebepler yüzünden böyle tarihten silinmiş olması üzücü ve düşündürücüdür. Acaba ne oldu da bu dünyayı titreten ordu bu hale geldi? Gerçekten araştırılması gereken mühim konulardan biriside budur. Eski insanlar bir şey yazdıktan sonra en başına yada en sonunu şu cümleyi yazarmış “böyle bir şey yazmaya cesaret ettiğim için özür dilerim, sebebi ise yazmanın çok önemli olduğu ve bunu ancak bilgeli insanların yazmasının gerektiği düşüncesidir”. Velhasıl kelimeler, böyle bir çalışma yazmaya cesaret ettiğim için özür dilerim, elimdeki kaynakların verdiği bilgi ve dilimin döndüğü kadar anlatmaya çalıştım, takdir siz değerli araştırmacılarındır. Vesselam...

KAYNAKÇA

- AFYONCU, Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2010.
- AFYONCU, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi* Yeditepe Yay., İstanbul, 2016.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Selim 3”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Cilt 36, İstanbul 2009.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Alemdar Mustafa Paşa”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Cilt 2, İstanbul 1989.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Mahmud 2”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Cilt 27, İstanbul 2003,
- GÜNDÜZ, Tufan, *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yay, Ankara, 2016.
- GÜNDÜZ, Tufan, *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara, 2014.
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i Aliyye - Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 1*, İş Bankası Yay., İstanbul, 2016.
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i Aliyye - Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 2*, İş Bankası Yay., İstanbul, 2017.
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i Aliyye - Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 3*, İş Bankası Yay., İstanbul, 2015.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, YKY Yay., İstanbul, 2015.
- JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2017.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, TTK Yay., Ankara, 2018.
- MEHMED Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Yay. İstanbul, 2015.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Patrona Halil”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Cilt 34, İstanbul, 2007.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Mahmud I”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Cilt 27, İstanbul, 2003.
- TURSUN BEY, *Tarih-i Ebü'l -Feth*, Baha Matbaası, İstanbul, 1977.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, TTK Yay., Ankara, 1986.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Kapıkulu Ocakları 1*, TTK Yay., Ankara, 1988.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Kapıkulu Ocakları 2*, TTK Yay., Ankara, 1988.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara, 1988.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara, 2014.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi C.1*, TTK Yay.,Ankara, 2016.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi C.2*, TTK Yay., Ankara, 2016.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi C.3/2*,TTK Yay., Ankara, 2016.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi C.4/2*, TTK Yay., Ankara,2016.

ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Pradigma Yay., İstanbul, 2011.

Klasik Osmanlı Türkçesine Ait Bir Tıp Kitabı: “*Ṭıbb-ı Kimyā ʿī*”

Hacı Veli Bişkin¹

Özet

İnsanlığın varoluşundan bu yana tıp da insan hayatında önemini koruyarak günümüze kadar süregelmiş bir bilim dalı olmuştur. İnsanın olduğu yerde hastalıklar da kaçınılmaz olmuş ve her milletin insanı da bu hastalıkları tedavi ve hastalıklardan korunma noktasında gerek kendilerinin gerekse de kendilerinden öncekilerin uyguladığı yöntemleri kendi zamanlarında kulaktan kulağa aktarmak yoluyla ya da yazılanları okuyarak uygulamışlardır. Bu noktada tıp bilimi Türkler için de büyük önem arz etmiş bir bilim dalı olmuştur. Nihayetinde de tarih sahnesine çıktıkları coğrafyalarda - Göktürkler, Uygurlar, Selçuklular ve Osmanlı dönemlerinde- yüzyıllar içerisinde kendilerine has tedavi yöntemleri geliştirmişlerdir. Bunu yaparken de birçok bitki, ilaç, alet ve hastalık adlarıyla katkı sunmuşlardır. Tarihi metinler, milletler için geçmişten geleceğe önemli bir köprü olup alanlarında önemlidir ve bu eserler mutlaka incelenmelidir. Tıp metinleri de bu tarihi metinlerdendir ve mutlaka incelenmelidir. Çünkü buradan elde edilecek veriler o milletin kültür ve yazın tarihine de ayrıca katkı sunacaktır. Türklerin tıp metinlerine yaklaşımına baktığımızda Uygurlarla başlayan bir süreç ve devamında Anadolu’da birçok eserler ortaya konmuştur. Ömer b. Sinan el-İzniki tarafından yazılan *Ṭıbb-ı Kimyā ʿī* adlı eser de bu kaynaklardan bir tanesidir. 18. yüzyıla ait olan eser Klasik Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Bu dönem tıp açısından değerlendirildiğinde Arapça ve Farsça üzerinden Batı tıbbının ve dolayısıyla tıp terminolojisinin girmeye başladığı dönem olmuştur. Çalışmada eserin yazarı hakkında bilgi verilirken içeriği, yazar ve yazarın diğer eseri de değerlendirilmiştir. Çalışmayla on sekizinci yüzyıla ait olan bir tarihi tıp metni daha tanıtılarak eserin üzerinden Klasik Osmanlı Türkçesi dönemi bir eserinin daha bilim adamlarına ve araştırmacılarına kaynak oluşturması amaçlanmıştır. Eser üzerine ileride de yapılacak kapsamlı bir çalışmayla eserin bitki, hastalık ve ilaç adları başta olmak üzere dil açısından da değerlendirmelerle katkısı ortaya konabilir.

GİRİŞ

Ali Haydar Bayat tıbbı, “ bir bilim olmaktan çok teknik bir disiplin, fen olarak” tanımlarken hekimin amacını da “hastaya faydalı olmak” olarak belirtmiştir (2016; 16).

¹ Dr. MEB Aksaray Hizmetiçi Eğitim Enstitüsü Müdürlüğü, biskin1@hotmail.com Orcid: 0000-0002-7420-2655

Yakıt ise tıp ve tabip kavramını “işinin ustası, yaptığı işi en iyi şekilde yapan ve bilen” olarak kullanılırken tabibe de yumuşak ve naziklik sıfatları vermiştir (2010:23)

Yine bu bağlamda söz konusu kitap bir tıp metni olduğu için metin ve tıp metinleri kelimelerine de kısaca bakmakta fayda vardır. Metin kelimesi sözlüklerde “*Basılmış veya elle yazılmış (el yazması) yazı, yazı parçası, tekst*” şeklinde açıklanmaktadır (Misalli Büyük Sözlük, 2006; 2040; Türkçe Sözlük, 2005; 1382) Sözcük batı dillerinde texte ve text olarak karşılık bulmaktadır. Sözcüklerin kökeni Latince textus şekliyle kullanmış olup dokumak (weave) anlamındadır (Arslan, 2019; 10).

Tıp metinlerinin bilimsel ve öğretici bir yönü vardır. Diğer bir ifadeyle kişisel görüşlerden ziyade bu metinlerde ilaç yapımları, hastalık adları ve tedavi metodları, ve bu esnada kullanılan gibi kişiden kişiye değişmeyen nesnel bilgiler verilir. Öyle ki hekim bu tür metinlerde görüşlerini desteklemek adına tanık gösterme yoluna gider. Kullandığı dil ikna edici bir dildir (Arslan, 2019; 10). Bu metinlerde gördüğümüz cerrahi müdahaleler -ki Osmanlı ordusunda cerrahlara büyük vazifeler düşmüştür. Hatta Alâim-i Cerrahîn diye bildiğimiz eser Türk tıp tarihindeki ateşli silah yaralarının bahsedildiği ilk eser olma özelliği de taşımaktadır- ve tedavileri ile kullanılan aletler, yaraların tedavilerinde büyük önem taşımaktadır. (Arslan, 2019; 287).

Tıp bilimine genel olarak bakıldığında çok erken dönemlerden itibaren şekillenmeye başladığı görülmektedir. Tıbbın başlangıç tarihini vermek istesek şu tarihte başlamıştır demek zordur. İnsanlığın en eski mesleklerinde de biri olma özelliğine sahiptir. İnsanoğlunun iç güdüsü tıbbın ortaya çıkışında bir faktördür. Ancak bu iç güdüler insanda hayvanlara göre – hayvanların iç güdüsel durumlarına örneklik teşkil etmesi bakımından; “*keçilerin hastalandığında gözlerini çalıya sürmeleri, leyleklerin gagalarındaki suyu kalın bağırsaklarına yakın anüslerine boşaltıp karınlarındaki şişliği gidermeleri, çoban köpeklerinin kusmayı sağlaması için üzerleri tüylü otları yemeleri, mandaların çamur banyosu yapmaları, kedi ve köpeklerin, geyiklerin, papağanların ve şempanze gibi hayvanlarının tedavileri için değişik otları yemeleri ya da vücutlarının değişik yerlerine sürmeleri (Bişkin, 2021; 4)*” -sabit değildir ve zaman içerisindeki gelişme ve değişimlerle “ metafizik, dini, mistik ve amprik evrelerden” (Erdemir, 2014; 3) geçmek suretiyle modern tıbbın temellerini oluşturmuştur.

Avrupa’da ve İslam coğrafyalarında hüküm sürmüş milletler bilimin birçok sahasında olduğu gibi tıp alanında da önemli çalışmalar yapmışlar, önemli eserler ortaya çıkarmışlar ve değerli hekimler yetiştirmişlerdir.

Tıpkı Türk Edebiyatı tasnifi gibi Türklerin tıp tarihi de, “*Orta Asya coğrafyasını kapsayan İslamiyet Öncesi, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı’yı kapsayan İslami Dönem ile Batıya yönelen Modern Dönem Türk Tıbbı*” olarak karşımıza çıkar (Bayat, 2016: 236).

Türkler İslami Dönem Öncesinde hastalıkları tedavi etmede şaman ve baksi olarak bilinen hekimlerden ve onların uyguladıkları tedavi yöntemlerinden şifa bulmaya çalışmışlardır.

Selçuklular Anadolu’nun değişik yerlerinde kurmuş oldukları ilim merkezlerinde ve bu yerlerde yetiştirdikleri ilim adamlarıyla ve sonrasında da Osmanlı döneminde ise Osmanlılar kendilerinden önceki dönemde miras bırakılan ilim merkezlerini sahiplenip geliştirerek toplumuna katkı sağlamışlardır. Orhan Gazi döneminde kurulan İznik Medresesi önemli eserlerdendir.

Müfredât-ı İbn-i Baytar çevirisi, İbn-i Baytar’ın ‘Kitabü’l-câmi’i fi’l-edviyetü’l-müfreda’ adlı eserinden Türkçeye çevrilmiş Anadolu’da yazılmış bilinen en eski tıp eseridir. (Önler, 1990: 1; Canpolat, 1973: 21)

Osmanlı tıbbı genel olarak “Humoralist, Geleneksel İslam Tıbbı ya da Nebevi Tıbb ve Geleneksel Halk Hekimliği” olmak üzere üç farklı tıbbî sistem üzerine kendini oturtmuş ve bu üç sistemin hepsinden de faydalanılırken tedavi temel amaç olarak görülmüştür (Dinçer, 2019; 15-16).

18. yüzyılda özellikle matbaanın da kurulmasıyla Osmanlı’nın batıya açılmaya başladığı önem olmuştur. Bu yöneliş ve yenilik doğal olarak Osmanlı tıbbının da etkilemiş Paracelsus, Boerhaave gibi tıpçıların eserlerinden tercüme yapılmıştır. On sekizinci yüzyıl Geleneksel Osmanlı tıbbı ile modern tıp arasında gidilip gelinen bir yüzyıldır. Batı dillerinden eser tercümeleri yanında Arapça ve Farsça önemli eserler de Türkçeye kazandırılmıştır. Bu dönemde yetişmiş birçok hekim, hekimbaşı gibi Ömer İznikî de bu yüzyılda sayabileceğimiz hekimlerden birisidir (Dinçer, 2019; 15-16). Günümüzde bu eserlere tıp dünyasının ilgi duymasının yanı sıra eserler Türkoloji’de de ilgi uyandırmış ve bu eserler değişik açılardan incelenmiştir. Uygurlardan başlayarak 18. yüzyılın sonuna kadar olan bu eserlerin yüzyıllar bazında ve bibliyografik künyelerine de ulaşmak mümkündür. (Bişkin, 2018;49-56; 2019; 1-14; Uysal-Demir, 2020 15-25; Yıldız, 2019; 416-436; Murat, 2019; 55-67)

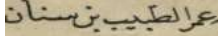
Ömer İznikî

XVIII. yüzyılın önemli tıpçılarından birisi olduğunu (Türkler, 2002: 884) bildiğimiz Ömer İznikî’nin hayatıyla ilgili bilgiler de oldukça kısıtlıdır. Ömer Şifaî ile çağdaş ve 1704 tarihinde sağ olduğu bazı kaynaklarda görülmektedir (Mehmet Tahir, 1975: 250; İhsanoğlu, 2017: 350).

Ömer İznikî, “lisan-ı Efrenc” olarak ifade edilen Avrupa dil/lerine sahip (M. Tahir, 1975: 250; Kazancıgil, 2000: 195) bir tıpçıdır.

Osmanlı’ya batı tıbbı Paracelsus üzerinden tıbb-ı cedit adıyla gelmiştir. Buradan gelen bilgiler hekim Salih bin Nasrullah tarafından aktarılmıştır. Ömer İznikî’de bu tıpçı müelliflerden birisidir (İslâm Ansiklopedisi, 2012: 109; Kazancıgil, 2000: 195).

Müellifin bu yazıya esas teşkil eden *Tıbb-ı Kimyā'î* adlı eseri dışında “Kunūzu Ḥayātī'l-İnsan Kānūn-ı Eṭṭebbā'-i Feylesūfān” adlı bir eseri daha vardır.

Eserin Ömer İznikî tarafından yazıldığını eserin metin bölümündeki “*ömer e't-ṭabīb bin sinān*” (1b/8). şeklinde verilen kısımdan görmekteyiz (Bişkin, 2021; 22).

Eserin altı nüshası vardır: İstanbul üniversitesi, TY, nr. 7140, Şehit Ali Paşa 2085, Reşit Efendi 690/4, İstanbul Üniversitesi 7142, Mevlana Müzesi 2817, Çorum 2963/7 (İhsanoğlu, 2017; 350; Bişkin, 2021; 23).

Esere metin üzerinden baktığımızda makale ve fasıllar ile bazı önemli görülen başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Tıp ilmi hakkında ameli bilgilerin verildiği birinci makale fasıllara ayrılmıştır. İkinci makale ise müellifin Arap, Acem, Rum ve Batılı tıpçıların kitaplarından edindiği bilgileri ve hastalara şifa vereceğine inandığı mürekkep ve müfret devaları bir araya getirerek bunları da değişik başlıklar altında madde başları olarak vermiştir (İhsanoğlu, 2017; 350). Müellif bu durumu eserinde de “... iki maḳāle üzere terṭib ḗtdim **makāletü'l- ūlā** ṭıbbiñ ‘ilmiyyātını beyān eylemek için birkaç fuşūla müştemil eyledik zīrā ṭāliblere umūr-u ṭabī'iyye bilmek lāzımdır **maḳāletü's-şānī** ‘arab ve ‘acem ve rūm ve efrenc ḥuzzāklarınıñ i'timād ḗtdikleri kütüb-i mu'teberlerinden güzide ve mücerreb ve nef'ine vākıf olduğımız mürekkebātıñ ve müfredātıñ şetātını cem' ḗdüp birkaç ebvāba müştemil kı lup muḥadderāt-ı ma'ānīsın libās-ı lisān-ı türkide cilveger ve muḥtāşar kıldım ki mübtedilere āsān ṭālebelere beyān ola[1b/16-2a/6]” (Bişkin, 2021; 23-24)” olarak vermiştir.

Eser üzerinde Hacı Veli Bişkin tarafından bir doktora çalışması yapılmıştır (Bişkin, 2021).

Tıbb-ı Kimyā'î

Nil Sarı ve Bedizel Zülfikar eserin adını *Tıbb-ı Kimyā'î* olarak verdikleri bir makale ile ele almışlardır. Bu makalede “kimya” kelimesinin aslının Yunanca ‘himya’dan geldiği; Paracelsus’un kelimeyi tam olarak kimya anlamında kullanmasına kadar bazılarının bu ilmi “Sanat-ı Hermesiyeye ve sırr-ı kehanet” olarak gördüğü belirtilmektedir. Osmanlıda bu sanata kimyasal tıp (tıbb-ı kimya) dendiği; temel amacın insan sağlığının korunması ve ortaya çıkan hastalıkların tedavi edilmesi olduğu belirtilmektedir. Eserde Paracelsus’tan başlayarak birçok kimya hekimlerinin teorileri ile filozofların fikirlerinden de yararlanılmıştır (Sarı-Bedizel, 1992:158-159; Kazancıgil, 2000: 194; Bişkin, 2021; 22).

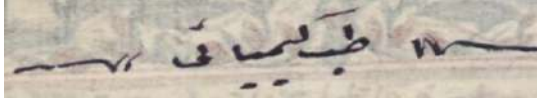
Eser, tek nüsha olup İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde kayıtlıdır: İstanbul Üniversitesi TY, nr. 7083: 359 yaprak H. 1107.

Eser nesih yazı şekliyle 16 satır olarak yazılmış olup toplamda 352 varaktan oluşmakta ve 349 vараğı metin bölümüdür. Kitabın ciltli dış ve iç kapağı

kırmızı yıldızlı renkte; kapağın birinci sayfasının sol iç ile ikinci sayfanın sağ iç kanadında fasıllar ve numaralandırmaları, ikinci sayfanın sol kanadında üniversitenin mühürlü nüsha numarası 7083 olarak kayıtlıdır.

Eserin adı metin içerisinde geçmemekle birlikte kapaktan sonraki kısmında eserin adı “*Ṭıbb-ı Kimyā’ī*” olarak yazılmıştır:

Besmele ve dua ile başlayan eserde müellifin ismi “...*yeddü’z-ẓa’ifü’n-naḥîfû’l-şerîf ‘ömer bin sinân*” [348a/6-7]” olarak verilmiştir.

Müellif diğer eserinde olduğu gibi, bu eseri de Hz. peygamberin “*ḥayru’n-nās men yenfe’u’n-nās*” [2a/3]. hadisine nail olmak amacıyla yazdığını belirtmektedir.

Eserin içerisindeki makale ve fasıllar ile terkipler ve önemli görülen başlıklar kırmızı olarak yazılmıştır.

E. İhsanoğlu, eserin adının kitabın içinde geçmediğini belirtirken kitabın adını “*Şifâ el-Mu’minîn*” olarak verir (2017: 351). Eser, metinde de “*iki muḳaddime ve üç maḳāle her maḳāle netice-i ebvâb ve faşûla müştemil kıldım*” [2a/4-5-6].” şeklinde de ifade edildiği gibi genel hatlarıyla iki mukaddime ile üç makaleden oluşmaktadır. Makaleler de bablara, fasıllara ayrılmaktadır.

Yazar, “**el-muḳaddime**” diye başladığı bölümde tıbb ilminin bütün ilimlerin şerefli ve soylusu olduğunu ve bu konuda da herhangi bir tereddüt olmadığını söyleyerek tabibin de eşyanın hakikatine ulaşmak bir vazifesinin olduğunu ve tıp ilminin büyüklüğünün Allah’ın ayetleri ve peygamberin hadisleriyle de sabit olduğunu söyler.

“... **el-muḳaddime** benim ‘*azîzim taḥkîkâ bu ‘ilm-i ṭıb cemî’ ‘ulümüñ eşrefî ve ‘adeli olduğuna cedel ve nizâ’ olmaz zîrâ*”

şerefiyyetine aḥbār ve aṣārını ḥudūdunu kıyâsdır ve anuñ şerefi imān ve ‘irfān ‘ibādet ve tā‘at ve erkāna ri‘āyet iledir bu ma‘āniler ise şıḥḥat ile olub kemāl-i ḥayāt ise şıḥḥatdır ve ḥıfz-ı şıḥḥat za‘il olıcaḳ ‘ilm-i ṭıb ile istirdād olur [2a/6-15]

ṭabīb kim ḥaḳīḳat-ı eṣyāya vāşl ola ‘acā‘yib ḳudret-i ilāhiyede ne vardır terkīb-i ‘ilm-i esrār ṭebāyı‘ ve nebāt ve ma‘ādin ve ḥayvān ve elemend imdi ‘ilm- ṭıb eşref-i ‘ulūm olduḡı mālā-i kelām ṣābitdir ve bu ‘ilmiñ fazileti āyāt-ı beyyināt muḥkimāt ve eḥādış mu‘ena‘ne‘-i rivāyātu menḳūle ve tevātir ile ṣābitdir ḳavluhu te‘ālā kulū veşrebū velā tusrifū el‘āyeh ḳavluhu şallallahu ‘aleyhi ve’s-sellem isnetāni lā-yeşḥāni e’s-şāḥihū’l-muḥattimi ve’l-mariḳū’l-muḥalliṭ ve ḳavluhu ‘aleyhis-selām el-‘ilmu ‘ilmāni ‘ilmü’l-ebdān ve ‘ilmü’l-ed- yān diyü buyurmuşdur[3a/9-16;3b/1-7]”

Bundan sonra ise **kimya** kelimesinin kökünün Yunancaya dayandığını ve aslının “hımya” olduğu manasının tahlil ve tefrik olduğunu; kimyadan muradın “**espāğirīkā**” yani “**şınā‘at-ı ṭıbb-ı kimyā**” demek olduğunu söyleyerek değişik açılardan izahatta bulunur:

“... emmā ba‘de kimyāniñ ta‘rifi ve aña ḥācet ve andan ‘aziz olunanı beyan edelim kimyā demek bir lafz-ı yūnānidir aşlı ḥımyādır ma‘nāsı tahlil ve tefrik demektir ve ba‘zlar ḳatında şınā‘-i hermiyyeye itlāk ederler ve ba‘zlar ḳatında sırr-ı kehānete itlāk ederler ve bu ‘ilmiñ ibtidā-i muḥter‘i hermesü’l-müşellesü’l-maşrīdir zamānında olan köhnelere ta‘līm eyleyüb andan soñra şāy‘ olub tā kim yūnān tā‘ifesine vāşl olub anuñ ḥaḳḳında kitab ve risā‘il ve taşānifler taḥrīr eylemişlerdir ve andan murād ve maḳşūd olunan ma‘ādini işlāḥ ve fesādın salāḥa taḡyir eylemektir nuḥāsı sime ve simi zehebe ḳalb eylemektir tā kim mezbūr birāḳlisūsü’l-cermāni gelinceye degin andan girü kimyā şınā‘atınıñ garezin taḡyir eyleyüb ve ṭıbbiñ şā‘ti aḳsāmına ‘ad edüb ve espāğirīkā ile müsem mā ḳılımışdır lāṭin lisānınca ma‘nāsı muḥtelifāniñ cemi‘ ve tefriktir ve bu ism hemān ṭıbb-ı kimyāyı şınā‘atına maḥşüşdur ve daḡı kimyā ḥikmet ve esrār ṭabi‘ata itlāk olunur ancak lafz-ı kimyādan murād espāğirīkā ya‘nī şınā‘at-ı ṭıbb-ı kimyāyı demekdir[3b/5-16;4a/1-12]”

Bu mukaddimelerden sonra bablar ve fasıllar verilmiştir:

BABLAR

el-bābü’l-evvel fi’l heyūlāyü’l-evveli [5b/7]

el-bābü’l-şāni fi’l-‘ anāşır [7a/15]

el-bābü’s-şāliş fi’l-şüver-i ve’l-envā‘-i ve uşülü’l-eşyā‘ı [8b/8-9]

el-bābü’r-rābi‘ fi’l-ḥayāt [9b/8]

el-bābü’l-ḥāmis fi’l-ḥarāretü’l-mebne [10b/15]

el-babbü’s-sâdis fi’l-uşull illeti teterekkeb-i minhâ el-ecsâm [11a/9-10-11]

el-bâbü’s-sâbi‘ fi’l-mizâc ve’l-tekvin [12a/7-8]

el-bâbü’s-şâmen fi envâ‘ü’l-mutevellidat min envâ‘-ı muhtelifa [14a/8-9]

el-bâbü’t-tâsi‘ fi keyfiyyetiyyet-i tağyîr-i şuverü’l-ecsâmi me‘a beķâ‘-i şüretihâlü’n-nev‘iyyeti’l-aşliyyeti’l-bâṭne [15a/12-13-14]

el-bâbü’l-‘aşır fi nisbeti’l-‘âlemi’l-ekber ilâ ile’l-‘âlemi’l-asğar [16b/15-16]

el-bâbü’l-hâdî-‘aşer fi esâsü’l-tıbbü’l-kimyâyı [20b/12-13-14]

Bu bölümde kimya tıbbının esaslarını üç şey -tabii ilimleri, hastalıkların sebeplerini ve madenlerin özelliklerini bilmek- üzerine oturtur ve bunları da fasıllara ayırır:

“... *bilgi kim bu tıbbiñ esâsı üç şeydir evveli ‘ilmü’l-ṭabî‘i bilmek mezhepleri üzre zıkr olunduğı gibi şânişi emrâzlarıñ esbâbını bilmek zıkr eyleyeceğimiz gibi şâlişi ma‘deniyyâtıñ havâşların bilüb taḥlîl ve tefrîkin bilmek [20b/14-16; 21a/1-2]”*

faşlü’l-evvel beden-i insânıñ terkîb ve kuvâların bildirir [21a/3-4]

faşlü’s-şâni‘ esbâbü’l-emrâz beyânındadır [22a/3-4]

faşlü’s-şâliş emrâz-ı ‘urûzuñ keyfiyyetinde ve anlarıñ katında tarṭîr ile müsemmi olunan ḥılt beyânındadır [23b/2-3-4]

el-bâbü’s-şâni‘-‘aşer fi’l-nabz [26b/4]

el-bâbü’s-şâliş-‘aşer fi’l-bevl [27b/7-8]

el-bâbü’l-râbi‘-‘aşer fi nevâ‘ibü’l-ḥummeyât ve edvârü’l-emrâz ve kevn-i ba‘zihâ muttaşilâ lâ-nöbetle [29a/7-8-9]

el-bâbü’l-hâmis-‘aşer fi’l-‘ilâcü’l-küllî ve işârât ilâ ba‘zü’l-mu‘âlicât [30a/5-6]

FASILLAR

el-faşlü’l-evvel miyâhâtü’l-şerîfe ve muḳaṭṭarâtü’l-‘acîbe beyânındadır [31b/13-14-15]

“... *mâ‘i’l-esnân şıfat budur bezr-i ḥaşḥaş bezr-i ḥaşş bezr-i kaṭünâ bezr-i fulful ‘üdü’l-ḳahr ‘abdü’s-selâm ḳaranfil duḥân iklîlü’l-cebel üçer dirhem efyün bir dirhem şâ‘dü’s-şarâb yüz elli dirhem yigirmi dört sâ‘atden şoñra taḳṭîr édüb penbe ile dişe ḳoyasın ağırsın teskîn éder [41b/11-16]”*

el-faşlü’s-şâni‘ ervâḥâtü’l-laṭife ve esrârü’l-‘acîbe beyânındadır [6a/2-3]

“...*rûh-ı milḥü’l-ḥulv şıfat budur milḥ-i eflâķi mâ‘i’l-ḳarâḥ ile on kerre ḥall ‘aḳd édesin ba‘de rûḥü’s-şarâb ile ḥall édüb ḳin-i yâbis ile ḳurşlar édüb ḳurudub mâ‘ilü’r-raḳabede nâr-i şedîd ile taḳṭîr édüb*

isti‘mālī on kaṭre günde üç kerre şürb ve tılā edesin fatḫ-ı laḥmiye nā fi‘dir ḥulāṣātūñ ve işbāgātūñ envā‘ında müsta‘meldir [65b/5-13]”

el-faşlü’l-şālis cevher-i ḥāmīs ve ṭabī‘i-i ḥāmīs ve kibrit-i lāyuhṭerik beyānındadır [76a/15-16]

“... cevherü’l-meşāne şıfat budur aşl-ı fatrāsāliyūs aşl-ı kerefs ‘ırḫu’s-sūs on altışar dirhem başalü’t-ṭarī ḥabb-ı übhel yigirmi dörder dirhem sezāb sekiz dirhem bezr-i kerefs bezr-i circir ḥaṭabū’l-meşāne on ikişer dirhem kāknec şeftālū çekirdegi kirās çekirdegi ‘ilkü’l-butm on altışar dirhem dārcin besbāse altışar dirhem şarāb-ı ebyaz dört yüz dirhem ‘uşāre’-i silḫ iki yüz dirhem ‘ale’l-arziyye üç kerre taḫtīr édüb içine dört dirhem maḥlül-ı ‘ayn-ı sereṭān ḫatub ḫıfz edesin emrāz-ı küla ve meşāneniñ envā‘ına nāfi‘dir [77a/5-16]”

el-faşlü’l-rābi‘ elvānātü’l-‘acibe ve işbāgātü’l-ḡaribe beyānındadır [86b/3-4]

“... levnü’d-disentāryā şıfat budur verd-i aḥmer on altı dirhem vecc behmen-i şofya penṭāfilün ṭürmantilā dörder dirhem ḥallü’l-verd rūḫ-ı zāc dörder dirhem saḫḫ édüb bir ḫar‘aya koyub yigirmi dört sâ‘at dura ba‘de üzerine mā‘i’l-ṭürmantilā mā‘i’l-behmenü’l-şofya mā‘-i lisānū’l-ḥamel mā‘i’l-penṭāfilün yüzer dirhem koyub ḥammām-ı māriyede on gün dura ba‘de cerr edesin ishālin envā‘ını def‘ eder zelekü’l-em‘ā ve ḫurūḫü’l-em‘ā saḫcü’l-em‘āya nāfi‘dir ḫay‘ı men‘ eder [91b/6-16]”

el-faşlü’l-ḥamis mevcüdü’l-ism ma‘dümü’l-cism olan ikāsīrāt beyānındadır [100a/11-12]

“... iksirü’l-ütrüc şıfat budur kışr-ı ütrüc-i ṭarī yüz dirhem bir ḫar‘aya koyub üzerine dört yüz dirhem rūḫü’ş-şarāb koyub üç günden sonra taḫtīr édüb içine za‘firān bir dirhem sükker-i ebyaz otuz iki dirhem mā‘i’l-verd ‘uşāre’-i ḥummāzü’l-ütrüc ellişer dirhem ḫatub ḫıfz edesin emrāz-ı ḫalbiñ envā‘ına nāfi‘dir kebedi kızdırır ḫalbe ve re‘se ma‘deye ḫuvvet vērir ve feraḫ vērir isti‘mālī dört dirhemden sekiz dirheme varınca [106a/10-16; 106b/1-3]”

el-faşlü’s-sadec ḫulāṣāt beyānındadır [112a/4-5]

“... ḫulāṣātü’l-ma‘de şıfat budur vecc ḫülincān su‘d-ı küfī ‘ūd-ı ḥām yigirmi dörder dirhem kışr-ı nārenc sefercel sekizer dirhem dārcin besbāse cevz-i bevā on altışar dirhem na‘nā‘ birincāsef ikişer ḫabza rāziyāne anīsün ḥabb-ı ass ancelikā sekizer dirhem helilecāt-ı ḥamse dörder dirhem verd-i aḥmer üç ḫabza ‘uşāre’-i rummānū’l-ḥāmz yüz elli dirhem mā‘i’l-dārcin elli dirhem mā‘i’l-na‘nā‘ mā‘i’l-afsentin yüzer dirhem mezbūr gibi ḫulāṣa edesin emrāzü’l-ma‘deniñ envā‘ına nāfi‘dir [114a/5-15]”

el-faşlü’s-sābi‘ edhānāt ve belesānāt beyānındadır [150a/14-16]

“... dühn-i ṭḫāl şıfat budur ṭarṭīr-i ḥām uşāḫ kāfūr dühni’l-keber yüzer dirhem acürr-i meshūk dört yüz dirhem inbiḫde nār-ı şedid ile

‘ale’l-arziyye üç kerre taqţır edesin südde’-i tıhālî açub şalâbet-i tıhālî tahtlîl eder tılâ edesin [154b/2-7]”

“... belesânü’l-cerrâh şıfat budur ‘ilkü’l-butm otuz iki dirhem lübân dört dirhem ‘ud-ı hām maştakî hūlincân dârcîn zurunbâd cevz-i bevva kebâbe ikişer dirhem kûmâlimî on iki dirhem inbiķde taqţır edesin kurûha cürûha cüzâma sereţâna māddeye nâfi’ dir [170b/7-13]”

el-faşlü’s-şâmen zehrâtü’l-ma’ deniyye beyânındadır [194b/3-4]

“... zıbakü’l-hulvü’l-şarkî şıfat budur zıbaķ-ı mağsül yigirmi dört dirhem varakü’l-şems sekiz dirhem mülgame edüb otuz iki dirhem zıbakü’l-hulv ile saħķ edüb tavîl-i ‘unķ zücâda nâr-ı şedid ile ‘ale’l-arziyye dört kerre taş’id edesin müşhilü’l-mu’ arriķdır [195b/9-15]”

el-faşlü’t-tâsi’ mükellesât ve za’ firânât beyânındadır [206a/4-5]

“... za’ firânü’l-afsentîn şıfat budur milh-i afsentîn antimünü’l-hâm yüzer dirhem saħķ edüb bir bütêde duĥânî münķatı’ olunca iħrâķ edesin ba’ de çıkarub mâ’ıla ğasl edesin za’ firân-ı muħammer olur müşhilü’l-muķaydır terledicidir ma’deyi pâķ eder şudâ’ zâtü’l-cenb şar’ sevdâ’-ı merâķiyâ ĥummeyâtü’l-rediyye ĥummâ’-ı ğıbb vebâya nâfi’ dir demi taşfiyye eder sekteye bir dirhemden bal şuyuyla iħtikân edesin veca’-ı kılunc teskîn eder isti’ mâli üç ĥabbeden beş ĥabbeye varınca [207a/1-11]”

el-faşlü’l-‘aşer gevârişât beyânındadır [219a/3]

“... gevâriş-i sevdâviyye şıfat budur ĥamîre’-i zehr-i iklîlü’l-cebel ĥamîre’-i zehrü’l-yesfâķus sekizer dirhem devâ’i’l-‘anber devâ’i’l-misk birer dirhem mesriķîtus iki dirhem dühn-i güherbâ altı kaķtre rûĥ-ı ‘uķķâb nişf dirhem bunları şarâb-ı uşuĥudüs ile ma’cün edesin devvâr ve felc ğaşy.yı ĥafaķâna emrâz-ı sevdâviyyeye nâfi’ dir isti’ mâli iki dirhem [220b/6-13]”

el-faşlü’l-ĥâdî-‘aşer sufûfât beyânındadır [223a/13-14]

“... sufûf-ı pâd-zehr şıfat budur antimünü’l-mu’ arriķ dört dirhem za’ firân cevherü’l-ütrüc birer dirhem birbirine ķatasın isti’ mâli nişf dirhemden şülüş dirheme varınca [223b/2-5]”

el-faşlü’l-şânî-‘aşer ĥubûbât beyânındadır [232a/4-5]

“... ĥabb-ı terementîn şıfat budur râvend üç dirhem ‘ilkü’l-butm dârcîn birer dirhem güherbâ rubbü’s-sūs birer bucuķ dirhem ĥablar edesin seyelân-ı menî ķat’ eder [239a/5-8]”

el-faşlü’s-şâliş-‘aşerü’l-mülâĥât beyânındadır [243b/7-8]

“... milhü’l-ma’ de şıfat budur bârüd-ı ebyaz milh-i müdebber milh-i enderânî sekizer dirhem hūlincân besbâse kebâbe şülüşer dirhem ma’deye ķuvvet vêir iştihâyı açar isti’ mâli dört ĥabbe [243b/8-11]”

el-faşlü’r-rabi’-‘aşer ma’ cünât beyânındadır [259a/9-11]

“... **ma‘cūnū’l-kibrīt** şıfat budur kibrīt-i aşfer yüz dirhem dühnü’l-milhū’ṭ-ṭarṭir on altı dirhem dārcin on iki dirhem za‘firān bir ḥabbe zencebīl iki dirhem mā‘ī’l-verd ile maḥlūl-ı misk bir ḥabbe ‘asel-i muşaffā yüz yigirmi sekiz dirhem ma‘cūn edesin emrāz-ı ma‘deye za‘f-ı başara cerebe emrāz-ı meşāneye nāfi‘dir ma‘deye ve hażma kuvvet verir [268b/9-16]”

el-faşlü’l-ḥāmis-‘aşer zīmādāt beyānındadır [293b/2-3]

“... **zīmād-ı ḥarāṭin** şıfat budur kara koz encibār lisānū’l-kelebū’l-ḥamel birer buçuḡ ḡābza ḥarāṭin elli dirhem zeyt yüz elli dirhem sekiz günden şoñra ṭabḡ ve cerr edesin ba‘de şāḥmū’l-keḃş yüz dirhem zift yetmiş beş dirhem uşāḡ ḡāşnī cāvşir ‘ilkū’l- buṭm yigirmi beşer dirhem lübān maşṭakī on ikişer dirhem zīmād edesin yaraları oñuldur siñirleri yumşadır [295a/2-9]”

el-faşlü’s-sādis-‘aşer fi’l-merhemāt [304b/3-4]

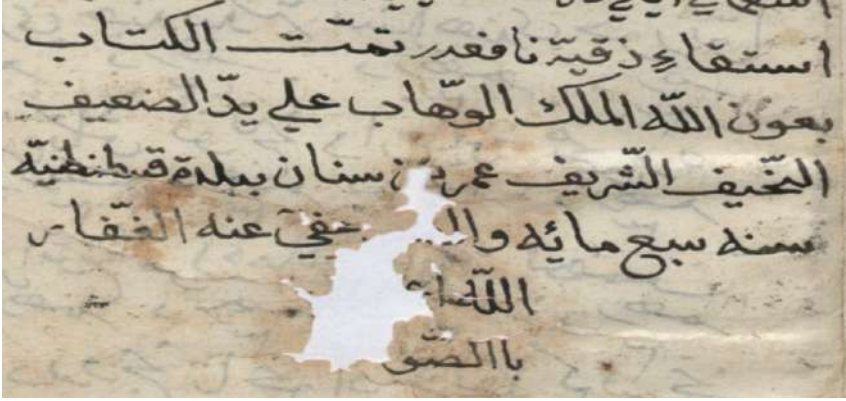
“... **merhem-i mīḡnāṭis** şıfat budur ḡacerū’l-mīḡnāṭis sekiz dirhem ‘ilkū’l-buṭm altı dirhem şem‘ on iki dirhem şāḥmū’l-baḡar on altı dirhem lübān beş dirhem mürr-i şāfi iki dirhem kāfür bir buçuḡ dirhem merhem edesin cerāḡatı oñuldur [305a/9-13]”

el-faşlü’l-sābi‘-‘aşer fi’l-eşyāf ve’l-ekḡāl [310b/5-6]

“... **şiyāf-ı aḡmer-ḡād** şıfat budur şādenc sitte derāhim žāḡ-ı ‘arabī ḡamse derāhim nuḡās-ı muḡriḡ dirhemān ḡalḡaṭar kezalik efyūn nişf dirhem şabr meşel zencār dirhemān ve nişf za‘firān ve mürr min küll-i dāniḡ ve nişf tedbīr ve ta‘cin bimaṭbūḡ-ı ‘ineb ve yüneşşef ve yūsta‘mel [310b/7-11]”

Fasıllar ve bablardan sonra deḡişik hastalıklara faydalı olacaḡı düşünölen ilaçlar ve yapılışları verildikten sonra eser, yazarı, yazılış yeri kısmen yazılış tarihindeki yazılış tarihi olan kısım siliktir- ile sonlandırılmıştır:

“... temmetü’l-kitāb bi‘avnillahi’l-meliki’l-vehḡāb ‘alā yeddü’ż-za‘ifü’n-naḡifü’l-şerīf ‘ömer bin sinān bibeldet-i ḡoşṭāntiniyye sene-i seb‘a-i mī‘ye [...] [...]fi ‘enhü’l-ḡaffār allahua‘[lem]-i bi‘ş-şev[ab] [248a/5-10]”

SONUÇ

Eser, içerisinde barındırdığı terimler ile başta Türk dili, botanik ve tıp bilimine önemli katkılar sunmaktadır. Özellikle bitki, hayvan, hastalık adları ile cerrahi aletler ve tedavi amaçlı kullanılan terimler özel anlamda Türkçenin söz varlığı açısından önemlidir. Çalışmada 18. yüzyıla ait ve Ömer İzniki tarafından Klasik Osmanlı Türkçesiyle yazılmış olan *Tıbb-ı Kimyâ’î* adlı eser ve müellifi çalışmaya ilgi duyanlara tanıtılmıştır. Eser üzerinde çalışmalar devam etmekte olup ileri de eser değişik açılardan değerlendirilerek kitaplaştırılacak ve akademik yayınlar yapılacaktır.

Kaynakça

- ARSLAN, Meryem (2019), “Yükümlülük kipliği ve klasik Türkçe Tıp Metinleri İlişkisi”, RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (17), s. 612-638.
- ARSLAN, Meryem (2019), “*Tarihi Türkçe Tıp Metinlerinde Savaş Aletleri ve Savaş Yaralarının Tedavileri*”, ERDEM, Sayı 77, s. 281-306
- BAYAT, Ali Haydar (2016), *Tıp Tarihi*, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 365 s, İstanbul.
- BİŞKİN, H. Veli (2018), “Tarihi Tıp Metinleri Üzerine Bibliyografya Denemesi”, Uluslararası V. Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, Ekim, Kazakistan, s. 49-56.
- BİŞKİN, H. Veli (2019), “Tarihi Tıp Metinleri Üzerine Lisansüstü Çalışmalar”, Uluslararası V. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, s. 1-14.
- BİŞKİN, H. Veli (2021), *Kunûzu Hayâti'l-İnsan Kânûn-ı Etibbâ'-i Feylesûfân (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Yayımlanmamış Doktora Tezi, Danışman Prof. Dr. Hikmet Koraş, Niğde.

- CANPOLAT, M. (1973). XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrede. *Türkoloji Dergisi*, C. 5, S. 1.
- DİNÇER BAHADIR, Şaziye (2016), 18. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Metni: “Netîcetü’l Fikriyye Fî Tedbîri Velâdeti’l-Bikriyye”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 9 Sayı: 43, s. 185-194.
- ERDEMİR, DEMİRHAN A.1 (2014). *Tıp Tarihi*. Nobel Tıp Kitabevi, İstanbul.
- GÜZEL, Hasan Celal vd. (2002), *Türkler*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 449-460.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (2017), *Osmanlı Bilim Mirası- Önemli Âlimler ve Eserler*, YKY, C. II, İstanbul.
- KÂHYA, Esin (2017), *Mustafa Behçet Efendi ve Türkçe ilk Fizyoloji Kitabı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- KAZANCIGİL, Aykut (2000), *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, Ufuk Kitapları, İstanbul.
- MEHMET TAHİR BEY (1975), *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yay., C. 3, İstanbul.
- MİSALLİ BÜYÜK SÖZLÜK (2006), Cilt 2, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.
- MURAD, Sibel (2019), “*Tıp terimleri üzerine yapılan çalışmalar hakkında bibliyografya denemesi*”, RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, Mart (55), s. 55-67.
- TÜRKÇE SÖZLÜK (2005), TDK Yayınları, Ankara.
- ÖNLER, Z. (1990). *Müntehab-ı Şifâ I*. TDK Yay., Ankara.
- SARI, Nil-ZÜLFİKAR, M. Bedizel (2009), “The Paracelsian Influence on Ottoman Medicine”, *Transfer of Moderne Science & Tecnology to the Muslim Word*, İstanbul, s. 157-179..
- UYSAL, İdris Nebi-DEMİR, Erdal (2020), “*Tarihi Tıp Metinleri Bibliyografyası Üzerine Lisansüstü Tezler-Kitaplar*”, Detay Yayıncılık (Editör Meryem ARSLAN), Ankara.
- YAKIT, İsmail (2015), *Tıp Etiği ve Felsefesi Üzerine*, Ötügen Yayınları, 229 s., İstanbul.
- YILDIZ, Semra Canan (2019), *Avrasya Araştırmalar Dergisi*, Cilt, Sayı 17, s. 416-436

- SARI, Nil-ZÜLFİKAR, M. Bedizel (2009), “The Paracelsian Influence on Ottoman Medicine”, *Transfer of Moderne Science & Tecnology to the Muslim Word*, İstanbul, s. 157-179..
- UYSAL, İdris Nebi-DEMİR, Erdal (2020), “*Tarihi Tıp Metinleri Bibliyografyası Üzerine Lisansüstü Tezler-Kitaplar*”, Detay Yayıncılık (Editör Meryem ARSLAN), Ankara.
- YAKIT, İsmail (2015), *Tıp Etiği ve Felsefesi Üzerine*, Ötüken Yayınları, 229 s., İstanbul.
- YILDIZ, Semra Canan (2019), *Avrasya Araştırmalar Dergisi*, Cilt, Sayı 17, s. 416-436

Tarihî Türkçe Tıp Metinlerinde Kansere Hastalığı ve Tedavi Önerilerine Dair Bir Deneme

Gülin Öztürk¹

Özet

Türkçe tıp metinlerinin işlediği konularda pek çok bilim dalını ilgilendiren bilgiler bulunabilmektedir. Bu doğrultuda metinler, tıp tarihi, dil incelemeleri, biyoloji, halk bilimi, yer adları, ölçü adları ve biyografik konular açısından incelenmektedir. Ancak bunlar, metinlerdeki tüm konuların ele alındığı anlamına gelmez. Çünkü bu metinlerle ilgili incelenmesi gereken pek çok konu daha bulunmaktadır. Bunlardan biri de alan yazını incelemelerinde karşılaşılamayan kanser konusu ve tedavileridir. Bu çalışmada da söz konusu metinlerde geçen kanser hastalığı ve tedavilerine yönelik birikimler betimlenmiştir. Elde edilecek verilerin, başta kanser hastalığının tarihçesi olmak üzere alternatif tıp ve onların tedavisi çalışmalarına katkı sunması ümit edilmektedir. Çalışma, kanser konusu ve 17. yüzyılda yazılmış iki tıp metniyle sınırlı bir şekilde ele alınmıştır. Çalışmanın bir tedavi önerisi olarak hazırlanmadığı vurgulanmalıdır.

Çalışma, geleneksel Türk tıbbının Anadolu'daki tarihî gelişimine bir bakış; tıp metinlerinde kanser için kullanılan sözcükler; İslâmi dönem tıp metinlerinde dört hılt teorisi anlayışı, taranan eserlerle ilgili bilgiler, inceleme ve sonuç alt başlıklarından oluşmaktadır.

İncelenen metinlerde kanserin, sevda hıltının yanmasından kaynaklandığına yönelik bir açıklama bulunduğu görülmüştür. Sevda hıltı, dört hılttan biridir ve soğuk ve kuru özelliğe sahiptir. Yine kanserin (özellikle seretan) tuzdan da kaynaklandığı belirtilmiştir. Seretanın kökünün olduğu da vurgulanmıştır. Metinlerde kanser, seretan, âkile, ganzarniya, hora, yinür baş, âkile çıbanları sözcükleriyle ifade edilmiştir. Seretan, sert ve sağlam bir şişlik olarak betimlenmiş ve onun genellikle avratların memesinde olduğu açıklamasına yer verilmiştir. Ganzarniya, âkilenin türü olarak ifade edilmiştir. Âkile, hora ve yinür baş da iyileşmeyen ve genişleyen yara olarak geçer. Âkile, ağız, burun ve diş diplerinde de olabilir. Bu ifadelerin geçtiği yerde de çıban, yaramaz yara, yara, müteaffin olmuş yaramaz ve habis yara, kuruh-ı habise, ağızda olan yaralar, çürümüş et gibi hastalık ve belirtilerin de sık sık yer aldığı

1 Doç. Dr., Niğde Ömer Halisemir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, gozturk@ohu.edu.tr Orcid: 0000-0001-5586-6627

görülmüştür. Kanserle ilgili ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla onun türü gözle görülebilen özellik sergiler ve vücudun dış kısmında yer alır. İçteki kanser türleriyle ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır.

Kanserin tedavisinde farklı yöntemler uygulandığı görülmüştür. Tedavide ekhel damarından kan alınması, hastanın çokça ishal ettirilmesi (pişirilmiş bağboza otu ile) gerektiği önerilmiştir. Beslenmede de sevda özelliği içeren yiyeceklerle, sevdayı harekete geçirecek yiyeceklerin tüketilmemesi tavsiye edilmiştir. Bu doğrultuda patıcan, sığır ve keçi eti yenilmemeli, galiz gıdalardan uzak durulmalıdır. Galiz yani kaba ve sert olarak vurgulanan ilaçların ne olduğu açıklanmamıştır. Kanser tedavisinde özellikle yaralı ve çürümüş etleri olan kanser türlerinde dağlamanın çok faydalı olduğu vurgulanmıştır. Metne göre dağlama kanserin başlangıcında faydalıdır. Karışım sürülmüş sargılar ve özel merhemlerle de tedavi uygulamaları yapılabilir. Asit, şeker, taş yanında bitkisel, hayvansal, madensel, tedaviler de vardır.

Günümüzde geleneksel tıba yönelişler, doğal yollarla tedaviler gittikçe artmaktadır. Geçmiş dönemlerde yazılan eserlerde yer alan tıbbi bilgiler de tecrübe edildiği ve birikimi aktardığı için bu anlamda oldukça itibar görmektedir. Bunların doğrudan kullanılmasında temkinli olunması gerekir. Ancak bu eserlerde yer alan tecrübeye ve somut tedaviye yönelik verilerin ortaya çıkarılıp bilimsel olarak incelenmesi ile onların faydalı olup olmadığı laboratuvar ortamlarında kanıtlanabilir. Bunun dışında bu bilgiler ve uygulamalar yeni tedavi yollarının geliştirilmesine de katkı sağlayabilir. Çalışmadaki verilerin bu konuya da merak uyandırması ve bu anlamda disiplinler arası araştırmalara konu olması umulmaktadır.

Giriş

Tarihî Türkçe tıp metinleri, pek çok bilim dalı için araştırma malzemesi sunabilen kaynak eserlerdir. Bu metinler tıp tarihi, dil incelemeleri, biyoloji, halk bilimi, yer adları, ölçü adları ve biyografik konular açısından incelenmektedir. Ancak bunlar, metinlerdeki tüm konuların ele alındığı anlamına gelmez. Çünkü bu metinlerle ilgili incelenmeyi bekleyen konular da bulunmaktadır. Bunlardan biri de alan yazımı incelemelerinde karşılaşılmayan kanser konusu ve tedavileridir. Bu çalışma da tıp metinlerinde geçen kanser hastalığı ve tedavileri ele almak için hazırlanmak istenmiştir. Elde edilecek verilerin, başta kanser hastalığının tarihçesi olmak üzere alternatif tıp ve onların tedavisi çalışmalarına katkı sunabileceği düşünülmektedir. Çalışma, kanser konusu ve 17. yüzyılda yazılmış iki tıp metniyle sınırlı bir şekilde incelenmiştir. Çalışmanın bir tedavi önerisi olarak hazırlanmadığı vurgulanmalıdır.

Çalışma, geleneksel Türk tıbbının Anadolu'daki tarihî gelişimine bir bakış; tıp metinlerinde kanser için kullanılan sözcükler; İslami dönem tıp metinlerinde dört hilt teorisi anlayışı, taranan eserlerle ilgili bilgiler, inceleme ve sonuç alt başlıklarından oluşmaktadır.

1. Geleneksel Türk Tıbbının Anadolu'daki Tarihi Gelişimine Bir Bakış

Oğuzların, Anadolu'da bağımsız devlet kurmaları ve siyasi gücü ellerinde bulundurmaları, idarecilerin bilim ve sanat faaliyetlerine de yönelmelerine olanak sağlamıştır. Beylerin, bilim ve sanatsal çalışmalarına yönelik desteği bu alanlarla ilgili eserlerin daha çok yazılmasını teşvik edici olmuştur. Bu süreç, Oğuz Türkçesine dayalı bir yazı dili geliştirilmesini de hızlandırmıştır (Korkmaz, 2013: 81-87).

Anadolu'da beylerin bilimsel çalışmalarına destek vermesi tıp sahası için de oldukça üretken bir dönemin başlamasını sağlamıştır². Çünkü Türk tıp tarihine bakıldığında geleneksel tıp metinlerinin en fazla yazıldığı dönemin Anadolu sahası olduğu görülmektedir. Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi adlı eserde belirlendiği kadarıyla yüzyıllara göre artan bir şekilde Osmanlı sınırları içerisinde ve Anadolu'da yazılmış Türkçe tıp metinlerinin sayısı 4000'in üzerindedir (İhsanoğlu-Şeşen vd. 2008: CIII-CVI). Yine bu gerçekliği Önlere, *Anadolu sınırları içerisinde yazıldığı belirlenen ilk Türkçe tıp yazma eserleri 14. yüzyıldan sonraya aittir*, şeklinde ifade eder (Önlere, 1990: 1). Anlaşıldığı üzere bu eserler, Beylikler Döneminde yazılmaya başlanmıştır. Bu dağılım aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 1: Türkçe Tıp Kitaplarının Müellif ve Eser Sayısının Yüzyıllara Göre Dağılımı

Yüzyıllar	13.yy.	14.yy.	15.yy.	16.yy.	17.yy.	18.yy.	19.yy.	20.yy.	Toplam
Müellif Sayısı	1	9	41	73	84	117	282	823	1430
Eser Sayısı	2	14	97	179	140	223	1491	2950	5607

(İhsanoğlu-Şeşen vd. 2008: CIII-CVI).

Beylikler Döneminde başlangıçta çeviri Türkçe tıp kitaplarının yazıldığı görülmür. Bu çeviriler, İslam dünyasının önemli hekimlerinden olan İbn-i Baytar'dan, Ebû Nuaym el-İsfahani'den yapılmıştır (Bayat, 2010; Önlere, 1998: 157). İbn-i Baytar'ın Kitâbü'l-Câmi Fi-Edviyetü'l-Müfredede adlı eseri, Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar adıyla çevrilmiştir. Ancak bu detaylı bir çeviri değil İbn-i Baytar'ın eserinin kısa bir çevirisidir. Aydınoğulları Beylerinden Umur Bey (1340-1348) döneminde çevrilen eser, yine ona taktim edilmiştir (Önlere, 1998: 158; Yıldız, 2016). Ahmed Dâî, Kara Timurtaş Paşazade

2 Bilimsel çalışmaları destekleyen beyler (Germiyan, Aydın, Candar ve Osmanoğulları) adına tıp konulu eserler yazılmıştır: İlyâsiyye, Menteseoğlu İlyas Bey'e; Ya'kubiyye, Germiyan oğlu Ya'kub Bey'e; Sultâniyye, Çelebi Mehmed'e; Tuhfe-i Murâdi, II. Murad'a sunulmuştur (Bayat, 2010: 281; Yıldız, 2016: 12-13)

Umur Bey Çelebi (1370?-1460) adına Tıbb-ı Nebevi adlı eserini Tifâşî'den (Ö.1253) çevirmiştir. Tifâşî, Ebû Nuaym El-İsfahânî'nin Et-Tıbbu'n-Nebevi adlı eserini çeşitli kısımlarını çıkararak (hadislerle tanıqlama ve bazı rivayetleri çıkarma) özetlemiş ve El-Vâfi Fi't-Tıbbi's-Şâfi adıyla çevirmiştir (Uzel, 1999: 486; Bayat, 2010).

Müfredat-ı İbn-i Baytar, Tıbb-ı Nebevi çevirileri yerini telif eserlere bırakırken, hekimler Arapça olarak yazdıkları eserlerini de Türkçeye çevirmişler ve onları da beylere sunmuşlardır. Hekim Bereket ve Ali bin Abbas bu hekimlerden yalnızca ikisidir. Hekim Bereket, Arapça yazdığı Lubâbü'n-Nuhab adlı eserini, Hudâvendigâr Melikü'l-ümerâ Mübârizü'd-devle Ve'd-din için Tuhfe-i Mübârizî adıyla Türkçeye çevirmiş; Ali bin Abbas da (ölm. 284H/994M) Arapça olarak yazdığı Kâmilü's-Sınâatü't-Tıbbiye'yi Aduddud'd Devle (936-983) için Kitabü'l-Melik adıyla Türkçeye tercüme etmiştir (Erdağı, 2001: 47-48). Hekimlerin Arapça yazdığı eserlerini Türkçeye çevirmelerinde yine beylerin teşvikleri bulunmaktadır. Denilebilir ki bu teşvikler, bir yandan Türkçenin değer kazanmasını sağlarken diğer yandan Türkçenin bilim dili gücünün de ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Beylerin, Türkçe yazmaya teşviklerinde, onların halkın içinde yetişmeleri ve Arap ve Fars kültürünü bilmemelerinin payı olduğu düşünülmektedir. Beylerin bu gayretleri sonucunda Türkçe, Arapça ve Farsçaya hâkim kılınmıştır (Levend, 1949: 21). Burada vurgulanması gereken bir başka husus da İslam tıbbındaki çeviri geleneğinin Türk tıbbı içerisinde de devam etmesidir. Bu çevirilerle, Yunanca terimler başta olmak üzere Arapça ve Farsça terimler Türk tıbbına girmiştir (Doğan, 2010: 316).

Beyliklerden sonra gelen Osmanlı döneminde de tıp çalışmaları yaygın bir şekilde devam etmiştir. Ancak bu dönemde İslam tıp geleneği yanında Batı tıp geleneğine de yönelişler görülür. Bayat bu durumu şu şekilde ifade eder: Osmanlı tıbbında da Beylikler dönemindeki kültürel ve bilimsel faaliyetlerdeki artış devam etmiştir. Bu dönemin başlangıcında tıp, tedavi ve ilaç yapımı, hastalığın teşhisi anlayışlarında İslam tıbbından yararlanmışlardır. Ancak sonraları Rönesans'ın Avrupa'da gerçekleştirdiği gelişmeler, tıp anlayışında, tedavide farklılıklar meydana getirmiştir. Türk tabipleri de Osmanlı'nın ve Osmanlı aydınlarının Avrupa ile ilişkileri doğrultusunda bu yeni metotları Türk tıbbına getirmişlerdir. Bundan dolayı Türk tıbbı Osmanlı'nın son dönemlerinde Batı tıbbından etkilenmiş ve yeni metotlar, başta Anadolu olmak üzere Osmanlı'nın büyük şehirlerine taşınmıştır (Bayat, 2010: 297-298). Bu etkiler yalnızca tedavi ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda Batı tarzı modern tıp eğitimi alınması için tıp okullarının açılmasını da sağlamıştır.

III. Selim, donanmanın hekim ihtiyacını karşılamak amacıyla Kasımpaşa'da,

Tersane Tıp Mektebini (1805) açmıştır. Tıbhâne-i Âmire de bu okullardan bir diğeridir. Dârü't-Tıbb-ı Âmire olarak da adlandırılan bu okul, 14 Mart 1827'de Vezneciler'de açılmıştır. Eğitim süresi 4 yıldır. Yine cerrahanelerin de bu dönemde açıldığı görülmektedir. Cerrah yetiştirmek amacıyla açılan Asâkîr-i Hassa-i Şâhâne Cerrahânesi 1832'de kurulmuştur. Bu okulda zaman içerisinde değişime gidilmiştir. Viyana'dan ders vermek amacıyla gelen Bernard'la okulun adı değişmiş ve Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliye-i Şâhâne olmuştur (Bayat, 2010: 321-328). Bu okullar yanında sivil sağlık işleri için de tıp okulları kurulmaya başlanmıştır. 1866'da Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiye bu amaçla açılmıştır. Bu okulun bir başka özelliği de Türkçe tıp eğitimi vermesidir. Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiye açıldığı yıl değil bir yıl sonra eğitim hayatına başlamıştır. Batı Türk tıbbına yönelik, okullaşma ve Batı tarzı eğitimlerle devam ederken Türk tıbbının Türkçe olarak yapılması tartışmaları da gündeme gelmiş ve bunlar zamanla sonuç vermiştir. 1870'de askerî tıbbiyede Türkçe eğitim verilmesiyle 31 yıllık Fransızca tıp eğitimi sona ermiştir (Bayat, 2010: 328-329). Anadolu'daki Türk tıbbının her iki döneminde de farklı kültür ve çarşımalardan etkilenme göze çarpmaktadır.

Bu dönemlerde telif ve tercüme pek çok eser yazılmıştır. Bu eserlerin bir kısmı Dinar, 2013: 5-15; Yıldız, 2019: 416-436; Uzel, 1999: 486; Bayat, 2010, çalışmaları esas alınarak tanıtılmış ve bunlar dışında da bazı eklemeler yapılmıştır:

Alâ'im-i Cerrâhîn: İbrahim bin Abdullah'ın 15. yüzyılda yazdığı, cerrahi konuları ele aldığı eseridir. Gürlek, eseri doktora tezi olarak incelemiştir (Gürlek, 2011). Eserin bitki adları, yine Gürlek tarafından ele alınmıştır (Gürlek, 2011a).

Kitâb-ı Bâhnâme-i Şâhî: Bu esere Bâhname Tercümesi de denilmektedir. Musa bin Mesud tarafından yapılan bir çeviridir. O, Nasır-ı Tusî'nin Farsça olarak yazdığı Bâhnâme'den çeviri yapmış ve onu da Germiyanoglu Beyi İkinci Yakup'a (1388-1390) sunmuştur. Eserin Doğan tarafından bir makalede ele alındığı belirlenmiştir (Doğan, 2013).

Cerrâhiyetü'l-Haniyye: Cerrahi konular için yazılmış bir eserdir. Şerafettin Sabuncuoğlu tarafından 1465 yılında yazılmıştır. Eserde resimler bulunmaktadır. Bu yüzden o resimli ilk Türkçe tıp kitabı olma özelliğine sahiptir. Eser üzerine Kurt tarafından doktora tezi hazırlanmıştır (Kurt, 2012). Hatiboğlu tarafından kitap olarak da yayımlanmıştır (Hatiboğlu, 1956). Önler, eserde geçen tıp terimlerini incelemiştir (Önler, 2017).

Mücerrebname: Türkçe tıp kitapları içerisinde ilk deneysel tıp kitabı olma özelliğine sahip bu kitabı Sabuncuoğlu yazmıştır. 1468 yılında yazılan

bu eser üzerine Süveren tarafından bir yüksek tezi hazırlanmıştır (Süveren, 1987). Yine eser, Süveren ve Uzel tarafından kitaplaştırılmıştır (Uzel-Süveren, 2000).

Müntehab-ı Şifâ: Döneminin ve sonraki dönemlerin meşhur hekimlerinden Hacı Paşa'nın eseridir. Hacı Paşa'nın adı Celaleddin Hızır'dır. 1381 yılında Aydınoğlu İsa Bey'e sunulan bu eseri Hacı Paşa, Arapça yazdığı Şifâ'ül-Eskâm ve Devâ'ül-Âlâm adlı eserinden Türkçeye çevirmiş ve adını da Müntehab-ı Şifâ koymuştur. Eser üzerine Önler, doktora tezi hazırlamıştır. Bu tez daha sonra kitaplaştırılmıştır (Önler, 1990). Eserin sözlüğü yine Önler tarafından hazırlanmıştır (Önler, 1999).

Müntahab-ı Fî't-Tıbb / Kitabu'l-Müntehab Fî't-Tıbb: 15. yüzyılda Abdülvehhâb bin Yûsuf tarafından yazılan bu eser, Osmanlı sultanı adına yazılan ilk tıp kitabı olma özelliğine sahiptir. Eseri Bayat, kitap olarak yayımlamıştır. Bayat eserin 1420 yılında yapılan nüshası üzerine inceleme yapmıştır (Bayat, 2005). Güven eseri doktora tezinin konusu olarak incelemiştir (Güven, 2005).

Edviye-i Müfrede: 1390 yılında İshak bin Murad tarafından Gerede'de yazılan bu eser tarihi bilinen ilk Türkçe tıp kitabıdır. Eserle ilgili olarak Argunşah tarafından bir makale (Argunşah, 2009) yayımlanmış; Canpolat ve Önler tarafından da bir kitap hazırlanmıştır (Canpolat-Önler, 2007). Önler ayrıca kitapla ilgili bir bildiri de sunmuştur (Önler, 2015).

Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fi İlmü't-Tıbb: Mısır'da Divan Kâtibi Ahmed Efendi Hazretlerinin himayesinde olan Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî'nin 17. yüzyılda yapmış olduğu bir çeviridir. Eser, Tezkire-i Dâvûd olarak bilinen eserin (müellifi Dâvûd-ı Antakî) üçüncü bölümünün çevirisidir. Eser, Arslan tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış ve 2019 yılında kitaplaştırılmıştır (Arslan, 2019). Yine eserdeki tıbb-ı nebevi unsurlar, ay isimleri Arslan Sarman, 2016 ve Arslan Sarman, 2017'de yazılmış makalelerde ele alınmıştır. Eserin müterciminin dil ve üslup özellikleri de Arslan, 2020'de incelenmiştir.

Ma-Hazar: Ebû Bekir tarafından 18. yüzyılda kaleme alınan bu eser, Abdülkadir El-Besim tarafından 19. yüzyılda istinsah edilmiştir. Eser üzerinde Aksaraylı, yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Aksaraylı, 2013).

Kenzü's-Sıhhatü'l-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i Osmaniyye: Osman Hayri Mürşid Efendi'nin eseridir. O, bu eseri 19. yüzyılda yazmıştır. Konusu tıp ve eczacılıktır. Eser, Telli tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır (Telli, 2017).

Osmanlı sınırları içerisinde yazılmış diğer Türkçe tıp kitaplarının büyük çoğunluğu için bk. İhsanoğlu-Şeşen vd., 2006.

2. Tıp Metinlerinde Kanser İçin Kullanılan Sözcükler

Türkçe Sözlük'te kanserin, *bir organ veya dokudaki hücrelerin kontrolsüz olarak bölünüp çoğalmasına bağlı olarak yakın dokulara yayılmasıyla veya uzak dokulara sıçramasıyla beliren hastalık, amansız hastalık, incitmebeni, dokunmabana* (<https://sozluk.gov.tr/>) şeklinde açıklandığı görülür. Tıp metinlerinde kanser hastalığı, ekle, hore/hure, yenirce, seretan sözcükleriyle karşılanmaktadır. Ekle, üstünde belirlediği organı yavaş yavaş yiyip bitiren, yenirce denilen yara, kanser olarak tanımlanır. Sözcüğün âkile şeklinde çeviri yazıya aktarılmış şekilleri de vardır. Hore/hure ve yenirce de tıp metinleri sözlüklerinde eklerle aynı anlamda açıklanmıştır. Seretan da doğrudan kanser şekliyle veya gittikçe genişleyen yara, yenirce, kanser, âkile şekillerinde tanımlanmıştır. Sağlam ve sert şişlik olarak da metinlerde açıklandığı görülmüştür. Kanserın şişlik şeklinde görülen bir türü de ganzarniya'dır. Buna yinür baş da nedir. Yinür baş, gittikçe oyulup derinleşen yara, yenirce, âkile şeklinde tanımlanır (Tokat, 2012: 220, 364, 526, 610; Arslan, 2019: 706, 903; Dinar, 2013: 202, 443, 286). Tanımlardan da anlaşılacağı üzere kanser, geçmeyen yara, genişleyen yara gibi onun belirtilerinden yola çıkılarak adlandırılmıştır. Seretan da kendi kendini yiyen ve bulunduğu yeri genişleten ve çok damarlı olması özelliğiyle yengeç (seretan) adını almıştır. Bunlar dışında tıp metinlerinde kuruh, habis yara, yara gibi sözcüklere de tesadüf edilmiştir. Bunların kanser şeklinde bir yara mı yoksa normal yara mı olduğu anlayamadığı için bu sözcüklerle ilgili tedavi ve uygulamalar çalışma dışında tutulmuştur.

Konu sınırlılığında ele alınan tıp metinleri bu sözcükler çerçevesinde taranarak kansere yönelik birikimler açısından incelenmiştir.

3. İslami Dönem Tıp Metinlerinde Dört Hılt Teorisi Anlayışı

Geleneksel Türkçe tıp metinlerinin tedavi ve teşhis anlayışında dört hılt teorisi bulunmaktadır. Bu durum Eski Uygurlar döneminde yazılmış tıp metninde de bulunmaktadır. Sertkaya, dikkat çektiği bu konunun araştırılmasına yönelik öneride de bulunmuştur (Sertkaya, 1997: 359)³.

Dört hılt teorisi, anasır-ı erbaa teorisinin tıbbı uyarlanmış şeklidir. Anasır-ı erbaa, sözcük anlamıyla dört unsur demektir ve felsefe için de toprak,

3 *Hâlen Uygur Türklerine âit (...) metinlerdeki tıp geleneği ile Anadolu'daki tıp geleneği henüz mukayese edilmemiştir. Bir örnek olarak mikrobiyolojiden önce humoral patolojiye dayanan ve kökü antik tababetten gelen, bin yıldan daha eski tıp sisteminin ana unsuru ablât-ı erbaa'yı teşkil eden kan (haima), safrâ (chole), sevdâ (melanchole) ve balgam (pflugma)'ın Uygur metinlerinde sarıg, sarıg suv (chole), lisp~lişp (pflugma), kan (haima) vs. şeklinde geçtiği söylenebilir* (Sertkaya, 1997: 359).

su, hava ve ateşi içine alan kavramlara karşılık gelir. Bu terim, erkan-ı erbaa, mevadd-i erbaa, usul, mebadi gibi adlarla da anılır. Bu düşüncenin doğuşu Antik Yunan'a bağlanmaktadır. Yunanlılara göre Tanrı, kâinatı yoktan var etmemiş, onun ilk maddesine şekil verip onu düzenlemiştir. Yunanlılar, Tanrı gibi ezeli olan bu ilk maddenin ne olduğu konusunda tartışmalı fikirler ortaya koymuşlardır. Bu ilk maddeye arkhe demişlerdir. Thales'e göre arkhe su; Herakleitos'a göre ateş; Anaximenes'e göre hava'dır. Empedokles ise kâinatın tek bir arkheden değil su, ateş, toprak ve havanın oluşturduğu dörtlü birlikten meydana geldiğini savunmuştur. Bu görüş kabul görmüş ve Helenistik dönemde oldukça benimsenmiş ve daha sonra Araplara geçmiştir (Karlığa, 1991: 149). Görüşün başka kültürlere geçişi için farklı görüşler de bulunmaktadır. Çünkü bu düşüncenin Mısır'dan Antik Yunan'a geçtiğini savunanlar da vardır (http://tr.wikipedia.org/wiki/Humoral_Patoloji_Teorisi).

Sicilyalı Empedokles'in Peri Physeos (Doğa Üstüne) adlı eserinde vurguladığı, sıcaklık ile kuruluk ateşi; nemlilik ile sıcaklık havayı; soğukluk ile nemlilik suyu; soğukluk ile kuruluk toprağı oluşturur, fikrini Hipokrates insana uygulamıştır. Onun bunu uyarlamasındaki gerekçe ise insanın bir mikrokozmos olmasıdır. Bu da insanın, makrokozmos olan evrenin bir yansıması olduğu düşüncesinden kaynaklanır. Hipokrates'in uyarladığı bu yöntem, Humoral Patoloji / Dört Hılt / Dört Sıvı Teorisi olarak adlandırılmıştır (Bayat, 2010). Tıbbı uyarlanan Humoral Patoloji Teorisi'ne göre canlılık, bu dört unsurun dengede olmasıyla mümkündür. Buna göre toprak (bedenin katı kısımları); su (bedenin sıvı kısımları); hava (solumayı sağlayan unsur) ve ateş (ruhu oluşturan unsur) canlılığı oluşturur. Bu elementlerin de her biri bir sıvı ile vücutta karşılık bulur. Sıcak ve nemli özelliğine sahip olan unsur kan, havaya karşılık gelirken; sıcak ve kuru özelliğiyle safra, ateşe karşılık gelir. Yine soğuk ve kuru özelliği bulunan sevda, toprağın; soğuk ve nemli özelliğiyle balgam da suyun karşılığıdır. Bunlar vücutta dengeli bir şekilde bulunursa sağlıklı olunur. Hastalıklar, bu dört sıvıdaki değişikliklerden meydana gelir. Kanın fazla olması demevî; balgamın fazla olması balgamî; sevda'nın fazla olması sevdavî; safranın fazla olması da safravî olarak adlandırılır ve hastalıklar, bu hıltların fazlalağına göre değişir. Hekim bunları belirleyip sıvıların dengede olmasını sağlayacak tedavi ve beslenme yolları geliştirmelidir. Bu anlayış XIX. yüzyıla kadar etkisini İslam dünyasında göstermiştir (http://tr.wikipedia.org/wiki/Humoral_Patoloji_Teorisi; Erdemir, 1989, 24).

4. Taranan Eserlerle İlgili Bilgiler

4.1.Gâyetü'l-Müntehâ Fî-Tedbîrû'l-Merzâ (GM):

Müderriş Hasan Efendi'nin bilinen tek eseridir. Tıp konusunda yazılmış çeviri bir eserdir. Eserin adı, *bastalıkların tedavisinde en son nokta*, anlamına gelir. Bu eser, Salih b. Nasrullah'a ait Tıbb-ı Cedîdü'l-Kimya adlı Arapça eserin Türkçeye çevirisidir. Eser üzerine, Dinar, doktora tezi, hazırlamıştır. Dinar'a göre eser, 1700 veya 1718-1730 arasında tercüme edilmiştir (Dinar, 2013:16-18). Çalışmanın verileri için bu doktora çalışması esas alınmıştır.

4.2.Tuhfetü'l-Eribî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb (TEN):

Hezârfen Hüseyin Efendi tarafından yazılmış tıp kitabıdır. Yazılış tarihi bilinmeyen eserin 17. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir. Çünkü bazı kaynaklara göre hekim, 1691 bazılarına göreyse 1678'de vefat etmiştir. Eserin adı, *tabibler ve canlılar için faydalı mahir bir hediye* anlamına gelmektedir.

Devrinin ünlü tarihçisi ve ansiklopedisti olan Hezârfen Hüseyin Efendi, Grekçe ve Latinceyi çok iyi bilmektedir. Bundan dolayı da Kâtip Çelebi'den sonra Batı kaynaklarından faydalanan ikinci Osmanlı müellifi olarak bilinmektedir. Bununla birlikte yine de hakkında bilinenler sınırlıdır. Doğum yeri İstanköy'dür, ama doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. (Tokat 2012: 5-14). Tokat, eseri doktora tezi olarak incelemiştir (Tokat 2012). Çalışmadaki veriler bu tezde verilen çeviri yazılı metinden taranmıştır. Tokat, Uygur'la birlikte eseri, 2012a'da da genel özellikleri açısından tanıtmıştır (Tokat-Uygur, 2012a). Yine Tokat, eseri, Uygur'la birlikte 2013'te yazdığı bir makalede de ses, şekil, imla özellikleri ve söz varlığı açısından da incelemiştir (Tokat-Uygur, 2013).

5. İnceleme

5.1.Kanserin Nedenleri

5.1.1. Tuz

ve amma milhden tevellüd iden emraz çokdur ve isimleri malûm olan emrazların ekseri milhdendir bu dahı dört kısım üzredir eger kim münhal olur ise ishal ve istiska ve buna benzer marazlar haşıl olur ve eger kim muhterik olur ise giciyikler ve uyuzlar ve komalar ve karhalar ve sereşan ve uşkurbud ve cub-ı efrenci ve daü's-saleb ve buna benzer emrazlar haşıl olur ve eger münakid olur ise nalil ve şalabet ve guddet ve hanazir ve buna benzer marazlar haşıl olur ve buharın bir rayahasından koltuk altı kokar ve agız dahı kokar ve

buna benzer 3 marazlar haşıl olur eger buhar ile kibrit arız olur ise humma-yı arakiyye arız olur (TEN, 10b/15-19).

İsimleri bilinen pek çok hastalığın tuzdan oluştuğu ifade edilmiştir. Bu hastalıklar tuzun farklı şekilde kullanımıyla ortaya çıkar. Eğer tuz erimiş hâldeyse ishal, istiska gibi hastalıklar meydana gelir. Eğer yanmış olursa kaşınma türü hastalıklar yanında seretan da ortaya çıkar. Eğer katı şekilde ve bir şeyle birleştirilmiş şekilde olursa şişlik ve çıban türü hastalıkların ortaya çıkmasına neden olur. Nemli bir şekildeyse de koltuk altı, ağız kokusu oluşur. Açıklamalardan da anlaşılacağı gibi seretan tuzun yanmış şeklinin etkisiyle ortaya çıkar.

5.1.2. Sevda Hıltının Fazlalığı

el-faşl (...) maraz-ı seretanı beyan ider bu dağı bir berk veremdirI çok köki olur sevdanın ihtirakından haşıl olur (TEN, 24a/9-10).

Kanserin tanımı ve teşhisi için metinde bir bölüm ayrılmıştır. Bu bölümde hekim, kanseri, seretan üzerinden betimlemiş ve seretanın oluşma yolunu anlatmıştır. Anlaşıldığı gibi seretan, insanda bulunan dört hılttan (sıvı) biri olan sevda hıltının yanmasından meydana gelir. Sert ve çok sağlam olan bir şişlikle kendini gösterir. Bu şişlikte çok fazla kök olur.

5.2. Kanserin Tedavi Şekilleri

5.2.1. Bitkisel Ürünlerle Tedaviler

5.2.1.1. Demü'l-aḥaveyn: Kardeşkanı ağacı, ejderha kanı ağacı (Dracaena draco).

demü'l-aḥaveyn iki kardaş kanı dirler (...) mideye kuvvet virür eger yumşak dögseler kılıç yaralarına ve gayrı cerahatlara ekseler muvafıkdır (...) âkile çıbanlarına dağı gül kurusu ile ekseler muvafık gelür (TEN, 48b/11-16).

Farklı adları olan kardeşkanı ağacı, çeşitli hastalıklarda etkilidir. Yumuşak dövülürse mideye kuvvet verir, ekilerek kullanılırsa kılıç yaralarına ve cerehatlara iyi gelir. Eğer bu bitki gülün kurusu ile kullanılıp kanser türü çıbanlara (âkile çıbanları) ekilirse onlara da iyi gelmektedir.

5.2.1.2. Hilaf: Söğüt ağacı (Salix)

hilaf Türkide söğüd ağacı dirler tabi atı barid ve yabıdır şahibü'l- Akakir kavli üzre har ve raḥbdır çiçegi ve yaprağı ikisi dağı kabızdır tecfifi dağı vardır bunun köki gayet müceffıdır kanı tutar taze yaprakların emcek şişlerine uralar amma yara oldukda(n) şonra söğüdün dalların yakub külini ekseler ya-

ramaz ve çürük etlerin yiyüb yeni et bitürür cümle yaramaz yaralara ki eger seretan ve eger âkiledir cümlesine söğüd küli gibi olmaz (...) (TEN, 46b/9-15).

Söğüt ağacının küli, yaramaz yara olarak da adlandırılan kansere (seretan ve âkileye) ekilirse onları iyileştirir. Hatta bu tedavi, oldukça etkili bir tedavidir.

5.2.1.3. Kara harbak: Kara çöpleme (Helleborus).

kara harbak tedbirinin sıfatı oldur ki diledigin kadar kara harbak kökinin kabından alub bir issi yerde bir gün bir gece anisün suy(ı) ile ısladub badehu hafifce kaynadırsın baki kalan nuklı gayet sıkırsın hatta bir şey baki kalmaya sonra ol safı suyu hammam-ı mariyede azacık gül-i mükerrer ile yani şarabı ile mutedil nar üzre korsun kaynar galiz olub bal gibi olur hıfz idüb vakt-i hacetde istimal idesin mikdar-ı şerbetisi sülüs dirhemden sülusan dirheme varınca havf ve zararı yokdur ve bu deva ahlat-ı sevdaviyyelere nafidir tarik-i ahar oldur ki diledigin kadar kara harbak kökünün kabından alursın lisanü's-sevr köki altı direm razıyane köki altı direm anisün altı direm karanfil üç direm mecmû bir yerde sahk olunub dört parmak mikdarı üstünü basar arak ile ısladub yedi gün bir ısıcak yerde kodukdan sonra süzüb hammam-ı mariyede mutedil ateşde akd idesin hatta rubb ola ve bir tarik-i ahar oldur ki iki yüz direm kara harbak kökünün kabından alub anisün suyu ile tabh idesin hammam-ı mariyede ola ve agzı muhkem bağlanmış ola bundan sonra süzüb baki kalan vasl üzerine arak koyub bir ısıcak yerde koya hatta levni araka çıkınca sonra tasfiye oluna bu amel tekrar oluna harbakda kuvvet kalmayınca ve kaçan ol nakş üzerine arak konsa arak mütegayyir olmaya bundan sonra evvelki suyu ile arak cem olub karada taktir oluna hatta su çıkar ve arak çıkar kara dibinde harbak baki kalur bal gibi mikdar-ı şerbetisi sülüs diremdir bu deva hıltları çıkarır ve dimağ marazlarına nafidir sar gibi ve manya gibi ve malihulya ve baş dönmek ve gözi kararmak ve felc marazları gibi betonika suyu ile ve bazı dimaga mensüb matbühlar ve kanı safi ider ve muharrak fasid hıltları çıkarır ve kuruh-ı habiseye ve ganzarniya ve âkile ve seretan ve cüdam ve temregi giciyik ve hikke marazlarına nafidir (GM, 62b/12-63b/1).

Kara çöpleme ilacının hazırlanması şu şekildedir: Onun kökü anason suyuyla bir gün bir gece sıcak suda ıslatılır. Sonra aynı suda yavaş yavaş kaynatılır. Kaynatılan karışım, ondan bir şey kalmayacak şekilde gayet sıkılır. Sonra bu saf su, hamam-ı mariyede yani su banyosunda gül şerbeti ile normal bir ateş üzerinde kaynatılır. O su karışır ve katlaşır, bal gibi olur. Bu ilaç istenilen zamanda kullanılmak için saklanır. Yine bu ilaç, sığırdili bitkisi, rezene kökü, anasonla ve karanfille hazırlanır. Karanfil hariç her biri altı dirhem olmalıdır. Karanfil üç dirhem konulur. Bunlar bir yerde toz hâline getirilip üstünü dört

parmak geçecek şekilde rakı (arak) ile ıslatılıp yedi gün sıcak bir yerde bekletilir. Sonra süzülür ve su banyosunda ılık bir ateş üzerinde koyulaşmaya kadar pişirilir. Bu şurup olur. Kara harbak ilacının hazırlanmasının son yolu da şudur: 200 dirhem kara harbak yani çöpleme otu kökünün kabuğundan alınır, su banyosunda ağzı sıkıca bağlanmış bir şekilde anason suyuyla pişirilir. Sonra süzülüp geriye kalanın üzerine rakı konulup sıcak yerde bekletilir. Rengi, rakıya çıktığında saflaştırılır ve bu iş harbağın kuvveti kalmayınca ya kadar devam ettirilir. Bu da rakıya rengi geçmeyinceye kadardır. Bundan sonra ilk su ile arak toplanıp kar'a adı verilen kimyevi bir kapta damıtılır. Bu işlemde su ve rakı çıkar, harbak kar'a maddesinin dibinde kalır. Bala benzer. Bundan üç dirkem kullanılır. Çeşitli yollarla hazırlanmış bu kara çöpleme ilacı üç dirhem olarak dimağ (beyin/akıl) hastalıkları, baş dönmesi gibi hastalıklar yanında kötü huylu yaralarda ve âkilenin bir türü olan ganzarniya kanser türünde, âkilede ve seretanda kullanılır.

5.2.2. Hayvansal Ürünlerle Tedaviler

5.2.2.1. *Zerarih*: Kuduz böcekleri, bambıl böceği.

zerarih banbul kurdı didikleri böcektir ki agululardandır (...) çıbanlu uyuya ve yaramaz demregüye ve seretan misillü şişlere ursalar giderir (TEN, 49b/10-17).

Bambıl böceği, kötü huylu temreği, seretan çeşidi ve seretan benzeri şişliklere sarılarak kullanılırsa onları iyileştirir.

5.2.3. Asitlerle Tedaviler

5.2.3.1. *Tuz ruhu*:

Metindeki tarife göre tuz, maden ve çölmekçi çamuru ile karıştırılarak hazırlanan bir karışım.

tuz rûhını çıkarmak sıfatı oldur ki diledigin kadar madeni tuz alub ve sahk idüb üzerine azacık yağmur suyu saçarsın badehu kendi kadar kil-i ermeni ile yahud çölmekci çamuru ile karışdırub hamir idesin sonra bunu yassı uzun badem gibi söbüce heman hablar idesin güneşde ya furunda kurıdasın sonra eflatününün nisfına dek koyub amma mukabele vasi olmak şartdır altına nar-ı hafif idersin evvel suyu çıkar sonra tedricen nar-ı şedid idesin hatta rûhi çıkınca bu rûh milhin taktiri gibidir sonra ol rûh-ı mukattarı hıfz idersin acayıbdendir (...) dahı kurûh-ı habise üzerine sürmekle giderir ve kurûh-ı habise ve bevasir ve seretan ve âkile gibi marazlara husûsa üzerine sürmekte müla-zemet ideler halas olur biizni'llahi teala (GM, 65a/16-66b/8).

Tuz ruhu, seretanda ve âkilede, yara üzerine sürülerek kullanılır. Buna iyileşinceye kadar devam etmek gerekir. Bu şekilde kullanılırsa Allah'ın izniyle onlardan kurtulunur. Kansere ve onun dışındaki hastalıklarda kullanılacak tuz ruhu şu şekilde hazırlanmalıdır: İstenildiği kadar madeni tuz alınır, toz hâline getirilir ve üzerine biraz yağmur suyu saçılır. Daha sonra kendisi kadar büyüklükte Ermeni kili veya çömlekçi çamuru katılıp hamur yapılır. Bu hamurlardan uzun bir şekilde yani söbü tarzda yuvarlaklar yapıp güneşte ya da fırında kurutulur. Eflatuni adı verilen, (girişi geniş olan damıtmak için fırının üzerine konan tencere veya demirin üzerine geçirilen ve damıtılan buharın tahliye edilmesi için kullanılan ağız geniş eğimli bir alet) aletin yarısına dek konulup hafif ateşte pişirilir. Önce suyu çıkar. Sonra aşamalı olarak ateşin sıcaklığı artırılır. Bu şekilde onun özü çıkar. Bir anlamda bu, tuzun damıtılmasıdır. Sonra bu ruh saklanmalıdır. Çünkü çok mucizevi özelliklere sahiptir.

5.2.4. Şekerle Yapılan Tedaviler

5.2.4.1. *Sükker-i zuhal*: Zencefil şekeri.

sükker-i zuhal sıfatı oldur ki tozdan ve topraktan pak selikün ve isfidac alursın ve azacık mukattar sirke ile tartib idüb kurudursın badehu sahk idüb bir zarfa korsın ve üzerine dört parmak mikdarı mukattar sirke ile karışdırub bir ısıcak yere veya kül üzerine korsın dört gün tura ol mekanda varub turan hazer eyleye zira buharı yaramazdır insana zarar ider ol mahalde levni çıkınca tura sonra tasfiye idüb üzerine yeni mukattar sirke koyub bir ısıcak yere korsın evvelki gibi hatta levni çıkınca bu ameli tekrar idüb levninden bir şey kalmayınca badehu kaynadub andan ol sirkeyi uçurursın sonra ol sükkeri ma-i karah ile yıkarsın andan humūzat gidince sonra tekrar ma-i karah ile kaynadub milhini çıkarırsın bildigin bir yaş yere korsın hall olub yağ olur bu deva bedenden zibak zararını men ider ve milhden hasil olmuş müteaffin yaraları def ider nebat şekeri dahı eczanın acılığını alub ve hiddetini tadil itdiği gibi keزالık bu sükker-i zūhal dahı madeniyyatı tadil idüb ve hiddeti izale idüb azadan afeti men ider ve bu deva müteaffin olmuş yaramaz ve habis yaralara ilac-ı küllidir ve az zaman içinde halas ider seretan gibi ve ganzarniya ve âkile marazları gibi (GM, 93a/6-19).

Zencefil şekeri (sükker-i zuhal), enfeksiyonlu, kötü kokulu, iyileştirilmesi zor yaralara faydalı bir ilaçtır ve bunlardan kısa sürede kurtarır. Bu etkileri seretan, ganzarniya, âkile hastalıklarında da gösterir. Onun hazırlanması şu şekildedir: Toz ve topraktan arındırılmış silikon adı verilen kırmızı boya (selikun) ve üstübeç (isfidac), damıtılmış azıcık sirkeyle nemlendirilir ve kurutulur. Daha sonra toz hâline getirilip zarfa konulur. Bu zarfın üzerine boyunu dört parmak geçecek şekilde damıtılmış sirke dökülür ve bu karışım, sıcak

bir yere, kül üzerine konulur. Bu şekilde dört gün bekletilir. Ancak kontrol için oraya gidip gelenler, onun buharı tehlikeli olduğu için dikkat etmelidir. Bu şekilde rengi çıkıncaya kadar beklenir ve sonra damlatılır. Devamında üstüne tekrar damıtılmış sirke konulup sıcak bir yerde bekletilir. Bu şekilde de renginin çıkması beklenir. Bu işlem renk çıkmayıncaya kadar tekrar edilir. Rengi çıkmayınca, sirkenin uçması için kaynatılır. Sonra geride kalan şeker, saf su (ma-i karah) ile ondaki ekşilik gidinceye kadar yıkanır. Sonra saf su ile kaynatılıp içindeki tuz çıkarılır. Bu işlem bitince, bilinen ıslak bir yere konulur, karışım orada çözülür ve yağa döner.

5.2.5. Taşlarla Yapılan Tedaviler

5.2.5.1. *Hacerü'l-cürha*: Kan taşı, yara taşı.

hacerü'l-cürha didikleri óacerin sıfatı oldur ki zac-ı ahzar yüz yigirmi dirhem ve zac-ı ebyaz altmış dirhem şeb yüz seksen dirhem natrûn ve tuz her birinden otuz altı dirhem milh-i tartir ve milh-i efsentin ve milh-i hindiba ve miló-i kaknec ve miló-i lisanü'l-hamel her birinden altışar direm cümlesi yumşak sahk idüb bir içi sırlı çölmege koyalar ve gül sirkesini karışdırub hafif ateş üzerine koyub daima bir agac ile tahrik idesin kaçan akde karib ola içine altmış dirhem isfidac ve kırk sekiz dirhem tyn-i ermeni badehu karışdırub hatta taş gibi akd olunca sonra çölmegi kırarsın ve hıfz idersin vakt-i óacetde istimal idesin bu hacerin fayidesi la-yuaddır vasfa sıgımaz (...) bir gün bir gicede ve kaçan bu ikisinin üzerine tıla olunsa ve hikke ki kurı giciyikdir ve gicişmedir ve cereb ki giciyikdir bunları izale ider tıla itmekle ve seretan marazına ve agızda olan yaralara ve iskürput marazına nafidir ve yaralarını ufünetlerini izale ider (GM, 92a/19-93a/1).

Kan taşı, yara taşı olarak da adlandırılan *hacerü'l-cürha*, belli bir işlemten geçirildikten sonra belirtilen diğer hastalıklar gibi seretan hastalığına da iyi gelmektedir. 120 dirhem yeşil saç (zaç, demir sülfat, çinko), 60 dirhem beyaz saç (zaç, demir sülfat, çinko), 180 dirhem şap, 36 dirhem su ile birleşmiş ve billurlaşmış sodyum karbonat (natrun), tuz, 6'şar dirhem milh-i tartir (potasyum bitartar tuzu), milh-i efsentin (pelin otu tuzu), milh-i hindiba (hindiba/güneyik tuzu), milh-i kaknec (güneyfeneri/itüzümü tuzu), milh-i lisanü'l-hamel (sığırdili bitkisi tuzu) alınır ve hepsi toz hâline getirilir. Sonra sırla kaplanmış bir toprak kaba (çömleğe) konur. Gül sirkesi ile karıştırılır. Bu karışım, ağaçla sürekli karıştırılarak hafif ateş üzerinde pişirilir. Bu karışımların birbirine bağlanması başladığında içine 60 dirhem isfidac (üstübeç) ve 48 dirhem Ermeni kili (tyn-ı Ermeni) atılır. Sonra karıştırılır. Taş gibi olur. Taş gibi olduğunda da çömlek kırılarak bu karışım güvenli bir yerde, ihtiyaç hâlinde kullanılmak üzere saklanır. Bu taşın faydası hesap edilemez ve

etkileri de vasf edilemez. Bu taş giciyik, uyuz gibi hastalıklar yanında seretan hastalığında da kullanılmaktadır. Onun nasıl kullanılacağı belirtilmemiştir. Sürülerek kullanılacağı düşünülmektedir.

5.2.6. Madensel Ürünlerle Tedaviler

5.2.6.1. *Abar*: Yanmış kurşun.

el-abar yanmış kurşun tabiatı ikinci derecede barid ve yabisdır göz yaralarının ıslah ider ve göz çibanlarına dahı muvafık ve nafidir ve bevasire ve seretana ve fasid ve habis yaralara dahı fayıde ider (TEN, 28a/1-8).

Yanmış kurşun, pek çok hastalığın tedavisinde kullanılır. Bunlardan biri de fasid olmuş yani çürümüş ve kötü yaralardır. Bunların yanında seretana da bu maden iyi gelmektedir.

5.2.6.2. *Antimun sükkeri*:

Gümüş beyazı renkte, kırılğan kristal yapılı olarak doğada bileşikler hâlinde bulunan ve bazı bileşikleri de tıpta tedavi amaçlı kullanılan antimunun demirbozan maddesiyle hazırlanmış karışımı, antimun şekeri.

antimun sükkerinin yağını çıkarmak tariki budur ki diledigin kadar antimunı alub kendi beraberı şeker ile mecmūunı dakk ve sahk idüb eflatūni ile taktir idersin bu yağ haric-i bedende bir habb yapılıur cümle sıtmalara nafidir sıtmanın devrinden mukaddem olur bir habb dan üç habba varınca istimal olunur (...) tarik-i ahar oldur ki antimun diledigin kadar sırcasın alub yakasın ta ki beyaz olunca eger kırmızı yakarsan dahı güzel olur badehu bir şişe içine koyub üzerine bir mikdar mukattar şarab koyub agzını muhkem bagladıktan sonra bir ısıcak yerde on iki gün koyasın badehu taktir idesin eger taktir olunanı olunmayan üzerine koyub taktir idersin gayet güzel olunur sonra esfel-i karada olanı alub hıfz idesin bu yağdan üç dört habbe içilür münasib sular ile sıtmaların envaina ve istiska ve rahim marazlarına ve sar ve firenk ve kurūh-ı habiseye nafidir ve dahı bevasire ve âkile ve seretan marazlarına mübtela olanlara içüreler nafidir (GM, 42a/12-43a/13).

Antimun şekeri ve onun yağı, kansere (âkile ve seretana) iyi gelmektedir. Bu yağ ve antimun şekeri şu şekilde hazırlanmalıdır: İstenilen miktarda antimun alınır ve bir o kadar da şeker alınıp birleştirilir. Bunlar, toz hâline getirilir. Eflatuni adı verilen kaptı damıtılır. Daha sonra ortaya yağ çıkar. Bu yağdan hap yapılır. Hap, birçok hastalığa iyi gelir. 1'den 3 hapa kadar kullanılabilir. Başka hazırlanma yolu daha vardır. Bunların sonuncu yolla hazırlananı kanserde kullanılmaktadır. O da şöyledir: İstenildiği kadar antimun kristallerinden alınır ve beyazlayıncaya kadar yakılır. Ancak kırmızı oluncaya

kadar yakılması daha iyidir. Sonra bir şişeye konulur ve üzerine de bir miktar damıtılmış şarap dökülür. Ağzı sıkıca kapatılıp sıcak bir yerde 12 gün bekletilir. Sonra damıtılır. Damıtılan sıvı alınıp damıtılmayanın üzerine dökülür ve sonra tekrar damıtılır. Bu işlemden sonra karışım gayet güzel olur. Sonra kısa boylu bir kimya kabında saklanır. Bu yağ 3-4 damla içilir. İçilmesi esnasında yanında uygun sıvılar da tüketilebilir.

5.2.6.3. *Nuhas*: Bakır.

nuhas ki bakırdır anın yağını çıkarmak tariki oldur ki ervela bakırı teklis idiüb yukarıda bildigin gibi badehu sirke ile ve sirkeyi tuz ile hall idersin sonra bir yere koyasın ta ki yeşil olunca sonra ol sirkeyi süzüüb alub yeni sirke koyasın amına sirke içinde azacak tuz ola ve bir yere koyasın ta ki yeşil olub jengarı çıkınca sonra süzüüb alub böyle tekrar tekrar idersin jengarı kalmayınca degin badehu ol cem idiüb aldığın sirkeyi taktir idersin kar'a ve inbik ile kar'anın dibinde bir yeşil yağ kalur bu yağ yaralara ve bevasire ve kurub-ı habis(e)ye ve âkileye sürmek nafidir (GM, 47a/9-19).

Yeşil renkli nuhas (bakır) yağı, yaralara, bevasire iyi geldiği gibi âkileye de iyi gelir. O, sürülerek kullanılır. Bu yağ şu şekilde hazırlanır: Önce bakır kireç kıvamına getirilir. Sonra içine tuz konulmuş sirke ile bir yerde bekletilir. Bu bekleme süresi karışımın yeşil olmasına kadar devam eder. Karışım yeşil renkli olunca sirke süzülür, tekrar yeni sirke konulur. İçine konulan sirkeye yine tuz katılır. Bu karışım da yine yeşil renk alınca kadar beklenir. Üzerine jengar, yani bakır pası çıkar. Bu, süzülür. Bu işlem bakır pası kalmayınca kadar tekrar edilir. Sonra çıkan karışım bir yerde biriktirilir ve damıtılır. Bu işlemle içindeki sirke çıkar. Damıtma işleminde kar'a (kimyasal işlemlerde kullanılan kap) ve inbik adı verilen damıtma aletleri kullanılır. Kar'anın dibinde yeşil renkli yağ kalır. O yağ, hastalıklarda kullanılan bakır yağıdır.

5.2.6.4. *Üsrüb*: Kurşun.

üsrüb ki kurşundur anın yağını çıkarmak tariki budur ki diledigin kadar mükelles üsrüb alub tarik-i teklis yukarıda geçdi zikre hacet yokdur badehu sirkede ısladub kurıdub altı kerre böyle idersin sonra bir ısıcak yere koyub su gibi hall ola sonra mailü'r-rakabe ile yahüd eflatûni ile taktiridüb ol sirke çıkdıktan sonra yağı çıkar bu yağ seretan didikleri maraz ki avratların memesinde olur ekser ana nafidir ve âkile ve ganzarniya didikleri maraz ki âkilenin bir nevidir anlara nafidir sürmek ile bu yağın içine mükelles altun kosalar saruya boyanur bunu ehl-i sanat amellerinde istimal iderler (GM, 42a/3-12).

Üsrüb (kurşun) yağı, çoğunlukla kadınların memesinde olan seretana, âkileye ve onun bir türü olan ganzarniyaya faydalıdır. Onun yağı şu şekilde

çıkarılır: İstenilen miktarda, yakılarak toz hâline getirilmiş, kireç hâlindeki kurşun alınır, kireç kıvamına getirilir. Sonra bu karışım, sirkede ıslatılır. Bu işlem 6 kez tekrar edilir. Sonra sıcak yere konulur. Orada üzerinde su birikir. Mailü'r-rakabe (eğri veya turna adlı damıtma cihazı) ve eflatuni adlı damıtma aletiyle bu karışım, damıtılır. Bu işlemde de sirke karışımından çıkar ve geriye yağ kalır.

5.2.6.5. *Zac*: Demir sülfat, çinko.

zac birkaç nev olur beyaz ve kızıl ve yeşil ve şarı olur beyaza kulkadis ve şugar dirler Yunanda halkisin dirler kızıl zaca süri dirler yeşil zaca kalkas ve kulkanda dirler alası Kıbrusidir ki anın rengi şarı olur tabiatı har ve yabisdir uyuz ve safeye ve nasura ve burun kanına ve kulak yaralarına ve süddelerine fayide ider asel ile buni fetil idüb kulağa şokalar ve akile ki burunda ve ağızda ve diş diblerinde olsa nafidir amma bundan yemek yaramazdır adamı öldürür (TEN, 51a/18-51b/5).

Zaç (demir sülfat), birkaç çeşittir. Beyaz, kızıl, yeşil ve sarı olabilir. Beyaza, kulkadis, şugar veya Yunanca halkisin adları verilir. Kızılına suri; yeşiline kulkas veya kulkanda denilir. Onun en iyisi Kıbrıs'ta olanıdır ve rengi sarıdır. Zaçın bu çeşitleri, pek çok yaraya ve hastalığa iyi gelmektedir. Bunlardan biri de kanserdir. Burada kanser yarasının bulunduğu yere dair özel bir bilgi verilmiştir. O da bu iyileşmeyen ve genişleyen yaranın ağızda, burunda ve diş diplerinde olması durumudur. Zaçın, yenilmesinin iyi olmadığı, hastayı öldürdüğü bildirilmiştir. Ancak nasıl kullanılacağı açıklanmamıştır. İçilmemesi gerektiği için ağızda bekletilip tükürülerek kullanılıyor olmalıdır.

5.2.7. Ateşle Yapılan Tedaviler

5.2.7.1. *Ateş*: Ateş.

nar ateş didikleri odun tabiatı dördüncü derece ahirinde har ve yabisdir gayetdedir (...) emraz-ı müzmineye lazım ve nefi kamildir huşuşan dag her mizaca nafidir gerek madde olsun gerek olmasun ve ateş ile olan dag otlar ve yakıcı şeyler ile yakmaktan yegdir ve her ne kanda ateş degse ol maħalli yakub gayra tecavüz etmez ol eclden çürümüş ve fasid olmuş etler ki âkile ve hõre ve yinür baş didikleri yaraların ibtidasında dağlarlar (TEN, 104a/14-19).

Ateşin mizacı dördüncü derecenin sonunda gayet har ve yabisdir. O, bu özelliğinden dolayı müzmin hastalıklara faydalıdır. Özellikle dağ yapma her mizaç için faydalıdır. Ateş ile olan dağlama, yakıcı şeyler ile yakmaktan daha iyidir. Dağlama her hastalığın yayılmasını önleyecek etki yapar. Bu nedenle çürümüş ve kokmuş, bütünlüğü bozulmuş etlerin dağlanması iyidir. Özel-

likle hore, âkile ve yinür baş denilen kanserin başlangıcında olan yaralı etler dağlanmalıdır .

5.2.8. Diğer Tedaviler

el-faşl (...) maraz-ı seretanı beyan ider bu dahı bir berk veremdir çok köki olur sevdanın ihtirakından haşıl olur alameti oldur ki evvel ekhelden faşd ideler ve çok çok ishal itdürel ve maḥbūḥ eftimun ile amma sevdayı hareket itdüren gıdalardan hazer ideler badıncan ve şıgır eti ve keçi eti ve galiz gıdalardan hazer ideler ve münasib olan zımadlar ile ve tılalalar ile tedbir ideler şıfa bula te ala (TEN, 24a/9-13).

Sevda hıltının yanmasından oluşan seretan için kolun iç tarafındaki ana damardan (ekhel) kan alınmalıdır. Yine kişinin ishal ettirilmesi gerekir. Pişirilmiş eftimun (bağboğan otu) ile bu yapabilirler. Ancak sevdayı harekete geçiren ve artıran gıdalardan uzak durulmalıdır. Patlıcan, sığır ve keçi eti yenilmemeli, kötü gıdalardan da sakınılmalıdır. Karışım sürülmüş sargılar ve özel merhemlerle de tedavi yapılabilir.

Sonuç

Bu çalışmada ulaşılan sonuçlar şöyledir:

İncelenen metinlerde kanserin, sevda hıltının yanmasından kaynaklandığına yönelik bir açıklama bulunmaktadır. Sevda hıltı, dört hılttan biridir ve soğuk ve kuru özelliğe sahiptir. Yine kanserin (özellikle seretanın) tuzdan da kaynaklandığı belirtilmiştir. Seretanın kökünün olduğu da vurgulanmıştır.

Metinlerde kanserin, seretan, âkile, ganzarniya, hora, yinür baş, âkile çıbanları sözcükleriyle ifade edildiği görülmüştür. Seretan, sert ve sağlam bir şişlik olarak betimlenmiştir. Yine seretan, genellikle avratların memesinde olan şişlik şeklinde de açıklanmıştır. Ganzarniya, âkilenin türü olarak ifade edilmiştir. Âkile, hora ve yinür baş da iyileşmeyen ve genişleyen yara olarak geçer. Âkile, ağız, burun ve diş diplerinde de olabilir. Bu ifadelerin geçtiği yerde de çıban, yaramaz yara, yara, müteaffin olmuş yaramaz ve habis yara, kuruh-ı habise, ağızda olan yaralar, çürümüş et gibi hastalık ve belirtilerin de sık sık yer aldığı görülmüştür. Kansere ilgili ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla onun türü gözle görülebilen özellik sergiler ve vücudun dış kısmında yer alır. İçteki kanser türleriyle ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır.

Kanserin tedavisinde farklı yöntemlerin uygulandığı görülmüştür. Tedavide ekhel damarından (kolun iç tarafındaki ana damar) kan alınmalı, hasta çokça ishal ettirilmelidir (pişirilmiş bağboğan otu ile). Beslenmede de sevda özelliği içeren yiyeceklerle birlikte sevdayı harekete geçirecek yiyecekler tü-

ketilmemelidir. Bu doğrultuda patlıcan, sığır ve keçi eti yenilmemeli, galiz gıdalardan uzak durulmalıdır. Galiz yani kaba ve sert olarak vurgulanan ilaçların ne olduğu açıklanmamıştır.

Kanser tedavisinde dağlama da önemlidir. Özellikle yaralı ve çürümüş etleri olan kanser türlerinde dağlamanın çok faydalı olduğu vurgulanmıştır. Metne göre dağlama kanserin başlangıcında faydalıdır. Karışım sürülmüş sargılar ve özel merhemlerle de tedavi uygulamaları yapılabilir.

Metinlerde asit, şeker, taş yanında bitkisel, hayvansal, madensel ürünlerle yapılan tedaviler de anlatılmıştır:

Demü'l-ahaveyn (kardeşkanı ağacı), hilaf (söğüt) ve kara harbak (kara çöpleme) bitkisel tedavilerdir. Demü'l-ahaveynin dövülmüşününün (ama çiğ mi belli değil) gül kurusu ile ekilmiş; söğüt dallarının yakılmışının külü; kara harbakla hazırlanmış karışım, tedavide kullanılan bitkisel ilaçlardır.

Zerarih (kuduz böceği, bambıl), tedavide kullanılan hayvandır. O, seretan şişliğine bağlanmalıdır.

Tuz ruhu, tedavide kullanılan bir asittir ve onun kanserli yaraya sürülmesi gerekir.

Sükker-i zuhal (zencefil şekeri), şekerli bir karışımdır ve kanser tedavisinde etkilidir. Ancak nasıl kullanılacağı ifade edilmemiştir. Yenilerek veya içilerek kullanılacağı düşünülmektedir.

Hacerü'l-cürha (kan veya yara taşı), tedavide kullanılan taşlardandır. O, tıla edilerek (sürülecek veya sürünülecek sıvı veya merhem) yani sürülerek kullanılmalıdır.

Abar (yanmış kurşun), antimun şekeri (antimun şekeri), nuhas (bakır), üsrüb (kurşun), zac (demir sülfat, çinko) kanser tedavisinde kullanılan maddelerdir. Abarın tedavide iyi geldiği belirtilmiş, ama nasıl kullanılacağına dair bir bilgi verilmemiştir. Antimun sükkerinin yağı çıkarılmalı ve üç dört damlaya kadar içilmelidir. Nuhasın yağı kullanılmalıdır. Ancak bu yağın nasıl kullanılacağı belirtilmemiştir. Sürülerek kullanılacağı tahmin edilmektedir. Üsrübün yağı, sürülerek kullanılmalıdır. Zacın yenilmesinin sağlığa zararlı olduğu vurgulanmıştır. Ağızda, burunda ve diş diplerindeki âkilelerde kullanılabileceği belirtilmiştir. Ancak nasıl kullanılacağı dile getirilmemiştir. Onlara ya sürülerek ya da gargarayla kullanılması gerekir.

Tedavilerde demü'l-ahaveyn âkile çıbanları için; hilaf, seretan ve âkile için, kara harbak, ganzarniya, âkile ve seretan için; zerarih, seretan için; tuz ruhu seretan ve âkile için; sükker-i zuhal, seretan, ganzarniya ve âkile için kulla-

nılmalıdır. Yine hacerü'l-cürhanın, abarın, seretan için; antimun sükkerinin, âkile ve seretan için; nuhasın âkile için; üsrüb yağının, âkile, meme seretanı, ganzarniya için kullanılacağı belirtilmiştir. Zac, ağızda, burunda ve diş diplerindeki âkilelerde kullanılmalıdır. Dağlama, kan aldırma, pişirilmiş eftimunla ishal yapma, sargı ve merhem uygulamaları tüm kanser türleri için genel tedaviler olarak verilmiştir.

Günümüzde geleneksel tıbbı yönelişler, doğal yollarla tedaviler gittikçe artmaktadır. Geçmiş dönemlerde yazılan eserlerde yer alan tıbbi bilgiler de tecrübe edildiği ve birikimi aktardığı için bu anlamda oldukça itibar görmektedir. Bunların doğrudan kullanılmasında temkinli olunması gerekir. Ancak bu eserlerde yer alan tecrübeye ve somut tedaviye yönelik verilerin ortaya çıkarılıp bilimsel olarak incelenmesiyle onların faydalı olup olmadığı laboratuvar ortamlarında kanıtlanabilir. Bunun dışında bu bilgiler ve uygulamalar yeni tedavi yollarının geliştirilmesine de katkı sağlayabilir. Çalışmadaki verilerin bu konuya merak uyandırması ve bu anlamda disiplinler arası araştırmalara konu olması umulmaktadır.

Ele alınan bu Türkçe tıbbi metinlerde, kanser hastalıklarının en azından gözle görülebilen türlerinin teşhis ve tedavi edildiği belirlenmiştir. Kanser hastalığı ve tarihçesi açısından da bu bilgilerin değerli olduğu ve tıp tarihçileri tarafından da Türk, İslam ve dünya tıbbı açısından ayrıca değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Aksaraylı, Zeynep Atiye (2013). *Bir 19. yy. (H. 1257) Metni Olan Ma Hazar'ın Dil İncelemesi (İmlâ, Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi Özellikleri İncelemesi-Metin)*. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa.
- Argunşah, Mustafa (2009). Edviye-i Müfrede'nin Neşri Üzerine Düşünceler. *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*: 185-196.
- Arslan Sarman, Meryem (2016). Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Davud Fi't-Tıbb'da Geçen Tıbb-ı Nebevi Unsurları. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 22: 49-70.
- Arslan Sarman, Meryem (2017). Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Davud Fi İlmi't-Tıbb'da Geçen Ay İsimleri, *CAHIJ*, 5(8): 206-218.
- Arslan, Meryem (2019). *Muhammed bin Mustafa El-Gûrânî Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Davud Fi İlmi't-Tıbb (Metin-Tematik Dizin-Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arslan, Meryem (2020). Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî'nin Hayatı, Eserleri Ve Bazı Üslup Özellikleri, *CAHIJ*, 15: 226-233.
- Bayat, Ali Haydar (2010). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.
- Bayat, Ali Haydar (2005). *Kitabü'l-Müntehab fi't-Tıbb (823-1420)*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.
- Canpolat, Mustafa-Zafer Önler (2007). *Edviye-i Müfrede*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dinar, Talat (2013). *Müderriş Hasan Efendi'nin Gayetü'l-Müntehab Fi Tedbiri'l-Merza'sı (Hastalıkların Tedavisinde En Son Nokta) (İnceleme-Metin-Dizinler)*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Denizli.
- Doğan, Şaban (2010). Eski Oğuz Türkçesinde Tıp Dilinin Oluşumu ve Özellikleri. *Turkish Studies*, 5/1: 313-373.
- Doğan, Şaban (2013). Anadolu Türk Tıbbında Bahnameler ve Musa Bin Mesud'un Bahname Tercümesi. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Semih TEZCAN'a Armağan*, 13(13): 123-138.
- Erdağı, Binnur (2001). Anadolu'da Yazılmış İlk Türkçe Tıp Kitabı. *Türkbilgi*, 2: 46-54.
- Erdemir, Ayşegül Demirhan (1989). Ahlat-ı Erbaa. *TDAV* 2: 24.
- Gürlek, Mehmet (2011). *İbrahim Bin Abdullah'ın Cerrâh-nâme (Alâ'im-i Cerrâhîn) Adlı Eseri (Giriş-Metin-Sözlük)*. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Gürlek, Mehmet, (2011a), Alâ'im-i Cerrâhîn'de Geçen Bitki Adları Üzerine. *Adyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(7): 123-145.

- Güven, Meriç (2005). *Abdulvehbâb Bin Yusuf'un Müntahab-ı Fi't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli.
- Hatiboğlu, Vecihe, (1956). *Cerrahiye-i Haniyye*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin-Şeşen, Ramazan vd. (2008). *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi 1*, İstanbul: IRCİCA Yayınları.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Dracaena_draco
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/S%C3%B6%C4%9F%C3%BC>
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Zencefil>
- <https://www.degerlidogaltas.com/kan-tasi-sifa-ozellikleri-ve-faydalari/>
- <https://www.dogadanderman.com/makaleler/kara-copleme-otu.html>
- <https://sozluk.gov.tr/>
- http://tr.wikipedia.org/wiki/Humoral_Patoloji_Teorisi
- Korkmaz, Zeynep (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karlıağa, H. Bekir (1991). Anasır-ı Erbaa. *TDAV* 3: 149-151.
- Kurt, Ümit Emrah, (2012). *Hekim Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun Cerrahiyetü'l-Haniyye Adlı Eserinde Yer Alan Cerrahi Aletlerin Tanımlanması, Çizimi, Sınıflanması ve Karşılaştırılması*. İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Levend, Ağâh Sırrı (1949). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Önler, Zafer (1990). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ I Giriş- Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Önler, Zafer (1998). XIV-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili Ve Söz Varlığı. *Kebikeç*, 6: 157-168.
- Önler, Zafer (1999). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ II Sözlük*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Önler, Zafer (2015). İshak bin Murad ve Edviye-i Müfrede Adlı Eseri. *Türk Tarihinde İz Bırakan Bolulular Çalıştayı, Abant Gznet Baysal Üniversitesi, 21-22 Ağustos*: 1-9.
- Önler, Zafer,(2017). Cerrahiyetü'l-Haniyye'deki Tıp Terimleri Üzerine. *Uluslararası Amasya Sempozyumu, 4-7 Ekim 2017*: 1317-1327.
- Sertkaya, Osman Fikri (1997). Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış. *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7 Eylül 1989, (Hazırlayan: Azize Aktaş Yaşa- Sevay Okay Atılğan)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 349-359.

- Süveren, Kenan (1987). *Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun Mücerrebname Eserinin Tıp ve Bilim Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Telli, Burak (2017). *Kenzü's-Sıhbatü'l-Ebdâniyye Eser-i Mürcid-i Osmaniyye (İnceleme-Metin-Gramatikal Dizin-Tıpkıbasım)*. Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Adıyaman.
- Tokat, Feyza (2012). *Tuhfetü'l- Erîbi'n- Nâfia Li'r-Rûhânî Ve't-Tabîb*. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli.
- Tokat, Feyza-Uygur-Ceyhun Vedat (2012a). Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Tuhfetü'l- Erîbi'n-Nâfia Li'r-Rûhânî Ve't-Tabîb'i. *Turkish Studies*, 7(3): 2445-2454.
- Tokat, Feyza-Uygur, Ceyhun Vedat (2013). Tuhfetü'l-Erîbi'n- Nâfia Li'r-Rûhânî Ve't-Tabîb'inn Ses, Şekil Ve İmlâ Özellikleri İle Söz Varlığı. *Turkish Studies*, 8(1): 2605-2615.
- Uzel, İlder (1999). Osmanlı-Türk tıbbı, Osmanlı, Bilim, 8, *Yeni Türkiye Yayınları*, (Editör: Güler Eren, Bilim Editörleri: Kemal Çiçek, Cem Oğuz), Ankara: 485- 489.
- Uzel, İlder-Süveren, Kenan (2000). Mücerrebname (İlk Türkçe Deneysel Tıp Eseri-1468). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Yıldız, Yasemin (2016). *Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytâr (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin) Birinci Cilt*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- Yıldız, Semra Canan (2019). Eski Anadolu Türkçesi İle Yazılmış Tıp Eserleri Ve Bu Eserler Üzerine Yapılan Çalışmalar. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(17): 416-436.

Ek: Tedavide Kullanılan Bazı Ögelerle İlgili GörSELLER

demü'l-ahaveyn: Kardeşkamı ağacı, ejderha kamı ağacı (*Dracaena draco*).

hılaf: Söğüt ağacı (*Salix*)

Hacerl-crha: kan taşı.

Antimun

Zencefil

zerariş: Kuduz böcekleri, bambıl böceği.

kara harbak: kara çöpleme.

Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmüt't-Tıbb'da Kanser ve Bitkisel ve Hayvansal Tedavi Yolları ile İlgili Öneriler

Nevzat Topal¹

Özet

Bu çalışmada Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmüt't-Tıbb'da (KTDT) geçen kanser hastalığı ve bu hastalığın iyileştirilmesine yönelik önerilen tedavi yöntemlerine yer verilmiştir. Bu eser, Dâvûd-ı Antakî'nin meşhur tıp kitabının, 17. yüzyıl Türkçesine çevrilmiş hâlidir. Ancak çeviride Antakî'nin anlamı akıl sahiplerine notlar, bilinmeyenler ve tuhaflıkların derlenmesi olan eseri Tezkiretü Uli'l-Elbâb ve'l-Câmiü li'l-Acebi'l-Ucâb'ın yalnızca üçüncü bölümünün çevirisini içerir. Eserin üçüncü bölümünde, tedavi amaçlı kullanılacak ilaçlar, yiyecekler, hayvansal ürünler, madenler Arap alfabesi sırasıyla verilmiş ve açıklanmıştır. Eserde ilaçlar, onların özellikleri, onların yerine kullanılacak denklikleri, onlardan yapılacak karışımlar ve onların kullanım şekilleri, ilgili ilaçlarla ilgili uyarılar ve önlemler tanıtılır. Bu açıdan eser, tıp yanında eczacılık özelliği de yoğun bir nitelik göstermektedir. Ancak tüm tıp metinleri gibi eserin tıp dışındaki konuları da içerdiği ve bunların ele alındığı da görülmektedir.

İlgili metinde yapılan taramada, günümüzün önemli sağlık sorunlarından biri olan kansere yönelik verilerin de bulunduğu fark edilmiştir. Bununla ilgili açıklama ve tedavilerin betimlenmesinin dünya tıp tarihi başta olmak üzere Türk tıp tarihine de katkı sağlayacağı düşünüldüğü için ele alınması gerektiği düşünülmüştür. Ulaşılan veriler, tıp alanından hekimler, kimyacılar, biyologlar ve eczacılar tarafından ayrıca değerlendirilmeye muhtaçtır. Bu yüzden burada verilecek olan kanser tedavileri, bir tedavi önerisi olma amacını katıyen gütmemektedir. Yalnızca 16. yüzyılda Osmanlı sınırları içerisinde yaşamış ve eserini yazmış bir hekimin bilgi birikiminden kanser ile ilgili öneriler betimlenmeye çalışılmıştır. İleride tıp ilmiyle uğraşanlar tarafından ele alınıp günümüz için korkulan ve ölümcül olan bir hastalığın tedavisine katkılarının bulunup bulunmayacağını incelemesi elbette ki çalışmanın verilerinin pozitif bilimlere katkı sağlaması adına ümit edilmektedir.

1 Prof. Dr. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, nevzattopal@ohu.edu.tr, Orcid: 0000-0003-4396-657

İnsanlığa ait birçok konuda olduğu gibi gelişme ve değişimler hep o zamana kadar gelen birikimlerin devamında yapılmaktadır. Tıp da insanlığı ilgilendiren en önemli konulardan biri olarak birikimlerin önemli ve gerekli olduğu alanlardandır. Ondaki gelişmeler çeviri, sözlü ve yazılı aktarma, uygulama gibi yollarla bütün insanlığa ulaşmaktadır. Bunların farklı tecrübe ve yeni bilgilerle işlenmesi, sentezi yeni tedavi yollarının yeni teşhislerin doğmasını sağlar. Bu bilgiler ışığında geçmişteki tıbbi deneyimlerin ele alınması yeni bilgilere ulaşılmasını da sağlayabilir. Bu çalışma da uygulamalı ve laboratuvar incelemesi olmadan betimleme amacı gütsen de böyle bir bilgi için veri sağlama olanağı sunmak, konuya dikkat çekmek için hazırlanmıştır. Konu da çağın korkulan, öldürücü ve tedavisi ağırlı, masraflı ve uzun olan hastalığı kanser olarak seçilmiştir. Seçilen konu ile ilgili elde edilen verilerin bu hastalığın tarihçesine, belki de tedavisine bir katkı sunabileceği düşünülmüştür. Eserde yer alan ve anlamı kanser olan ekle ve seretan sözcükleri taranarak bu hastalıkların bitkisel ve hayvansal ürünlerle tedavisi betimlenmiştir.

Giriş

Bu çalışmada Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fi İlmüt't-Tıbb'da (KTDT) geçen kanser hastalığı ve bu hastalığın iyileştirilmesine yönelik önerilen tedavi yöntemlerine yer verilmiştir. Bu eser, Dâvûd-ı Antakî'nin meşhur tıp kitabının, 17. yüzyıl Türkçesine çevrilmiş hâlidir. Ancak çeviride Antakî'nin anlamı akıl sahiplerine notlar, bilinmeyenler ve tuhafıkların derlenmesi olan eseri Tezkiretü Uli'l-Elbâb ve'l-Câmiü li'l-Acebî'l-Ucâb'ın yalnızca üçüncü bölümünün çevirisini içerir. Eserin üçüncü bölümünde, tedavi amaçlı kullanılacak ilaçlar, yiyecekler, hayvansal ürünler, madenler Arap alfabesi sırasıyla verilmiş ve açıklanmıştır. Eserde ilaçlar, onların özellikleri, onların yerine kullanılacak denklileri, onlardan yapılacak karışımlar ve onların kullanım şekilleri, ilgili ilaçlarla ilgili uyarılar ve önlemler tanıtılır. Bu açıdan eser, tıp yanında eczacılık özelliği de yoğun bir nitelik göstermektedir. Ancak tüm tıp metinleri gibi eserin tıp dışındaki konuları da içerdiği ve bunların ele alındığı da görülmektedir. Bu eserle ilgili hem tıpla ilgili hususlar hem de diğer konular müstakil olarak veya bir konunun bir parçası olarak incelenmiştir. Bu eser Arslan, 2019'da müstakil olarak ele alınmış ve kitaplaştırılmıştır. Bu eser yazarın doktora tezinin kitap hâline dönüştürülmüş şeklidir. Çalışma için veriler de bu kitaptan derlenmiştir. Diğer çalışmaların bir kısmı için bk. Arslan Sarman, 2016, Arslan Sarman 2017, Arslan, 2019a, Arslan 2020, Arslan, 2021.

İlgili metinde yapılan taramada, günümüzün önemli sağlık sorunlarından biri olan kansere yönelik verilerin de bulunduğu fark edilmiştir. Bununla ilgili açıklama ve tedavilerin betimlenmesinin dünya tıp tarihi başta olmak üzere Türk tıp tarihine de katkı sağlayacağı düşünüldüğü için ele alınması gerektiği

düşünülmüştür. Ulaşılan veriler, tıp alanından hekimler, kimyacılar, biyologlar ve eczacılar tarafından ayrıca değerlendirilmeye muhtaçtır. Bu yüzden burada verilecek olan kanser tedavileri, bir tedavi önerisi olma amacını katıyen gütmemektedir. Yalnızca 16. yüzyılda Osmanlı sınırları içerisinde yaşamış ve eserini yazmış bir hekimin bilgi birikiminden kanser ile ilgili öneriler betimlenmeye çalışılmıştır. İleride tıp ilmiyle uğraşanlar tarafından ele alınıp günümüz için korkulan ve ölümcül olan bir hastalığın tedavisine katkılarının bulunup bulunmayacağını incelenmesi elbette ki çalışmanın verilerinin pozitif bilimlere katkı sağlaması adına ümit edilmektedir. Bunun yapılabilmesi için temel olarak bu metinlerin Arap harflerinden Latin harflerine aktarılması, sözcüklerinin belirlenmesiyle olabilecektir. Böyle bir disiplinler arası aşama için tarih ve dil alanında araştırma yapanların da araştırmalarına ihtiyaç bulunmaktadır. Denilebilir ki çalışma böyle kapsamlı bir boyutu da hesaba katarak çalışılmak istenmiştir. Yapılan alan yazını taramalarında geleneksel Türkçe tıp metinlerinin kanser açısından ele alınmadığı görülmüştür. Eser de bu konuya bir başlangıç yapmak ve tıp metinlerini bu açıdan ele almaya bir bakış açısı sunmak için hazırlanmak istenmiştir. Çalışma ilgili çeviri eser, kanser ve kanserin bitkisel ve hayvansal tedavi önerileri ile sınırlandırılmıştır. Çalışmadaki temel problem ve soru tıp metinlerinde kanser tedavisi var mıdır, düşüncesidir. Metinlerdeki kanser kavramı, ilgili metinlerin incelenmesi sonucu hazırlanmış dizin sözlüklerinde geçen ve kanser olarak tanımlanan sözcükler kapsamında ele alınmıştır. Bu anlamda, ekle, seretan sözcüklerinin metinde kanser anlamıyla tanımlanabilen sözcükler olduğu belirlenmiştir (Arslan, 2019; Dinar, 2013; Tokat, 2012). Bunlar dışında kötü yara, çürümüş yara, yaramaz yara gibi ifadelerin de kanseri betimleyebilmesi olasılığı bulunmakla birlikte bunların kanser dışındaki yaraları da betimleyebileceği düşüncesi onların çalışmanın dışında tutulması gerektiğini hissettirmiştir. Bu nedenle metin ekle ve seretan açısından taranmıştır. Ancak ileride yapılacak kapsamlı çalışmalarda diğer sözcükler de tıp alanındaki araştırmacılarla karar verilerek ele alınabilir.

Metinde öncelikle orijinal metin, onun yazarı, çeviri metin ve onun mütercimi tanıtılmıştır. İnceleme bölümünde kanser hastalığında kullanılan bitkisel ve hayvansal ilaçlar çeviri metinden alıntılar ve onların çevirisi yaklaşımla ele alınmıştır. Sonuç bölümünde de ulaşılan sonuçlar ifade edilmiş ve öneriler sunulmuştur.

1.Dâvûd-ı Antakî

Kendisi yalnızca çağında değil sonrasında da İslâm âlimlerinin meşhurlarından olmuştur. O ününün önemli bir bölümünü tıp sahasından almaktadır.

Ancak bunun yanında astronomi, matematik, felsefe alanlarında da çalışmaları bulunmaktadır. Hekim, Antakya doğumludur. Bu nedenle Antakî olarak da bilinmektedir. Bunun yanında kendisine adının dışında da çeşitli lakaplar verilmiştir. Gözleri görmediği için Darir, gözleri görmemesine rağmen ileri düzeydeki anlayış ve öğrenme yeteneği bulunması açısından Basir, birçok sahada hayranlık bırakacak şekilde bilgi birikimi bulunmasından dolayı Ucu-betu'd-Dehr (Zamanın Harikası) gibi unvanlarının bulunduğu da kaynaklarda belirtilmiştir. Antakî bilindiği kadarıyla doğuştan görme engellidir ve aynı zamanda kötürümdür. Ondaki öğrenme isteğini gören babası onun bu özelliğini geliştirmek, onun eğitim almasını sağlamak ve oğlunu toplumla kaynaştırmak için onu her gün okula götürecek bir yardımcı bulmuştur. Bu yardımcı Dâvûd'u, Habîbü'n-Neccar'ın çevresinde bulunan, âlimlerin, gezginlerin konakladığı yerlere götürmüştür. Dâvûd orada İranlı âlim Şeyh Muhammed Şerîf'ten dersler almıştır. Şeyh Muhammed onun yalnızca eğitimiyle uğraşmamış, kendisine özel bir tedavi yöntemiyle onun yürümesini de sağlamıştır. Eve döndüğünde babası sevinçten ağlamıştır. Bunlar, kendisinin anılarından öğrenilmektedir. Şeyh Muhammed onun tıbbı olan ilgisini artırmış, mantık, fizik dersleri almasını sağlamış ve Yunanca öğrenmesine öncülük etmiştir. Hekim Dâvûd'un eserlerinde kullandığı Yunanca terimlerin kökeninde de onun Yunancaya vakıf olması etkilidir. Böyle bir çocukluktan sonra Antakî Şam, Lübnan, Mısır, Mekke'ye göçler yapmıştır. Bu çalışmanın konusu olan eserini yazmaya da Şam'da başlamıştır. Bu göçlerde de önemli hocalarla tanışmış ve derler almış, fikirler edinmiştir. Mısır'da meşhur Mansurî Bimaristanı'nda önce Bitkiciler Başı olarak görev yapmış, daha sonra hastane başkanlığına atanmıştır. Mekke Şerifi Hasan bin Ebî Numay'ın davetiyle (Miladi 1599) gittiği Mekke'de ikamet ederken vefat etmiştir. Doğum tarihi bilinmeyen hekim (1530-1540 arasında doğmuş olmalıdır.) 1599 yılında vefat etmiştir. Ölüm nedeni, bazılarının göre üzüm yemesinden oluşan ishal bazılarının göreyse zehirlenmedir. Yaşadığı dönemdeki Türkçe kaynaklarda kendisine yer verilmemiştir. Bu üniyle ters düşmektedir. Ancak efsaneleri günümüzde de devam etmektedir. Yine pek çok öğrenci yetiştirmiş ve birçok eser (52 adet) bırakmıştır (detaylı bilgiler için bk. Adivar 1977; Arslan, 2019; Erdemir 1994: 26; Nazik, 2015).

2. Tezkiretü Uli'l-Elbâb ve'l-Câmiü li'l-Acebi'l-Ucâb

Dâvûd-ı Antakî'nin 50'nin üzerinde eseri tespit edilmiştir. Bu eserlerinin en ünlüsü Tezkire-i Dâvûd olarak bilinen Tezkiretü Uli'l-Elbâb ve'l-Câmiü li'l-Acebi'l-Ucâb'dır (Mevaldî 2009: 19). Kitabın adı, akıllı kişilere notlar, bilinmeyenlerin öğretimi ve tuhaf bilgilerin toplanmış hâli şeklinde tanımlanabilir. Eser öneminden dolayı Hicri 1254-1324 yıllarını kapsayan dö-

nemlerde Mısır'da yedi defa basılmıştır (Erdemir, 1994). Eser 2 iki cüzden (ciltten) oluşmaktadır. İkinci cüzde Dördüncü Bölüm'ün (Bābü'r-Rābi) yer aldığına yönelik not bulunur. Türkiye'de de eserin hem birinci hem de ikinci ciltlerinin nüshaları bulunmaktadır. Bu sayı yaklaşık 200'dür.

Eserde İslâmi dönem eserlerindeki yöntem esas alınarak yazılmıştır. Buna göre eser, besmele ve duayla başlar. Bölümlere geçilmeden önce giriş mahiyetinde Muḳaddime vardır. Bu başlık altında bilimlerin, konuların tasnifi açıklanmıştır. Daha sonra sırasıyla Birinci Bölüm (Bābü'l-Evvel), İkinci Bölüm (Bābü's-Sāni), Üçüncü Bölüm (Bābü's-Sālis) ve Dördüncü Bölüm (Bābü'r-Rābi) gelir. Bu bölümlerde de tıbbın temel konuları; eczacılık maddelerinin tespitleri, açıklamaları ve bileşenleri; başlıca ilaçların hazırlanmaları ve kullanıldıkları yerler; hastalıkların tespit ve teşhisleri ile bunlarda kullanılacak ilaçlara yer verilmiştir. Eser Hâtıme ile bitirilmektedir. Sonuç kısmı olan bu bölümünde de tıp konusundaki bazı “garip hadiselerle latife ve nükteler” üzerinde durulmuştur (Erdemir 1994: 26). Türkçeye esas itibarıyla yalnızca birinci ciltte yer alan üçüncü bölüm çevrilmiştir (Arslan, 2019: 13).

3. Muhammed bin Mustafa El-Gûrânî

Tezkirelerde, etıbbalarda, Arap kaynaklarında onunla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Mütercimim adının Anadolu'da yazılan tezkirelerde ve Osmanlı Müellifleri eserinde de geçmemesi, onun İstanbul'da veya Anadolu'nun büyük ve önemli şehirlerinde yaşamadığını akla getirmektedir. Çünkü Adıvar'ın ifade ettiğine göre tezkireler ve ulema tercüme-i hâlleri, bir yazarın Osmanlı İmparatorluğu hudutları dâhilinde yaşamış olmasına değil, İstanbul'da veyahut Anadolu'nun büyük şehirlerinde yaşamış ve çalışmış olmasına bakmaktadır (1977: 455). Hakkında bilinenler çevirdiği eserinin girişindeki bilgilerle sınırlıdır. Bu bilgilere göre kendisi 1640 yılında Mısır'dadır ve kimya ile ilgili eserleri vardır. Ancak bu eserlerine de ulaşılamamıştır. Mısır'a adından anlaşıldığı kadarıyla Gûrân'dan gelmiştir. Ancak Gûrân'ın da yeri konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Türkçe büyük ihtimalle ana dilidir. Arapçayı da içerisinde özel terimlerin bulunduğu tıp metnini çevirebilecek düzeyde bilmektedir. Arapçayı nerede, nasıl öğrendiği de bilinmezler arasındadır. Mısır'da Divân Kâtibi Olan Ahmed Efendi Hazretlerinin himayesinde gibi görünmektedir (Arslan, 2019: 13; Arslan, 2020: 231-233)

4. Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fi İlmü't-Ṭıbb

Dâvûd-ı Antâkî'nin Tezkiretü Uli'l-Elbâb ve'l-Câmiü li'l-Acebi'l-Ucâb adlı ünlü Arapça eserinin Üçüncü Bölümünün (3.bâbı) çevirisidir. El-Gûrânî, eserinde diğer bölümleri neden çevirmediğiyle ilgili bilgilere de yer vermiştir.

Buna göre o, diğer bölümleri tıp bilimiyle ilgili zaruri bilgiler içermediğini düşünerek çevirmemiştir. Bunun bir nedeninin de Arapça orijinal eserin hacimli olmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

Eser, İslamî dönemde yazılmış diğer eserler gibi besmele, hamd ve Hz. Muhammet, ailesi ve ashabına salat ve selam ile başlamaktadır. Eserde Sonra Sultan İbrahim Han, veziri Kemankeş Mustafa Paşa, Kemankeş Mustafa Paşa'nın Mısır'da Divan Kâtibi olan Ahmet Efendi övülmüştür. Bunlardan sonra mütercim kendisinin kimya sahasında çalışmaları olduğunu belirtmiştir. Eser, Ahmet Efendi'nin isteğiyle Miladi 1640 yılında görevlendirildikten sonra çevrilmeye başlanmış ve Rebiüssani'nin 28. günü olan Cuma'nın sabahında, peygamberin hicretinin 1052. yılında (miladi 26 Temmuz 1642) tamamlanmıştır. Buna göre eser yaklaşık 2 yılda çevrilmiştir. Çeviride mütercimin, metnin özelliğini bozmayacak şekilde eklemeler yaptığı da belirlenmiştir. Eser Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu 366 numarada kayıtlıdır (Arslan, 2019: 13; Arslan, 2020: 231-233).

5. İnceleme: Kanser Hastalığı ve Tedavileri

5.1. Bitkisel Tedaviler

5.1.1. Afs: Mazı ağacı ve meyvesi (Thuja).

Afs: Bir cebeli ağacdır, ballûta qarib olur (...). Şişleri hallider ve kanı ve ishâli habsider ve rahmiñ maqadın ve sayir marazların işlâh ider ve yaraları kurudur ve nemle ve ekleniñ vesuin menider içmek ile huşüşâ eger sirke yâ şarâb ile bişürseler (KTDT, 240b/7-12).

Hekim Dâvûd afs bitkisinin yani mazının etkilerini anlatırken eklenin genişlemesini giderdiğini belirtmiştir. Ancak onun bu etkisinin görülebilmesi için mazının meyvesinin sirke veya şarapla pişirilmesi gerekmektedir. Hekim, pişirilen meyvenin içilerek kullanılacağını belirtmiştir.

5.1.2. Ballut: Pırnal meşesi (Quarcus ilex).

Ballût: (...) Ve ağacınıñ küli dişleri beyâz ider ve ekleyi menider (KTDT, 54b/5-13).

Pırnal meşesinin (palamut ağacı) külü, Dâvûd'a göre ekleyi giderir. Bu ağacın külünün aynı zamanda dişlerin beyazlatılmasında kullanılması, eklenin de ağızda olduğunu akla getirmektedir.

5.1.3. Bazerenbuye: Oğul otu, melisa (Melissa officinalis).

Bâzerenbûye (...) Ol, bir ottır. Kendisi yeşil, laţif yabrakları vardır, çiçeği kızıla mâyildir. Bahârda ve şayfda bulunur. Ve nâfidir yılan ıştırmasına ve evrâ-

ma ve ekleye sürmekle ve yine *ķurūh-ı mideye ve fevaķa ve sedede ve dimāģa nāfidir* (KTDT, 35b/5-36a/4).

Oģul otu sürülerek eklenin iyileşmesine iyi gelmektedir. Onun sürülen şekli, çiğ hâlinde olmalıdır. Çünkü bu husus ayrıca belirtilmemiştir.

5.1.4.Berdi: Nil sahillerinde biten ve eski zamanlarda işlenerek kâğıt gibi kullanılan bir çeşit saz, hasır otu (*Cyperus papyrus*).

Berdi: Arabca ĥuffā ve bābir daģı dirler. Ol, bir ottır. (...) Ve anıñ aşlını çegneseler rāyiģa-i keriheyi zāyil ider ve ekleyi menider ve şişleri taħlil ider sürmekle. Ve aģşāya muzırdır. Bal anıñ muşliħidir (KTDT, 40a/11-19).

Arapça *ħuffa* veya *babir* olarak adlandırılan hasır otu, sürülerek kullanılnca ekleleri de iyileştirebileceği ifade edilmiştir.

5.1.5.Bertaniki: Kuzukulaģıgillerden bir bitki, labada (*Rumex britanica*).

Bertāniķi: Yabraķları küçük ve çiçeģi kızıla māyildir. (...). Mücerrebirdir. Ķurūħlarıñ etin ĥaynadır ve ekleyi ĥabs itmekde ve şişleri ĥallider ve āsāri şāfi ider ve içmekle (...) (KTDT, 40a/20-40b/2).

Yaprakları küçük ve çiçeği kırmızıya yakın olan labada cinsi, yaraları iyileştirmede ve eklenin genişlemesini durdurmakta denenmiş bir ilaçtır. Bu bitkinin sözü edilen etkileri göstermesi için içilerek kullanılması gerekir.

5.1.6.Cezer: Havuç (*Daucus*).

Cezer: Meşhūrdır Ve anıñ aşlı ekleyi ve nār-ı Fārisi'[yi] menider egerçi yanmış ise de (KTDT, 80b/20-81a/17-18).

Havuç da genişleyen ve iyileşmeyen yaraların tedavisinde kullanılmaktadır. Ekle tedavisinde onun kökü kullanılmaktadır. Kökün nasıl kullanılacağı belirtilmemiştir.

5.1.7.Cümmezy: Firavuninciri, Hint inciri (*Ficus sycomorus*).

Cümmezy: Yūnānca saķmūz. Ve manāsi kızıl incir. Ve berri incir daģı tesmiye olunur. Ol, bir azim ağacdır. Budakları çoķdır. Kızıl tūt ağacına beñzer. Ve yabraķları tūt ağacınıñ yabraķlarından incerek ve şarurekdir. (...)Ve ĥār olan vilayetlerde ve ĥumlu yerlerde, Mışır ve Ķazze gibi yirlerde olur. (...) Ve ağacınıñ küli yaraları ve ekleyi ve nār-ı Fārisi'[yi] menider serpmek ile (KTDT, 83b/19-21-84a/10).

Firavuninciri, Hint inciri olarak da adlandırılan cümmezy, Yunancada sakmuz olarak ifade edilmektedir. Anlamı kızıl incir demektir. Berri incir de denilen cümmezy, büyük, budaklı ve dut yapraklarına göre daha ince ve daha

sarı yaprakları bulunan bir ağaçtır. Sıcak ve kumlu yerlerde yetişir. Mısır ve Gazze'de çoktur. Bu meyvenin ağacının külü tüm yaraları olduğu gibi ekleyi de iyileştirmektedir. Ancak bu kül, serpilerek kullanılmalıdır.

5.1.8.Esl: Ilgın (*Tamariscus orientalis*)

Esl: Irāk ehli ibhül dirler. Ve Mısır ehli azbe ve Türkce yalgun ağacı dirler. (...) Ve eger şuda mâzûc ve nâr ile pişirseler jive hubübınıñ yerin tutar yaralar da ve nâr-ı Fârisi marazında ve ekle marazında (KTDT, 5a/9-13).

Irak Arapçasında ibhül, Mısır'da azbe olarak adlandırılan esl bitkisi, Türkçede de ılgın olarak adlandırılmaktadır. Onun suda nar ile pişirilmesi, civa tanesinin yerini tutar ve frengi hastalığında ve kanser hastalığında kullanılmaktadır. Bu kullanımın şekli belirtilmemiştir. Muhtemelen yenilerek tüketilmektedir.

5.1.9.Ermalîk: Abanozillerden bir bitki (*Symplocos racemosa*).

Ermalîk: Bir ottır. Yemen dağlarında bir arşun miqdârı uzanur. Ve gök çiçekleri var ve yemişi olmaz. Ve müstamel olan kabuğudur. Eyüsi şaruya mâyildir.(...) İçmek ve sürmek ile ekle marazların ve mefâşil marazların ve diş ağrısının menider ve dırnaqları şâfi ider ve fazalâtı çıkarur, süten gayrı ve buhâr-ı kerihayı kaç ider lâkin baş ağrısının getürür (KTDT, 8b/11-16).

Abanozgillerden bir bitki olan ermalîk, Yemen dağlarında olan ve bir arşun kadar uzanan bir ottur. Gök çiçekler açar, ama meyve vermez. Onun kabuğu tedavi amaçlı kullanılmaktadır. Onun iyisi sarı renkli olanıdır. İçilerek ve sürülerek birçok hastalıkta kullanılmaktadır. Bunlardan biri de ekle yarasıdır.

5.1.10.Havr: Akkavak (*Populus alba*).

Havr: Râ-i mühmele ile bir ağacdır ki hurmâ ağacı kadarınca olur. Ve ağacı ağaçların en latifidir ve söğüt ağacının yaprakları gibidir lâkin andan ince ve uzundur (...) Ve kaçan ki anıñ Rûmi'siniñ tabihinden içseler kuruhı ve ekleyi kurudur (KTDT, 116a/10-17).

Akkavak ağacı olan havr, hurma ağacı büyüklüğünde bir ağaçtır. Bu ağaç, ağaçların en latifidir ve söğüt ağacından bazı farklarla ayrılır. Onun Anadolu'da yetişeninin pişirilmesinden içilmesi, yaralarla birlikte ekleyi de kurutmaktadır.

5.1.11.İncire (Encüre/Encere): Dalağan, ısırğan otu (*Urtica*).

İncire: Karışiñ tohumudur. Ol, bir ottır ki kesirü'l-vücüddür. Yaprakları küçükdür ve çiçeği şarudur, eyüsi huzeyrânda ve temüzda dirilenidir. Ve ol, hâr ve yâbisdir üçüncü derecenin evvelinde. İhlâş-ı gâlızi latif ider ve göğüsü ve sevdâyı ve talağı ve cigeri şâfi ider ve fazalâtı cârî ider ve şehveti tahrik ider ve

kerefsiñ tohumıyla ve eşek südiyle. Mücerrebdır. Ve şışleri taħlıl ider mutlakān ve kanı ve ekleleri ve ħurūhı ve seretānı keser niçe istimāl olunursa (KTDT, 28a/12-17).

Kısaca Tezkire-i Dâvûd olarak bilinen eserde ekle ve seretanın iyileşmesi için incire (encüre/encere) yani ısırgan, dalağan otu kullanılması önerilmiştir. Isırganın, etkileri sayılırken onun ekleleri ve seretanı iyileştirme özellikleri de verilmiştir. Isırgan bu etkileri nasıl kullanılırsa kullanılsın gösterebilecektir: (İncire) *Ve şışleri taħlıl ider mutlakān ve kanı ve ekleleri ve úurÿòı ve seretūÀ-nı keser niçe istièmÀl olunursa (KTDT, 28a/12-17).*

5.1.12. Türmüs: Acı bakla, Mısır baklası (Lupinus termis).

Türmüs: Mışır bāklāsıdır. Ve ol, iki nevèdir. Bustāni ve berri. Ve cemièsi munħuru'l-vasatdır (...) māzeryūn ile ve yine ekleyi ve nār-ı Fārisi'[yi] zāyil ider (KTDT, 63b/8-64a/2).

Mısır baklası, mezeryon bitkisi ile birlikte ekleyi gidermektedir. Ama bunun nasıl kullanılacağı belirtilmemiştir.

5.1.13. Unnap: Hınnap, hünnap, kızıl iğde (Sorbus aucuparia).

Unnāb: Bir marūf āğacdır, irtifāda zeytūna beñzer lākin bu tikenlūdir. (...) Eyüsi pişmişı ve kızılı ve tatlı olanıdır. (...) Ve eger dōğüb ve yayılan yaralara ve ħumreye ve nemleye ve eklelere ekseler bal ile sürdükden soñra anları beri ider (KTDT, 243b/11-19).

Hünnap, kızıl iğde olarak bilinen unnap, bilinen bir ağaçtır. Onun iyisi kızıl ve tatlı olanıdır. Bu bitkinin dōğölüp yayılan yaralara, ekleye bal ile sürülmesi onları iyileştirmektedir. Bu da sürülebilmesi yönüyle bu kanser türünün dışta olduğunu düşündürür.

5.1.14. Zafre: Papatyagillerden bir bitki (Iphiona mucronata).

Zafre: Bir Rūmi ottır. (...) Ufūnātı ve ħuşkerişātı ve ekleyi ve ħırāı ve zāyidātı ve sigilleri zāyil ider ve kanı ħaç ider. Ve dāħile istimāl olunmaya (KTDT, 236a/15-18).

Anadolu'da yetişen bu bitki ekleyi iyileştirmektedir. İçe girecek şekilde kullanılmasın ifadesinden, ekleye dışarıdan kullanıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu da büyük ihtimalle sürülerek kullanımdır. Ancak bu kullanımda da onun pişmişinin mi çiğinin mi kullanıldığı açık değildir.

5.2.Hayvansal Ürünlerle Tedaviler

5.2.1.Bakar: Sığır.

Bakar: Meşhûrdır. Eyüsi zehebisidir, şöıra şarusıdır. (...) ve kemikleriniñ küli ekle marazını menider (KTDT, 52a/2-52b/17).

Sığırın, iyisi altın renkli olanı daha sonra da sarı renkli olanıdır. Onun kemiklerinin külü ekle marazını iyileştirmektedir. Kül, büyük ihtimalle ekilerek kullanılacaktır. Bu da eklenin dışarıda olduğunu akla getirir. Büyük ihtimalle cilt kanseri olmalıdır.

5.2.2.Hamam: Güvercin

Hamâm: (...) Ve anıñ eti sâyir kuşlarıñ etinden eyüdir. (...) Ve anıñ berrisi eltaf ve etyabdır. (...) Ve eger şakk idüb ve bir yire kosalar ağıuyı kendüsine cezb ider ve nâr-ı fârisi harâretin ve ekleyi ke-zâlık (KTDT, 109b/12-110a/3).

Eti, diğer kuşların etinden iyi olan ve yabanisi hoş ve lezzetli olan güvercinin parçalanmış hâli, bir yere konulursa ağıuyı (zehri) kendisine çeker ve ekleye neden olan problemleri de giderir.

5.2.3.İnsan: İnsan.

El-insân: Meşhûrdır. (...).Ve necâseti tâze iken ekle marazını zâyil ider, huşuşâ tuz ile (KTDT, 30a/2-30b/12).

İnsan pisliği tuz ile taze iken eklede kullanılırsa ekleyi iyileştirmektedir. Onun sürülerek kullanılacağı tahmin edilmektedir. Çünkü bununla ilgili bir bilgi paylaşılmamıştır.

5.2.4.Sülühfât: Kaplumbağa.

Ve sülühfâtıñ cemisin kaçan ki yakub kül ideler ve üzerine öşrünce fülful izafe idüb istimâl ideler rebveyi ve selli ve qarfevi zâyil ider. Ve eger şöylece sâde, kurûha ve seretân-ı habise sürseler zâyil ider (KTDT, 192b/12-14).

Kaplumbağanın her çeşidinin yakılıp külünün ve onun öşrünce biberle kullanılması pek çok hastalığa iyi gelmektedir. Ama sade olarak kullanılması da yaraların ve kötü kanserin iyileştirilmesini sağlar. Bunun için sürülerek kullanılması gerekir.

5.2.5.Zibl-i Hindi: Kaplumbağa kemiği.

Zibl-i Hindi: Tosbağımnıñ kemigidir nitekim dimişler. (...). Ve eger şişlere ve seretânlara ve hanâzire kosalar hallider (KTDT, 147b/4-7).

Kaplumbağanın kemiğinin şişlere konulması, kötü huylu çıbanları ve secretanı yumşatma, sertliğini giderme özelliğine sahiptir.

Sonuç

İnsanlığa ait birçok konuda olduğu gibi gelişme ve değişimler hep o zamana kadar gelen birikimlerin devamında yapılmaktadır. Tıp da insanlığı ilgilendiren en önemli konulardan biri olarak birikimlerin önemli ve gerekli olduğu alanlardandır. Ondaki gelişmeler çeviri, sözlü ve yazılı aktarma, uygulama gibi yollarla bütün insanlığa ulaşmaktadır. Bunların farklı tecrübe ve yeni bilgilerle işlenmesi, sentezi yeni tedavi yollarının yeni teşhislerin doğmasını sağlar. Bu bilgiler ışığında geçmişteki tıbbi deneyimlerin ele alınması yeni bilgilere ulaşılmasını da sağlayabilir. Bu çalışma da uygulamalı ve laboratuvar incelemesi olmadan betimleme amacı güttüğü de böyle bir bilgi için veri sağlama olanağı sunmak, konuya dikkat çekmek için hazırlanmıştır. Konu da çağın korkulan, öldürücü ve tedavisi ağırlı, masraflı ve uzun olan hastalığı kanser olarak seçilmiştir. Seçilen konu ile ilgili elde edilen verilerin bu hastalığın tarihçesine, belki de tedavisine bir katkı sunabileceği düşünülmüştür. Geleneksel Türkçe tıbbi metinlerden Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İmû't-Tıbb adlı eserde yer alan ve anlamı kanser olan ekle ve seretan sözcükleri taranarak bu hastalıkların bitkisel ve hayvansal ürünlerle tedavisi betimlenmiştir. Metinden afs (mazı), ballut (pırnal meşesi), bazerenbuye (melisa), berdi (hasırotu), bertaniki (labada), cezer (havuç), cümmezy (firavuninciri), esl (ılgın), ermalik (abanozgillerden bir bitki), havr (akkavak), incire (ısırgan otu), türmüş (acı bakla), unnap (hünnap), zafre (papatyagillerden bir bitki) bitkilerinin kanser tedavisinde kullanıldığı belirlenmiştir. Bunlar 14 adettir. Kanser tedavisinde kullanılan hayvanlar ve hayvansal ürünler de şunlardır: bakar (sığır), hamam (güvercin), insan, sülühfat (kaplumbağa), zibl-i Hindî'dir (kamplumbağa kemiği) dir. Bunların sayısı da beş olarak belirlenmiştir. Dâvûd-ı Antakî'nin kanser tedavisinde genellikle bitkilerden yararlandığı görülmüştür.

Firavunincirinin ağacının külü, havucun kökü, hasır otunun kökü, ılgının pişirilmiş, pırnal meşesinin ağacının külü, mazının meyvelerinin sirke veya şarapla pişirilmiş hâli, akkavağın pişirilmiş, ısırganın, acı baklanın, zafrenin kurutulmuşu ve toz hâline gelmiş şekli, hünnabın dövülmüşü kanser tedavisinde kullanılmaktadır. Bunların yanında melisa, labada ve ermalik bitkisinin nasıl kullanılacağı açıkça belirtilmemiştir.

Kanser tedavisinde kullanılan hayvanların da kullanılan kısımları, sığırın kemiklerinin külü, güvercinin kesilmiş hâli, insanın pisliği, kaplumbağanın kemiği ve külü, olarak tespit edilmiştir.

Kitapta geçen kanser hastalıklarının da görülen bir özellik taşıdığı belirlenmiştir. Yani içte bulunan kanser rahatsızlıkları belirlenmemiştir. Bun-

lar ciltte yara şeklinde görülen türleri gibi görünmektedir. Genellikle ekle şeklinde ifade edilmiştir. Eklenin yayıldığı, genişleyen yara olduğu vurguları yapılmıştır. Çok az yerde eklenin haps olması ifadesi geçmiştir. Bu da kötü yaranın durdurulması anlamına gelmektedir. Anlaşılan o ki bu yaraların büyümesinin önlenmesi de önemli bir tedavi sürecini gerektirmekte ve bir başarı olarak kabul edilmektedir. Seretan sözcüğü daha az geçmiştir. Bir yerde de seretan-ı habise ifadesiyle seretan çeşidinin kötü bir şekli açıklanmıştır.

Çalışma konusu olan kitaptan yapılan bir taramada bile kanserle ilgili tedavinin bulunduğu görülmektedir. 16. yüzyılda da kanser fark edilip tedavi edilmeye başlanmıştır. Kitapta bu hastalığın çeşitlerine değinilmediği söylenebilir. Geleneksel Türkçe tıp metinlerinin detaylı bir şekilde taranmasıyla daha zengin sonuçlar ortaya çıkabilecektir. Bu sonuçların disiplinler arası incelenmesi onların güncel bilgi ve karışımlarla tedavilerde kullanılmasına da dönüştürülebilir diye düşünülmektedir.

Kaynakça

- Adıvar, A. Adnan (1977), “Antâkî”, İslâm Ansiklopedisi, C 1, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 454-456.
- Arslan Sarman, Meryem (2016). Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Davud Fi't-Tıbb'da Geçen Tıbb-ı Nebevi Unsurları, Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, 22: 49-70.
- Arslan Sarman, Meryem (2017). Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Davud Fi İlmi't-Tıbb'da Geçen Ay İsimleri, CAHIJ, 5(8): 206-218.
- Arslan, Meryem (2019). Muhammed bin Mustafa El-Gûrânî Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fi 'ilmi't-Ṭıbb (Metin-Tematik Dizin-Sözlük). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arslan, Meryem (2019a). Fakrû'd-Dem Terimi Ve Klasik Türkçe Tıp Metinlerindeki Eş Anlamlıları. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 9(18), 2019: 217-235.
- Arslan, Meryem (2020). Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî'nin Hayatı, Eserleri Ve Bazı Üslup Özellikleri. *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences* 15: 226-233.
- Arslan, Meryem (2021). Batı Türkçesi Tıp Metinlerinde Atık Maddelerle İlgili Söz Varlığı Denemesi. Geçmişten Günümüze Türk Tıbbı (Tarih, Metinler, Uygulamalar, Terim ve Terimlerin Türkçeleştirilmesi) (Meryem Arslan (ed.). Ankara: Sonçağ Yayıncılık:139-163.
- Demirhan Erdemir, Ayşegül (1994). Dâvûd-ı Antakî. *TDAY* 9: 26-27.
- Dinar, Talat, Müderris Hasan Efendi'nin Gayetü'l-Münteha Fi-Tedbiri'l-Merza'sı (Hastalıkların Tedavisinde En Son Nokta) (İnceleme-Metin-Dizinler), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli, 2013.
- Nazik, Sadık (2015). Hekim Dâvûd Bin Ömer El-Antakî'nin “Nüzhetü'l-Ezhân Fi İslâhî'l-Ebdân” Adlı Eserinin İlder Uzel Nüshası (Tercüme Ve Tıp Tarihi Açısından Değerlendirme), Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana.
- Tokat, Feyza, Tühfetü'l- Erîbi'n- Nâfia Li'r-Rûhânî Ve't-Tabîb, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli, 2012.

Tarih Alanında Seçme Yazılar- III

Editör: Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

 ÖZGÜR
YAYINLARI

ISBN 978-975-447-634-7

9 789754 476347